

Студентські історичні зошити. – Івано-Франківськ: Видавництво Ярослава Третяка, 2010.
– Вип.1.

**Приурочено до 70-річчя Інституту історії та політології Прикарпатського
національного університету імені Василя Стефаника**

***СТОРІНКИ ЖУРНАЛУ ВІДКРИТІ ДЛЯ ДИСКУСІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ,
А ТОМУ ЇХ ЗМІСТ НЕ ОБОВ'ЯЗКОВО ВІДОБРАЖАЄ ПОГЛЯДИ
РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ***

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Інститут історії і політології

***СТУДЕНТСЬКІ
ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ***

1'2010

м. Івано-Франківськ

Студентські історичні зошити 2010. Вип.1.

У збірнику вміщено студентські статті, присвячені різноманітним питанням історії та етнології. Авторський колектив складають студенти українських та зарубіжних університетів. Видання адресоване для широкого кола читачів, що цікавляться історією рідного краю та зарубіжних держав.

Редакційна рада

Головний редактор – доктор історичних наук, професор Кугутяк М.В.
(Івано-Франківськ)

Відповідальні секретарі – кандидат історичних наук, доцент Волощук М.М.,
студент IV курсу Інституту історії і політології Свінцицький Д.В.

Члени редакційної ради:

кандидат історичних наук, доцент Галицька-Дідух Т.В. (м. Івано-Франківськ)

кандидат історичних наук, доцент Дебенко В.З. (м. Івано-Франківськ)

кандидат історичних наук, доцент Довган Ю.Л. (м. Івано-Франківськ)

доктор історичних наук, професор Жерноклеєв О.С. (м. Івано-Франківськ)

кандидат історичних наук, доцент Комар В.Л. (м. Івано-Франківськ)

кандидат історичних наук, доцент Марущенко О.В. (м. Івано-Франківськ)

доктор історичних наук, професор Марчук В.В. (м. Івано-Франківськ)

кандидат історичних наук (PhD) Нагірний В.М (м. Краків, Польща)

кандидат історичних наук, доцент Райківський І.Я. (м. Івано-Франківськ)

доцент Сигидин М.В. (м. Івано-Франківськ)

студент IV курсу Інституту історії і політології Василь Стефурак

студент IV курсу Інституту історії і політології Юрій Джус

студент IV курсу Інституту історії і політології Микола Ломпас

студент V курсу Інституту історії і політології Коломийчук Олександр

студент V курсу Інституту історії і політології Павлюк Андрій

Затверджено до друку

**Вченою радою Інституту історії і політології
Прикарпатського національного університету імені
Василя Стефаника**

Адреса редакційної колегії:

76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка 57, Інститут історії і політології

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Тел.: 59-61-03

© Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

© Приватний видавець Третяк Ярослав

Переднє слово

Діяльність, історія будь-якого вузу – це насамперед студентський колектив, молодь, яка по своєму його розвиває, по своєму впливає на життя навчального закладу. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника та, зокрема, один із перших факультетів – історичний (нині – Інститут історії і політології), що відзначають у 2010 р. 70 років з часу виникнення, мають чудові, славні традиції усестороннього студентського життя, спортивної та наукової діяльності, самодіяльності, благодійності тощо.

Щороку молоді люди, працюючи над власними науковими темами, приймають участь у всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях, відвідують конкурси наукових студентських робіт, на яких займають призові місця, тим самим перевіряючи власні можливості і створюючи позитивний імідж для Інституту та університету, загалом. Талант, успішність прикарпатського студента-історика неодноразово апробувався у цілій низці публікацій, як самостійних, так і в співавторстві зі своїми науковими керівниками. Тематика, яка цікавить сучасну творчу молодь – найширшої хронології та географії, сягає від прадавньої історії до подій сучасного життя людства, від найвіддаленіших куточків земної кулі до актуальних питань рідного краю. Таке позиціонування власних намірів, планів, бажань, інтенсивного саморозвитку і самовдосконалення не може не тішити і не надихати на підтримку, допомогу, стимулювання студента до росту і професійної самореалізації.

Багато з них ще на «студентській лавці» стають відомими молодими перспективними дослідниками, про яких іноді знають далеко за межами області. Зрозуміло, що поштовхом до такої публічності в першу чергу стають наукові статті та конференції. На превеликий жаль, студентська наука в Україні наразі перебуває не в найкращому стані, а звідси – проблеми у вітчизняній медієвістиці, сходознавстві, вивченні античності, чи історії африканських країн з яких наша держава або просто не має фахівців, або відчуває їхній брак.

На відміну від європейських вузів, не кожен вищий учбовий заклад нашої держави має періодичне студентське видання з тієї чи іншої спеціальності.

Тому, усвідомлюючи нагальність такої потреби, допомагаючи втілювати в життя нереалізовані наміри теперішньої молоді, перспективних молодих науковців, студентський актив та професорсько-викладацький склад Інституту історії і політології поставив за мету організувати випуск щорічника *«Студентські історичні зошити»*, який би об'єднав студентське товариство не тільки нашого університету, але й інших вузів України та держав Європи.

Перед Тобою читачу перший номер такого видання. Він є своєрідною «пробою пера» для більшості авторів, які досі не мали власних публікацій.

Проблематика, яка представлена до уваги аудиторії включає актуальні питання української історії, Середньовіччя, проблем церковної минушини, взаємовідносин із язичницьким світом, сторінки етнології та етнографії. При цьому творчий колектив видання зберігає за собою право на регулярну зміну рубрик, публікування праць, присвячених найрізноманітнішим аспектам вітчизняної та світової історії, культури, етнології, спеціальних історичних дисциплін, джерелознавства та історіографії тощо.

Редакційна рада, представлена не тільки викладачами, але й найбільш активними студентами Інституту історії і політології запрошує до публікування на шпальтах видання всіх, хто має зацікавлення до оприлюднення власних результатів науково-пошукової роботи, польових досліджень. Ми маємо надію, що дане видання в найближчому часі стане міжнародним та міждисциплінарним часописом, відомим не лише на теренах Прикарпаття, але по всій Україні та за її межами.

Редколегія

АКМУДАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИЩАЗНАНОЇ ІСТОРІЇ

Олексій Третьяков (Чернівці)

УДК 903.23
ББК 63.493.4

ДАВНЬОРУСЬКІ ГОНЧАРНІ КЛЕЙМА ТА ЇХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

В даній статті автор розглядає знаки давньоруських гончарних клейм X – XIII ст., як систему. Він визначає її неоднорідність. Дослідником виділено п'ять видів знаків: сакральні, прості, лігатури (як родові знаки, так і знаки магічного характеру), складні хрестоподібні лігатури, кириличні та глаголичні. Визначено зв'язок простих знаків з болгарськими рунічними знаками та робиться спроба інтерпретації символів клейм. Висловлюється припущення, що гончарні клейма є рештками частини давньослов'янської ідеографічної системи письма «черт і рез».

Ключові слова: гончарні клейма, система знаків, тамга, лігатура, сакральний, черти і рези, болгарські руни

Важливе місце в дослідженні давньоруського світогляду займає питання інтерпретації тогочасних знакових систем. Особливу увагу слід звернути на гончарні клейма. Вони з'являються на території Русі з кінця IX ст. з появою гончарного кола¹ і стають розповсюдженими в XI – XIII ст. До їх складу входять: знаки на керамічному посуді; знаки на плінфі; знаки на амфорах-голосниках, тощо.

Гончарні клейма були широко розповсюджені в східнослов'янських землях. Їх в великій кількості знаходять на території різноманітних поселень. Прикладом можуть бути знахідки в Києві², Смоленську³, на Буковині⁴, Закарпатті⁵, Пліснеську⁶, давньоруській Півночі⁷, Поволжі⁸. Щодо функціонального призначення клейм посуду висувався ряд теорій. Так, Б.О.Рібакову належить думка, що клеймо було знаком майстра⁹. За

¹ Кучера М.П. Гончарные клейма из раскопок древнего Плиснеска // Краткие Сообщения Института Археологии АН УССР (далі – КСИА). – М.: Наука. – 1960. – Вып.10. – С.118-123.

² Новое в археологии Киева. – К.: Наукова думка, 1981. – С.284-301; Ставиский В.И., Бобровский Т.А. Клейма на голосниках XI – XII вв. из Киева // Советская археология (далі – СА). – 1986. – № 3. – С.251 – 262.

³ Каменецкая Е.В. Керамические клейма XI – XIII вв. из Смоленска // СА. – 1983. – № 2. – С.245.

⁴ Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя верхнього Пруту на середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – С. 240.

⁵ Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI – XIII ст. – Ужгород: Карпати. – С.48.

⁶ Кучера М.П. Гончарные клейма из раскопок. – С.118-123.

⁷ Голубева Л.А. Весь и славяне на Белом озере X – XIII вв. – М.: Наука, 1973. – С.166.

⁸ Рябинин Е.А. Костромское Поволжье в эпоху средневековья. – Л.: Наука, 1986. – С.140.

⁹ Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – С.175-181

твердженням П.П. Толочко вони були магічними символами¹⁰. М.О.Ягодинська висунула думку про те, що гончарні клейма були тамгами замовників¹¹. Всі ці точки зору вказують на різні підходи до проблеми. Спроби класифікації гончарних клейм були здійснені такими дослідниками, як В.Д. Гупало¹² та М.О. Ягодинська¹³, але зверталась увага лише на зовнішні ознаки. Знаки гончарних клейм знаходяться у тісному зв'язку із символікою інших предметів культури та побуту Русі. Серед праць, які присвячені питанням їх інтерпретації необхідно виділити дослідження Б.О.Рибакова¹⁴, але слід зазначити, що на сьогодні вони зазнають часткового перегляду¹⁵. Окремі елементи символіки вивчали також А.К. Амброз¹⁶, В.П. Даркевич¹⁷, В.І. Стависький¹⁸ та ін., але всі ці дослідження фрагментарні, торкаються лише окремих випадків та не дають загальної картини існування системи знаків на території Русі.

Метою даної статті є спроба нової інтерпретації системи гончарних клейм, шляхом виділення простих знаків, порівняння їх з іншими синхронними знаковими системами та спробою визначити змістове значення окремих знаків та їх комбінацій. Всі спроби інтерпретації функціонального призначення гончарних клейм зазначають, що до їхнього складу входять сакральні символи, знаки власності, глаголичні та кириличні літери. Можна припустити, що клейма на посуді пов'язані з давньою писемністю слов'ян.

Багато дослідників притримуються думки, що розвиток письма в давніх слов'ян відповідає словам Чорноризця Хоробра¹⁹. У них відображено ранній етап – існування «черт і рез», якими рахували й ворожили. Тобто, в

¹⁰ Новое в археологии Киева. – С.284-301.

¹¹ Ягодинська М.О. Давньоруські клейма Західного Поділля // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: Прут, 2000. – Вип.1. – С.283-296.

¹² Гупало В.Д. Гончарные клейма Прикарпатья и Западной Волыни (опыт систематизации) // СА. – 1985. – № 4. – С.236-242.

¹³ Ягодинська М.О. Давньоруські клейма. – С.280-289.

¹⁴ Рибаков Б.О. Київські колти і віли-русалки // Слов'яно-руські старожитності. – К.: Наукова думка, 1969. – С.92-103; Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М.: Наука, 1981. – 654 с.; Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М.: Наука, 1987. – 884 с. та ін.

¹⁵ Клейн Л.С. Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества. – СПб.: Евразия, 2004. – 480 с.

¹⁶ Амброз А.К. О символике русской крестьянской вышивки архаического типа // СА. – 1966. – № 1. – С. 61-76.

Амброз А.К. Раннеземледельческий культовый символ («ромб с крючками») // СА. – 1965. – №3. – С.14-27.

¹⁷ Даркевич В.П. Символы небесных светил в орнаменте Древней Руси // СА. – 1966. – №4. – С.56-67.

Даркевич В.П. Топор как символ Перуна в Древнерусском язычестве // СА. – 1961. – № 4. – С.91-102.

¹⁸ Стависький В.І. Біля витоків давньоруської державної символіки // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 5. – С.97-118.

¹⁹ Огієнко І. Оповідання Ченця Хороброго про письменна слов'янські (історично-літературна студія). – 1928. – С.17.

цей час письмо виявляло собою систему сакральних ідеограм²⁰. Можливо, давньослов'янська писемність, глаголиця веде свій початок від системи «черт і рез»²¹. На нашу думку, існуючі клейма можна згрупувати наступним чином: сакральні символи, прості (елементарні) ідеографічні знаки, лігатури (від лат. *ligatura* – зв'язок, знак любої системи письма, утворений шляхом поєднання двох або більше графем) з них, чотирьохчасні композиції, утворені з простих знаків або лігатур.

Перш за все, слід звернути увагу на групу сакральних символів. До них можна віднести знаки: хреста, свастики, триквестру, кола та спіралі. Хрестоподібні знаки досить часто зустрічаються серед гончарних клейм²². Хрест є давнім знаком, який пов'язаний з солярною символікою²³. Крім того, він є символом воскресіння та безсмертя сонячного божества²⁴, а також пов'язаний з ідеєю світового дерева, тому слід підкреслити значення хреста, як проекції ідеї-побажання, яка охоплює всі сторони життя²⁵. Таким чином, хрест не просто сакралізує простір, він надає йому ієрархічних зв'язків. Не менш поширеними серед клейм є й знаки свастики. Вони відомі за знахідками клейм на Буковині у с. Горішні Ширівці²⁶, Смоленську²⁷ та Києві²⁸. Цей символ пов'язується з сонцем, громом процвітанням, захистом від злих сил²⁹. Знак свастики іноді міг виступати аналогом християнського хрестика в язичницьких культурах, підтвердженням чого може бути його зображення на шийних прикрасах³⁰. Слід зазначити, що цей символ міг бути атрибутом та заміщувати образ одного з божества-вершників, які супроводжували Велику Богиню³¹. На сьогодні їх вважають відображенням індоєвропейського культу близнюків, наречених Великої Богині або сонця³². Знак триквестру відомий за знахідками у Вологді³³, у Ленківцях Чернівецької

²⁰ Вейлэ К. От бирки к азбуке. – М.-Петроград: Гос.издат., 1923. – С.27-32.

²¹ Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. – К.: Наукова думка, 1989. – С.82

²² Ягодинська М.О. Давньоруські клейма. – С.284-285.

Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI – XIII ст. – Ужгород: Карпати. – С.48.

²³ Амброз А.К. О символике. – С.61.

²⁴ Даркевич В.П. Символы небесных светил. – С.58.

²⁵ Вагнер Г.К. Канон и стиль в древнерусском искусстве. – М.: Искусство, 1987. – С.79-80.

²⁶ Пивоваров С.В. Средневежное население. – С. 240.

²⁷ Каменецкая Е.В. Керамические клейма XI – XIII вв. – С. 245.

²⁸ Ставиский В.И., Бобровский Т.А. Клейма на голосниках XI – XII. – С.251

²⁹ Бадж Уоллис Э. Амулеты и суевория. – М.: Релф-бук, Ваклер, 2001. – С.261-264.

³⁰ Даркевич В.П. Символы небесных светил. – С.57.

³¹ Амброз А.К. О символике русской крестьянской. – С.70

³² Клейн Л.С. Воскрешение Перуна. – С.82-88.

³³ Васильева Н.Б. Средневековые гончарные клейма (по материалам раскопок на ул. Бурмагиных, 20) // Археология Вологды. История и современность. Сб. статей. – Вологда, 2007. – С.60

обл.³⁴. Йому зазвичай надають значення вогню, домашнього вогнища³⁵. Дуже поширеними є зображення кола. Вони відомі зі знахідок з Києва³⁶, Володимира³⁷, Смоленська³⁸, Онута, Чорнівки³⁹ та ін. Цей символ, можливо, мав значення небесного вогню⁴⁰. Ідея кола не передбачала розвитку, поступального руху⁴¹, лінійного сприйняття часу. Вона пов'язувалась з язичницькими віруваннями, суперечила принципам християнства. Коло можна пов'язати з «танцем сонця» – річним циклом проходження світила небесною сферою⁴². Клейма з зображенням спіралі⁴³, можливо, слід трактувати, як символ творчої сили, розвитку⁴⁴.

Гончарні клейма в період середньовіччя існували не лише на території Русі. Звичай ставити на різні предмети символи, тамги, а також знаки рунічного письма, був вже відомий у представників салтово-маяцької культури в VII – X ст. Продовження цієї традиції спостерігається в Першому Болгарському царстві та на території Волзької Булгарії до XIII ст., на території Старого Орхея в XIV ст., де найяскравіше вона виявилася у гончарних клеймах⁴⁵. Їм за формою подібні знаки на цеглі Маяцького городища⁴⁶. Дехто з дослідників пов'язує їх з тюркською рунічною писемністю⁴⁷, інші – із сарматськими знаками I – III ст. н. е.⁴⁸. Характерним для них є поступове ускладнення з додаванням «отпятнишів» або симетричного знаку. Початок економіко-культурних зв'язків Русі з Волзькою

³⁴ Возний І. П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та середнього Дністра в X – XIV ст. Поселення. – Чернівці: Золоті литаври, 2009. – Ч.1. – С.242.

³⁵ Даркевич В.П. Символы небесных светил. – С. 59

³⁶ Новое в археологии Киева. – К.: Наукова думка, 1981. – С.287-288.

³⁷ Воронин Н. Н. Оборонительные сооружения Владимира XII в. Материалы исследования по археологии древнерусских городов №11. – Том I. / Под ред. Н.Н. Воронина. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – С.47-58.

³⁸ Каменецкая Е.В. Керамические клейма XI – XIII вв. – С.245.

³⁹ Пивоваров С.В. Средневечное население межиріччя. – С.241-242.

⁴⁰ Даркевич В.П. Символы небесных светил. – С.60.

⁴¹ Вагнер Г.К. Искусство мыслить в камне. – М.: Наука, 1990. – С.30.

⁴² Велецкая Н.Н. О новогодних русалиях (к вопросу о значении фольклорных материалов в исследованиях языческой обрядности) // Славяне и Русь. – М.: Наука, 1968. – С.395.

⁴³ Васильева Н.Б. Средневековые гончарные клейма. – С.60-61.

Ягодинська М.О. Давньоруські клейма. – С.285.

⁴⁴ Васильева Н.Б. Средневековые гончарные клейма. – С.61.

⁴⁵ Кочкина А.Ф. Гончарные клейма Билярского городища // Средневековые археологические памятники Татарии. – Казань: ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова КФАН СССР, 1983. – С.87.

⁴⁶ Нахапетян В.Е. О назначении знаков на астрагалах (Салтово-Маяцкая культура) // Ранние болгары Восточной Европе. – Казань: ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова КФАН СССР, 1989. – С.73-89.

⁴⁷ Кочкина А.Ф. Гончарные клейма Билярского. – С.89

⁴⁸ Танеев И., Минкова М. Орфографична аналогия между някои глаголически букви и сарматските знаци // Известия на музеите от югоизточна България. – Т. XXII. – 2006. – С.48-57.

Булгарією прослідковується вже з кінця I тис. н.е. та активізуються на початку II тис. н.е. У культурних шарах поселень Волзької Булгарії є частими знахідки давньоруських пряслиць, посуду, ювелірних виробів. Болгарські вироби теж проникають на територію Давньої Русі⁴⁹. Свідченням про наявність близьких контактів у ранній період між слов'янським та болгарським етносами, які могли сприяти міграції елементів систем знаків є знахідка гончарних клейм VII ст. у балці Канцерівка (степове Подніпров'я)⁵⁰. Етнічний склад місцевого населення являв собою субстрат слов'янського, аварського, болгарського етносів. Крім того за словами перського історика XIII ст. Фахр Ад-діна Мубарак-шаха Марварруді письмо хазар є запозиченим в русів⁵¹.

Як відомо, волзькі болгари з VII до X ст. входили до складу Хазарського каганату. Зараз існує точка зору про генетичний зв'язок між давньоболгарською протописемністю та глаголицею⁵². Спільні риси між знаками клейм давньоруської та болгарської кераміки можна побачити при виділенні з них простих знаків та їх порівнянні. Для цього можна використати дані щодо знахідок давньоруських клейм, знаків Білярського⁵³, Маяцького⁵⁴, Хулашського⁵⁵ городищ та знаків на астрагалах⁵⁶, а також знаки Дунайської Булгарії – Мутафалара (Румунія) та Добруджі⁵⁷. До знаків що мають аналоги у болгарських клеймах можна віднести двозубець, зразком якого є клеймо з Смоленська⁵⁸ аналогом йому є подібні знаки з Білярського та Маяцького⁵⁹ городищ (див. рис.4-5, табл.1). З цих болгарських городищ походить і знак двозубця з загнутими кінцями подібний якому знайдено на

⁴⁹ Смирнов А.П. Древняя Русь и Волжская Болгария // Славяне и Русь. – М.: Наука, 1968. – С.167-172.

⁵⁰ Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II – XIII ст.). – К.: Наукова думка, 1975. – С.148.

⁵¹ Брайчевський М.Ю. Утвердження. – С. 82.

⁵² Войников Живко. Алано-древнеболгарское письмо (в память проф. Г.Ф. Турчанинову). – София, 2009. – 230 с.

⁵³ Кокорина Н.А. Об одной группе знаков на керамике Волжской Булгарии // Ранние болгары Восточной Европе. – Казань: ИЯЛИ им. Г.Ибрагимова КФАН СССР, 1989. – С.89-97; Кочкина А.Ф. Гончарные клейма Билярского. – С.69-92.; Кочкина А.Ф. Знаки и рисунки на керамике Биляра // Ранние болгары Восточной Европе. – Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова КФАН СССР, 1989. – С.97-107.

⁵⁴ Нахапетян В.Е. Знаки строителей на камнях Маяцкого городища // СА. – 1988. – № 3. – С.91-105.

⁵⁵ Гордище Хулаш и памятники средневекового Чувашского Поволжья. – Чебоксары, 1972. – 240 с.

⁵⁶ Нахапетян В.Е. О назначении знаков. – С.73-89.

⁵⁷ Войников Живко. Алано-древнеболгарское письмо. – 230 с.

⁵⁸ Каменецкая Е.В. Керамические клейма XI – XIII вв. – С. 245.

⁵⁹ Кочкина А.Ф. Гончарные клейма Билярского. – С.89; Нахапетян В.Е. Знаки строителей на камнях. – С. 99.

території Галиці (див. рис.11-12, табл.1)⁶⁰. Аналогічними є також знаки триденсів, стрілоподібних та ромбовидних знаків (див. рис.1-2; 15-16; 47-48, табл.1)⁶¹. Цікавим є давньоруське клеймо, що нагадує болгарський тотемний знак вовка (див. рис. 20-21, табл. 1)⁶². До подібних знаків слід також віднести «М»-, «Ш»-, «Н»-, «S»-овидні клейма (див. рис. 55-57; 18-19; 25-26; 27-29, табл. 1)⁶³. Паралелі можна побачити і при порівнянні таких символів, як косі хрести, а також таких, що нагадують літери «Ф», «V», «Ж»⁶⁴ (див. рис. 52-54, рис.7-8, рис. 22-24, табл. 1). Знак трикутника з двозубцем зверху знайдений на території Києва та давньоруської Півночі⁶⁵ і є майже аналогічним болгарському знаку трикутника з триденсом. Аналогічні також «Ч»-подібні знаки із Києва та Маяцького городища⁶⁶ (див. рис. 34-36; 58-60, табл. 1). Переконливої інтерпретації болгарських рун немає. Заслужують на увагу дослідження Г.Ф.Турчанінова⁶⁷, але вони не являються загальноновизнаними.

Знаки виконують соціальну комунікативну функцію, несучи певне змістове навантаження. Комплекс знаків відображає певну частину світогляду того чи іншого часу⁶⁸. Запозичення форм клейм не означає перенесення їх ідейного змісту. Для давньоруських клейм все ж можливим є реконструкція символічних значень. Вона може бути здійснена на основі порівняння їх графічних форм з іншими археологічними знахідками, іконографією, давньоруською вишивкою, інтерпретації етнографічного матеріалу.

Серед клейм Русі поширеними знаками є «двозубці». Вони зустрічаються в формі латинської літери Y або перевернутої кириличної П з рисою або без неї. Такі знаки знайдені на території Гродно⁶⁹, Плеса⁷⁰,

⁶⁰ Пивоваров С.В., Чеховський І. Г. На Дністрі на «Оукраинъ Галичской» (Матеріали та дослідження Дністровської комплексної археологічно-етнографічної експедиції ЧДУ в с. Галиця Сокирянського р-ну Чернівецької обл.). – Чернівці: Місто, 2000. – С.53.

⁶¹ Кочкина А.Ф. Гончарные клейма Билярского. – С.89; Нахапетян В.Е. Знаки строителей на камнях Маяцкого городища // СА. – 1988. – № 3. – С.96; Ягодинська М.О. Давньоруські клейма. – С.283-296-297

⁶² Ягодинська М.О. Давньоруські клейма Західного. – С.283-296; Кокорина Н.А. Об одной группе знаков. – С.89-97.

⁶³ Пивоваров С.В. Средневековое население межиречья. – С.241-242; Голубева Л.А. Весь и славяне. – С.166; Кочкина А.Ф. Гончарные клейма. – С.89.

⁶⁴ Пивоваров С.В. Средневековое население межиречья. – С.241-242; Голубева Л.А. Весь и славяне. – С.166; Кочкина А.Ф. Гончарные клейма Билярского. – С.69-92.; Нахапетян В.Е. Знаки строителей. – С.89; Каменецкая Е.В. Керамические клейма XI – XIII вв. – С. 245.; Ставиский В.И., Бобровский Т.А. Клейма на голосниках XI – XII вв. – С. 251 – 262.

⁶⁵ Ставиский В.И., Бобровский Т.А. Клейма на голосниках XI – XII вв. – С.251 – 262; Голубева Л.А. Весь и славяне. – С.166.

⁶⁶ Ставиский В.И., Бобровский Т.А. Клейма на голосниках XI – XII вв. – С.251 – 262; Нахапетян В.Е. Знаки строителей на камнях. – С.97.

⁶⁷ Войников Ж. Алано-древнеболгарское письмо. – С.32.

⁶⁸ Кочанович Л. Знак, значение, сознание и социальная природа знаков [на примере концепций Мида и Выготского] // Знаковые системы в социальных и когнитивных процессах. – Новосибирск: Наука, 1990. – С.111-123.

⁶⁹ Воронин Н.Н. Древнее Гродно. – С.133.

Києва⁷¹ та Смоленська⁷². Ці клейма в своїй основі, можливо, зображують жертвовного птаха, який може бути символом викупної жертви князя, яка приноситься для народу⁷³. Зображення їх модифікацій – «знаків Рюриковичів» на монетах замість німбу дозволяє вести мову про те, що вони можуть бути пов'язані з сакральною силою, яка передається у спадок і стосується культу Роду⁷⁴. Даний знак споріднений зі знаком триквестру, а Рода Б.О. Рібаков пов'язував саме з стихією вогню. Л.С.Клейн пов'язує Рода з розпорядженням особистою долею, народженням та смертю, вважаючи його напівбожеством, якому притаманні переважно хтонічні риси⁷⁵. Якщо припустити зв'язок цього знаку з даним божеством, то можна твердити, що його значення швидше близьке до підземного вогню. Знак триденсу, можливо, слід трактувати як зображення язичницького бога у вигляді оранта (зображення фігури з піднятими руками для молитви або захисту)⁷⁶ (рис. 3, табл. 1).

Рослинна стилізація триденсів у вигляді кринів могла пов'язувати їх з ідеєю світового дерева⁷⁷. Поширеними є знаки родючості, прикладом яких є ромб з гачками, знайдений у Плесі⁷⁸. В основі його знаходиться знак засіяного поля – ромб. Загальнослов'янською назвою цього символу є – «жаба», як тотемна тварина Великої Богині давніх слов'ян⁷⁹. Він, крім родючості, був зв'язаний з магією входу до житла. Його зображення міститься на руських ключах. З часом, відбувається його перенесення на культ Діви Марії⁸⁰ (рис. 49, табл. 1). Замки і ключі були символами збереження міцності. Такий заклинальний характер вони несуть в якості вотивних предметів на давньоруських язичницьких святилищах. Їх функцією було «запирання», «огороження» від злих сил і смерті, а також від нав'їв. Вони були завершуючою, зміцнюючою частиною слов'янських заговірних формул⁸¹. Окремо від прямого слід виділити знак косоного хреста⁸². Його зображення крім клейм зустрічається на посуді черняхівської культури, на колтах з Києва⁸³, літописного Губина⁸⁴, Городищенського скарбу⁸⁵. Цей знак

⁷⁰ Травкин П.Н., Ойнас Д.Б. Гончарные клейма. – С. 36.

⁷¹ Ставиский В.И., Бобровский Т.А. Клейма на голосниках XI – XII вв. – С.252.

⁷² Каменецкая Е.В. Керамические клейма XI – XIII вв. – С.245.

⁷³ Кулаков В.И. Птица-хищник и птица-жертва. – С.110-113.

⁷⁴ Ставиский В.И. Біля витоків давньоруської державної символіки // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 5. – С.97-118.

⁷⁵ Клейн Л.С. Воскрешение Перуна. – С.182-196.

⁷⁶ Ширинский С.С. Ременные бляшки со знаками Рюриковичей из Бирки и Гнездово// Славяне и Русь. – М.: Наука, 1968. – С.220.

⁷⁷ Амброз А.К. О символике русской. – С.66.

⁷⁸ Травкин П.Н., Ойнас Д.Б. Гончарные клейма из Плёса. – С. 36.

⁷⁹ Амброз А.К. Раннеземледельческий культовый символ. – С.15.

⁸⁰ Амброз А.К. О символике русской крестьянской. – С.65-66.

⁸¹ Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян. – М.: Ладога–100, 2007. – С.155-156

⁸² Гупало В.Д. Гончарные клейма Прикарпатья. – С.240.

⁸³ Макарова Т.И. Черневое дело Древней Руси. – М.: Наука, 1986. – С.59.

можна пов'язати з культом віл-русалок⁸⁶, рожаниць, можливо, він означає прохання вищих сил. Так, в південних слов'ян для зцілення над хворим схрещували ножі⁸⁷. Існував також ритуал гадання на променях сонця з перехрещенням кіс, ножів⁸⁸. Дослідник Л.С. Клейн пов'язує культ рожаниць з долею доброю або злою, фатумом, роком⁸⁹. Даний знак також зображувався на ключах⁹⁰. Не менш розповсюдженим був так званий «Громовий знак» – шість радіальних ліній в колі⁹¹. Його можна розглядати як символ, що заміщує сокиру-атрибут Перуна. Сокира пов'язана з символікою родючості. В давніх слов'ян існувало уявлення про сокиру, як про вмістилище небесного вогню. Прикладом для підтвердження цього може бути зображення на сокирі з Новгороду XIV ст.⁹² (див. рис.9, табл. 1). Сокира захищала від демонічних сил, сил смерті, «заложних» покійників⁹³. Зображення «громового знаку» знаходилось на матицях будинків, таким чином захищаючи їх від блискавок та пожежі. Використання його на посуді мало убезпечити їжу, а на прялках – робило одяг захищеним, подібно до того, як захищав будівлі орнамент над вікнами та дверима⁹⁴. Слід припустити, що використання цього знаку було аналогічним до «перунових каменів» – крем'яних сокир та наконечників стріл, які в середні віки вважались сокирами та стрілами громовержця. Їм приписували надприродні захисні та лікувальні властивості.

Серед символіки клейм слід відмітити стрілоподібний знак⁹⁵. Аналогічні йому містяться на цеглі з Гродно⁹⁶, на пряжці поясу, знайденого

⁸⁴ Винокур І.С. Дослідження літописного Губина // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2001. – Т.1. – С.213; Якубовський В.І. Новітні археологічні дослідження і відкриття в історичному Губині // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С.93.

⁸⁵ Якубовський В.І. Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької обл. // Археологія. – 1975. – № 16.

⁸⁶ Рибаків Б.О. Київські колти і віли-русалки. – С. 102.

⁸⁷ Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М.: Наука, 1987. – С.47.

⁸⁸ Велецкая Н.Н. О новогодних русалиях (к вопросу о значении фольклорных материалов в исследованиях языческой обрядности) // Славяне и Русь. – М.: Наука, 1968. – С. 397.

⁸⁹ Клейн Л.С. Воскрешение Перуна. – С.192.

⁹⁰ Макаров Н.А. Население Русского севера в XI – XIII вв. – С.37.

⁹¹ Ягодинська М.О. Давньоруські клейма. – С.283-283; Гупало В.Д. Гончарные клейма Прикарпаття и Западной Волыни (опыт систематизации) // СА. – 1985. – №4. – С.240.

⁹² Даркевич В.П. Топор как символ Перуна в Древнерусском язычестве // СА. – 1961. – №4. – С. 89-101.

⁹³ Русанова И.П., Тимощук Б.А. Языческие святилища древних славян. – М.: Ладога–100, 2007. – С.154.

⁹⁴ Даркевич В.П. Символы небесных светил в орнаменте Древней Руси // СА. – 1966. – №4. – С.64.

⁹⁵ Гупало В.Д. Гончарные клейма Прикарпаття и Западной Волыни (опыт систематизации) // СА. – 1985. – №4. – С.240.

⁹⁶ Воронин Н.Н. Древнее Гродно (по материалам археологических раскопок 1932 – 1949 гг.) // Материалы и исследования по археологии Древнерусских городов. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т.III. – С.133.

при розкопці кургану на давньоруській Півночі⁹⁷ (див. рис.17, табл. 1). Він може бути пов'язаним з воїнськими культами. Ідея знаку стріли у південних слов'ян була близькою до небесної символіки, на надгробках з колишньої Югославії вона зображена поряд з десницею⁹⁸. Це може бути пов'язано з поняттям справедливості (десниця Божа). Такі функції за Л.С. Клейном були притаманні божеству Сварогу⁹⁹. Знак стріли мав і фалічну символіку, символізуючи родючість. Крім того він міг означати собою, як ураження ворога, так і зцілення. Стріла, як колючий предмет, подібний до голки, ножа, сокири та ін. могла слугувати відлякуючим знаряддям від злих сил¹⁰⁰. Наступним знаком, який можна виділити серед простих гончарних клейм, є знак трикутника¹⁰¹. Він також зустрічається серед зображень на колтах¹⁰². Для його можливого трактування слід виділити зображення трикутника на медальйоні, на лобі бика. Можна припустити, що він був пов'язаний з культом «Тура»¹⁰³.

Розглядаючи комплекс гончарних клейм, слід зазначити, що частина з них утворена шляхом створення більш складних знаків-лігатур з простих символів. Серед них можна виділити наступні типи: прості лігатури – знаки утворені при сполученні спільного елемента для двох або більше символів; симетричні лігатури – знаки утворені при поєднанні простого знаку або лігатури та їх дзеркальних відображень; знаки створені шляхом поєднання сакрального символу та простих ідеографічних знаків. До простих лігатур можна віднести «двозубець з загнутими кінцями» поєднаний з «Г»-подібним знаком (див. рис.8, табл.2)¹⁰⁴. Символ має аналогії серед сарматських знаків I – III ст.¹⁰⁵ і, ймовірно, довгий час утворював стійке поняття, що може пояснити його пізніше використання в глаголиці. Ще одним прикладом простої лігатури може бути поєднання «Г»-подібного знаку з символом кола з рискою зверху (див. рис.3, табл.2)¹⁰⁶. Наступний знак є поєднанням триденсу з хрестоподібним знаком (див. рис.2, табл.2)¹⁰⁷. Особливо слід виділити поширений, так званий знак «кельтського хреста» (див. рис.6,

⁹⁷ Макаров Н.А. Население Русского севера в XI – XIII вв. По материалам могильников восточного Прионежья. – М.: Наука, 1990. – С.203.

⁹⁸ Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских. – С.22.

⁹⁹ Клейн Л.С. Воскрешение Перуна. – С.241-248.

¹⁰⁰ Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян. – М.: Ладога-100, 2007. – С.155.

¹⁰¹ Травкин П.Н., Ойнас Д.Б. Гончарные клейма из Плеса. – С.36.

¹⁰² Макарова Т.И. Черное дело Древней Руси. – С.59 .

¹⁰³ Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – С.538

¹⁰⁴ Гупало В.Д. Гончарные клейма Прикарпатья. – С.240; Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя. – С.241-242.

¹⁰⁵ Драчук В.С. Системы знаков Северного Причерноморья. Тамгообразные знаки Севернопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры. – К.: Наукова думка, 1975. – 180 с.

¹⁰⁶ Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя. – С.241-242.

¹⁰⁷ Ягодинська М.О. Давньоруські клейма Західного. – С.283-296. Каменецкая Е.В. Керамические клейма XI – XIII вв. – С.245.

табл.2). Очевидно, що він складається з двох знаків – хреста і кола. Він міг втілювати ідею поширення небесного вогню на всі сторони життя, або мати значення сонця.

Подібна методика утворення знаків зустрічається не лише серед клейм гончарного посуду. Розглядаючи знак з Гродно¹⁰⁸, зображений на цеглі, який трактується, як «знак Рюриковичів» слід відмітити, що він утворений за схожим принципом і складається з двозубця із загнутими кінцями, триденса, «громового знаку» та хреста (див. рис.9, табл.2). Так само утворено знак, який включає в себе триденс, двозубець та коло з променем (див. рис.10, табл.2)¹⁰⁹. Ще одним прикладом лігатури є поєднання триденсу з двозубцем з загнутими кінцями (див. рис.7, табл.2)¹¹⁰. Складною лігатурою є і знак (див. рис.12, табл.2), який складається з кола, хреста, кола з променем та триденсу¹¹¹.

Прості лігатури, більшість з яких відома під назвою «знаків Рюриковичів», ймовірно, були особистими знаками і в своїй основі на початку представляли ідеографічний знак, який відповідав тотему або символу, який асоціювався з тим чи іншим родом, соціальною групою. Цей знак з передачею у спадок змінювався додаванням «відп'ятнишів» (російський термін – «отпятныш») або спрощенням знаку; і додавання іншого ідеографічного знаку. Ще одним видом утворення лігатур було симетричне поєднання двох однакових простих знаків або лігатур з них. Симетрія в давньоруській культурі використовувалась, як точка відліку для характеристики всіх форм взагалі¹¹². У випадку симетрії йшла мова про відображення семантичної опозиції, бінарності, яка розмежовує стан в статусній системі¹¹³.

Таким чином поняття, яке зображується, набуває більшої повноти, цілісності, а у випадку знака може йти мова про його зміцнення та посилення. Прикладом може бути симетрична лігатура з двох триденсів (див. рис.1, табл.2)¹¹⁴. Як вже зазначалось, триденс, ймовірно, в прямому положенні мав значення божественного захисника, тоді як симетричний йому перевернутий знак може являти собою бінарну опозицію і мати значення божества-руйнівника. Сам знак, в такому випадку можна пов'язати з поширеним міфом про божественних близнюків¹¹⁵. Те саме стосується знаку відомого під назвою «мотовило» (див. рис.4, табл.2), очевидно, що він

¹⁰⁸ Воронин Н.Н. Древнее Гродно. – С.72.

¹⁰⁹ Там само. – С.72.

¹¹⁰ Ягодинська М.О. Давньоруські клейма. – С.283-296.

¹¹¹ Ставиский В.И., Бобровский Т.А. Клейма на голосниках XI – XII вв. – С.251 – 262

¹¹² Вагнер Г.К. Канон и стиль. – С.146.

¹¹³ Рагулин-Микаэлян И.Р. Знаковые модели социальных структур // Знаковые системы в социальных и когнитивных процессах. – Новосибирск: Наука, 1990. – С.150-157.

¹¹⁴ Рябинин Е.А. Костромское Поволжье в эпоху средневековья. – Л.: Наука, 1986. – 160 с.

¹¹⁵ Кочанович Л. Знак, значение, сознание и социальная природа знаков [на примере концепций Мида и Выготского] // Знаковые системы в социальных и когнитивных процессах. – Новосибирск: Наука, 1990. – С.111-123.

утворений шляхом поєднання двох дзеркальних двозубих знаків¹¹⁶. Цікавим є знак симетричного поєднання лігатур триденсів з хрестами (див. рис.11, табл.2)¹¹⁷. Ще одним симетричним знаком було поєднання двох трикутників (див. рис.5, табл.2)¹¹⁸.

Втілення в одному знаку ідеї поєднання позитивної та негативної сторони того чи іншого явища, можливо, мало магічний характер посилення його впливу. Знаки даного типу, на нашу думку, не були особистими знаками власності і використовувались із захисною чи іншою метою, згідно семантики символу. Наступною групою лігатур є поєднання сакральних знаків з простими ідеограмами. До неї можна віднести наступний знак. Основою його є «трилисник», який можна трактувати як поєднання трьох рівнів буття, або знак триквестру (див. рис.13, табл.2)¹¹⁹. Кожна його гілка завершується знаком кола з променем зверху. Через наявність сакральних знаків загальних для всього східнослов'янського суспільства вони, ймовірно, теж не належать до знаків тамгового типу і мали певне сакральне змістове навантаження.

Особливу увагу слід приділити групі знаків, які формально належать до типу лігатур, але утворені за більш складним принципом. В їх основі лежить чотирьохчасна хрестоподібна композиція. Вона уособлювала структурування мікро- та макрокосму, ідею-побажання, спрямовану на всі сторони життя.

Одним з них, є знак, зображений на амфорі-голоснику з Києва¹²⁰ (див. рис.1, табл.3), який можна пов'язати із зміїними культами: подібний до нього зустрічається на сарматських бронзових дзеркалах¹²¹, а також відомий з пізньоісландських рукописів XVI – XVII ст. під назвою «Aegishjalm» – «Шолом жаху», і вважався знаком, що наводив жах на супротивника, захищаючи водночас власника¹²². Він утворений шляхом проекції знаку триденсу на чотири сторони, а його значення збігається з наведеним значенням триденсу, як захисного знаку. Його зображення зустрічається в орнаментативній прикрасі, в даному випадку воно більш відоме, як хрестоподібна композиція з кринів¹²³. Ілюструвати його, як знак складний за утворенням

¹¹⁶ Воронин Н.Н. Древнее Гродно. – С.88.

¹¹⁷ Ягодинська М.О. Давньоруські клейма. – С.289.

¹¹⁸ Травкин П.Н., Ойнас Д.Б. Гончарные клейма из Плёса // Археологические памятники Волго-Камского междуречья. – Иваново, 1990. – Вып. 3. – С.35-42.

¹¹⁹ Воронин Н. Н. Оборонительные сооружения Владимира XII в. Материалы исследования по археологии древнерусских городов №11 / Под ред. Н.Н. Воронина. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – Т.1. – С.27.

¹²⁰ Ставиский В.И., Бобровский Т.А. Клейма на голосниках XI – XII вв. – С.251.

¹²¹ Драчук В.С. Системы знаков. – С.155.

¹²² Кораблев Л.Л. Графическая магия исландцев. – М.: Велигор, 2002. – С.45.

¹²³ Винокур І.С. Дослідження літописного Губина. – С.202-214; Якубовський В.І. Новітні археологічні. – С.92-102.

може прикраса у вигляді хреста з триденсами на своїх раменах (див. рис.7, табл.3)¹²⁴.

Ще одним прикладом утворення знаку за таким принципом є так званий «знак поля», що зазвичай розглядається, як самостійний символ або як ромб перекреслений косим хрестом (див. рис.2, табл.3)¹²⁵. Проте ми можемо побачити, що це також знак-проекція на чотири сторони простого ромбу. Таке утворення знаків також широко застосовувалось серед прикрас. Одним з поширених знаків на нагрудних прикрасах та підвісках є чотирьохчасна композиція з хрестоподібних знаків (див. рис.5, табл.3)¹²⁶. Ще одним знаком подібного типу є утворений з простих «Є»-подібних знаків (див. рис.3, табл.3)¹²⁷. Знаки даної групи іноді набували і більш складних форм. Прикладом може бути знак створений поєднанням двох чотирьохчасних композицій з подвоєних триденсів та хрестоподібних знаків (див. рис.4, табл.3)¹²⁸ про які йшла мова вище. Це ускладнення можна побачити і на східнослов'янській вишивці (див. рис.6, табл.3)¹²⁹. Так, ми бачимо символ, який поєднує дві хрестоподібні композиції з триденсів та «Т»-подібних знаків. Окремо слід виділити групу, яка включає в себе кириличні літери¹³⁰. Їх поява та поширеність серед гончарних клейм пояснюється поширенням та збільшенням ролі християнства. Вони виконували функцію знаків власності, і сакральні функції (наприклад, «омега»¹³¹, як частина християнської формули «альфа і омега»).

Таким чином, давньоруські клейма утворювали складну кількарівневу систему, що складала в себе: сакральні знаки, прості ідеограми, лігатури та складні чотирьохчасні композиції, кириличні та грецькі літери. Всі прості знаки мали змістове навантаження. Вони пов'язані за формою з болгарськими рунами, які у свою чергу мають зв'язок з сарматськими знаками або тюркською рунічною писемністю. Давньоруська система знаків, ймовірно, не мала фонетичного значення, спроба реконструкції значень її складових символів дає можливість твердити, що вони знаходяться у тісному зв'язку з давньослов'янським язичницьким пантеоном, маючи відповідні цьому значення, і відображаючи разом характерний для суспільства світогляд. Тому можна вести мову про те, що знаки гончарних клейм були складовою частиною системи «черт і рез».

In this article the author examines ancient Rus stamps marks X – XIII centuries. As he determines the system heterogeneity. Researchers selected five types of symbols: sacred, simple, ligature (such as birth marks and signs of magical nature), headed complicated ligatures,

¹²⁴ Макаров Н.А. Население Русского севера в XI – XIII вв. – С.135

¹²⁵ Травкин П.Н., Ойнас Д.Б. Гончарные клейма. – С.35-42.

¹²⁶ Макаров Н.А. Население Русского севера в XI – XIII вв. – С.135.

¹²⁷ Ягодинська М.О. Давньоруські клейма. – С.283-296.

¹²⁸ Гупало В.Д. Гончарные клейма Прикарпатья. – С.241.

¹²⁹ Амброз А.К. О символике. – С.74.

¹³⁰ Гупало В.Д. Гончарные клейма Прикарпатья. – С.240.

¹³¹ Ягодинська М.О. Давньоруські клейма. – С.288.

Cyrillic and hlaholychni. Certain relationship with ordinary characters Bulgarian runic characters, and attempt to interpret characters stamps. It is supposed that the remains of a pottery hallmarks of ancient Slavic ideographic writing system «chert and res».

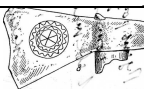
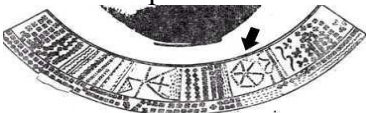

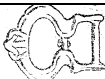

Keywords: *pottery hallmarks system marks, tamga, ligation, sacred, chert and res, Bulgarian runes*

рис. 1

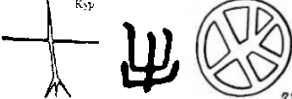
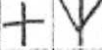

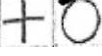

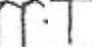

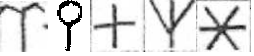

Таблиця 1

Порівняння систем знаків Давньої Русі, Волзької Болгарії та Дунайської Болгарії

№ з/п	Давньоруські гончарні клейма	Гончарні клейма та знаки на цеглі Білярського, Маяцького та Хулашського городищ та знаки з Дунайської Болгарії	Відповідники знакам на предметах культу та побуту
1.	 рис. 1	 рис. 2	 рис.3
2.	 рис. 4	 рис. 5	 рис 6
3.	 рис. 7	 рис. 8	 рис.9 рис. 10
4.	 рис. 11	 рис. 12	
5.	 рис. 13	 рис. 14	
6.	 рис. 15	 рис. 16	 рис. 17
7.	 рис. 18	 рис. 19	

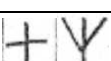

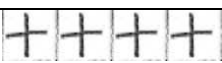

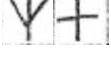
8.	 рис. 20	 рис. 21	
9.	 рис. 22	 рис. 23 рис. 24	
10.	 рис. 25	 рис. 26	
11.	 рис. 27	 рис. 28 рис. 29	
12.	 рис. 30	 рис. 31	
13.	 рис. 32	 рис. 33	
14.	 рис. 34	 рис. 35 рис. 36	
15.	 рис. 37	 рис. 38 рис. 39	
16.	 рис. 40	 рис. 41	
17.	 рис. 42	 рис. 43	 рис. 44
18.	 рис. 45	 рис. 46	
19.	 рис. 47	 рис. 48	 рис. 49
20.	 рис. 50	 рис. 51	
21.	 рис. 52	 рис. 53	 рис. 54
22.	 рис. 55	 рис. 56	 рис. 57
23.	 рис. 58	 рис. 59	 рис. 60

Структура лігатур знаків гончарних клейм

№ з/п	Гончарне клеймо – лігатура	Складові частини клейма -лігатури
1.	 <p>рис. 1</p>	
2.	 <p>рис. 2</p>	
3.	 <p>рис. 3</p>	
4.	 <p>рис. 4</p>	
5.	 <p>рис. 5</p>	
6.	 <p>рис. 6</p>	
7.	 <p>рис. 7</p>	
8.	 <p>рис. 8</p>	
9.	 <p>рис.9</p>	
10.	 <p>рис. 10</p>	
11.	 <p>рис. 11</p>	
12.	 <p>рис. 12</p>	
13.	 <p>рис. 13</p>	

Таблиця 3

Хрестоподібні композиції у клеймах, вишивці та прикрасах Давньої Русі

№ з/п	Чотирьохчасна композиція гончарних клейм, вишивок та ювелірних прикрас Давньої Русі	Складові частини
1.	 рис. 1	
2.	 рис. 2	
3.	 рис. 3	
4.	 рис. 4	
5.	 рис. 5	
6.	 рис. 6	
7.	 рис. 7	

Ковалець Тарас (Чернівці)

УДК 94(477)«1625»:355.48

ББК 63.3(4УКР)45-68

ЗБРОЙНИЙ ВИСТУП КОЗАКІВ У 1625 р. В УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ

У статті на основі відомостей із джерел, а також праць дослідників здійснено спробу комплексно проаналізувати причини та передумови збройного виступу козаків у 1625 р. в Україні. Цей виступ став початком одного з найбільших козацько-польських конфліктів першої половини XVII ст. – війни 1625 р. Генеза конфлікту розглядається на тлі дослідження еволюції стосунків між Військом Запорозьким та Річчю Посполитою Польською, поступового становлення козацтва як соціального стану.

Ключові слова: *Військо Запорозьке, Річ Посполита, козацька війна 1625 р., морські походи, покаяння, найманство, Александр Яхія, Берестейська унія, релігійні конфлікти, Йов Борецький.*

2010 р. виповнюється 385 років із часу війни 1625 р. – одного з найбільших козацько-польських конфліктів першої половини XVII ст., що залишив значний слід в історичному минулому українського народу. На

жаль, у вітчизняній та зарубіжній історіографії ця проблематика вивчена слабо. До 80-х років XIX ст. вона розроблялась в історичній науці лише в контексті загальних досліджень.

Спроби з'ясувати та проаналізувати причини і передумови козацького виступу 1625 р. здійснювалися неодноразово. В українській дорадянській історіографії можна виокремити відповідні нариси М.Василенка¹, М.Грушевського², М.Костомарова³, П.Куліша⁴ та С.Рудницького⁵. Перші спроби дослідження питання належать П.Кулішеві, який основну увагу зосередив на його релігійних факторах. Детальне ж вивчення проблеми було започатковане С.Рудницьким. Учений наголошував на її політично-правовому аспекті, вважаючи передумовами виступу активні морські походи козаків, утворення в 1624 р. козацько-татарського військового союзу, участь козацтва в авантюрах самозваного султана Александра Яхії. М.Грушевський, залучивши чимало нових документів, скрупульозно дослідив соціально-релігійну ситуацію на українських землях напередодні збройного виступу козаків 1625 р. Історик звернув також особливу увагу на стосунки Війська Запорозького з кримськими правителями братами Гераями як на одну з найважливіших передумов цього збройного виступу. Натомість М.Василенко вважав однією з основних причин козацько-польського конфлікту зв'язки Війська Запорозького із турецьким самозванцем А.Яхією.

В українській радянській історіографії питання причин та безпосередніх передумов козацького виступу 1625 р. побіжно подаються у працях К.Гуслистого⁶, В.Голобуцького⁷ та В.Марочкіна⁸, а також у відповідній книзі багатотомної «Історії УРСР»⁹. Заслугою В.Голобуцького та В.Марочкіна стало введення нового джерельного матеріалу, однак, спираючись на засади марксистсько-ленінської методології, ці дослідники звертали увагу переважно на класово-соціальний аспект проблеми. З їхнього

¹ Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины / Василенко Н.П. – К.: Типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К^о, 1916. – 589 с.

² Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 10 т. / Грушевський М.С. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 7: Козацькі часи до року 1625. – 1995. – 624 с.

³ Костомаров Н.И. Борьба украинских казаков с Польшей в I половине XVII века до Богдана Хмельницкого / Костомаров Н.И. // Отечественные записки. – 1856. – № 9. – С.193-254.

⁴ Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши (1340 – 1654): В 3 т. / Кулиш П. – М.: Университетская типография, 1888. – Т.1. – 281 с.

⁵ Рудницький С. Козацько-польська війна року 1625 / Рудницький С. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1897. – Вип.3. – Т. 17. – С.1-42.

⁶ Гуслистий К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. / Гуслистий К.Г. // Нариси з історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – Вип.3. – 187 с.

⁷ Голобуцький В. Запорозьке козацтво / Голобуцький В. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.

⁸ Марочкін В.П. Антифеодальний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. / Марочкін В.П. – К.: Вища школа, 1989. – 111 с.

⁹ Історія УРСР: В 10 т. – К.: Наукова думка, 1977. – Т.1, Кн.2: Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби (друга половина XIII – перша половина XVII ст.) – 1979. – 615 с.

погляду, основними чинниками, що призвели до збройного виступу запорожців, були класові протиріччя між козацтвом і польською шляхтою.

Окремі складові нашої теми певною мірою висвітлені у працях сучасних українських істориків Д.Наливайка¹⁰ і П.Саса¹¹. Так, Д.Наливайко, розглядаючи козацтво як фактор геополітичного життя Європи, подав цінні відомості стосовно проблеми найму козаків для участі у Тридцятилітній війні, тоді як П.Сас побіжно торкнувся теми загострення стосунків українського козацтва з польським урядом після Хотинської кампанії.

Деякі моменти, що стосуються причин і передумов козацького виступу 1625 р., знайшли своє відображення і в зарубіжній історіографії. Зокрема, це питання вивчалось російськими (М.Покровський¹², С.Соловйов¹³) та польськими (Ф.Равіта-Гавронський)¹⁴ науковцями XIX – першої половини XX ст. У праці М.Покровського глибоко висвітлений економічний аспект проблеми: саме козацько-шляхетську конфронтацію на господарському підґрунті науковець вважав визначальною причиною козацького виступу. Ф.Равіта-Гавронський же основою генези війни називав морські походи запорожців та їх активну міжнародну діяльність.

Певні аспекти проблеми відображені у працях сучасних польських істориків Л.Подгородецького¹⁵ і В.Серчика¹⁶. Основна увага в них акцентується на перебігові бойових дій 1625 р. на Україні, здійснюється ґрунтовний аналіз Куруківської ординації, крім того, соціальні та релігійні мотиви виступу подаються як основні.

Отож, проблема генези збройного виступу запорожців 1625 р. досі не стала в історіографії предметом окремого комплексного дослідження і потребує подальшої розробки та вивчення. Саме тому метою цього повідомлення є заґрунтована на відповідному джерельному матеріалі та результатах досліджень попередніх науковців спроба дати комплексний аналіз причин і передумов козацького збройного виступу 1625 р.

Закінчення Хотинської кампанії знаменувало собою початок нового етапу стосунків між урядом Речі Посполитою та запорожцями,

¹⁰ Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. / Наливайко Д. – К.: Грамота, 2008. – 784 с.

¹¹ Сас П.М. Політико-правові засади воєнної служби запорожців та грошова винагорода їм за участь у Хотинській війні 1621 р. / Сас П.М. // Український історичний журнал (УІЖ). – 2006. – №5. – С.4-33.

¹² Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен: В 4 т. / Покровский М.Н. – М.-Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1933. – Т.3. – 303 с.

¹³ Соловьев С.М. История России с древнейших времен: В 29 т., 18 кн. / Соловьев С.М. – М.: Мысль, 1988. – Кн. 5. – Т. 9-10. – 1990. – 718 с.

¹⁴ Rawita-Gawroński Fr. Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej polskiej do końca XVIII-go wieku. Zarys polityczno-historyczny / Rawita-Gawroński Fr. – Warszawa etc.: Nakładem Gebethnera i Wolffa, 1922. – 238 s.

¹⁵ Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski 1592–1646. / Podhorodecki L. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1978. – 432 s.

¹⁶ Sierczyk W. Na dalekiej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny do 1648 r. / Sierczyk W. – Kraków: Wyd-wo literackie, 1984. – 374 s.

схарактеризований Л.Подгородецькі як період «чорної невдячності» польської влади стосовно козацтва¹⁷. Уже першим пунктом Хотинського миру, укладеного 9 жовтня 1621 р., була недвозначна умова: «Річ Посполита повинна звільнити весь Дніпро від козаків»¹⁸. Попри декларативність останньої, окрема стаття в договорі про відтепер повну компенсацію збитків Османській імперії від морських походів запорожців змушувала польський уряд вживати заходів, щоб ці походи припинились. Так, Я.Собеський вказував, що «за всяку же шкоду, завдану турецьким підданим, козаки будуть суворо покарані»¹⁹.

Зі свого боку П.Конашевич-Сагайдачний, незважаючи на смертельну хворобу, всіма силами домагався виконання обіцянок, даних поляками раніше (юридичного фіксування козацьких прав і вольностей, визнання православної церкви і т.д.)²⁰, однак зміст урядових комісій свідчив про спроби повернення козацьких прав до передвоєнного стану, через що назрівав конфлікт. Аж до середини 1622 р. тривала жовнірська конфедерація²¹, тобто повний розлад військ, переобрання начальників, анархія, грабунки та розбої. На Україну в цей час масово прибували козаки – учасники Хотинської війни²². Військо Запорозьке зупинилося на зимівлю по всій Київщині, відіслало 20-тисячний загін у Білорусію на допомогу князеві Радзивілу для війни зі шведами²³, вело постійні перемовини з урядом.

У липні 1622 р. запорожці, захопивши в Чорноморській акваторії багато турецьких кораблів, відновили там своє панування. Із весни 1623 р. козаки розпочали серію масштабних морських походів. Мету їх можна трактувати двояко: з одного боку, як грабіжницьку (для здобуття «козацького хліба» – основного джерела існування Війська), з іншого – суто політичну. Наприклад, завдяки чітко спланованим діям козацької флотилії і загонів Мехмед-Герая, під Кафою у червні 1623 р. був блокований турецький флот Капудана-паші, який прибув туди з дорученням посадити на кримський престол лояльного до Порти Джанібек-Герая. Блискуче проведена козаками операція змусила турків замиритися з Мехмедом²⁴, а успішна військова

¹⁷ Podhorodiecki L. Sicz Zaporozzska / Podhorodiecki L. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1978. – S.137.

¹⁸ Хотинский договор 1621 г. // Османская империя в первой четверти XVII века. – М.: Наука, 1984. – С.191.

¹⁹ История Хотинского похода Якова Собеского. 1621 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К.: Типография Корчак-Новицкого, 1896. – Вып. 2. – С.122.

²⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией: в 15 т. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1863. – Т.2. 1599–1637 pp. – 1865. – С.73.

²¹ Грушевський М. Вказ. праця. – С.489.

²² Історія УРСР: В 10 т. – К.: Наук. думка, 1977. – Т.1. – Кн.2: Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби (друга половина XIII – перша половина XVII ст.) – 1979. – С. 352.

²³ Грушевський М. Вказ. праця. – С.489.

²⁴ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: В 3 т. / Яворницький Д. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.2. – С.156-157.

співпраця Кримського ханства із Військом Запорозьким фіксується у джерелах і надалі.

Через кілька днів після перемоги над турками біля Кафи запорожці пограбували і спалили околиці Стамбула та знищили боспорський маяк²⁵. У жовтні цього ж року вони повторили свій похід: увірвалися в Босфор, розгромили на його березі поселення Єнікою та повернулись додому. З цього приводу П.Кулиш влучно зауважив, що «Польща кожного разу тремтіла, коли козаки поверталися щасливими аргонавтами з Чорного моря»²⁶. Пояснювалося це тим, що, незважаючи на поразку в 1621 р., Османська імперія залишалася ще грізною силою, і буджацькі татари у відповідь на козацькі морські походи щоразу влаштовували набіги на Наддніпрянщину, Поділля, Підляшшя, спустошуючи величезні території²⁷.

Зі значними труднощами польському послові князю Кшиштофорові Збараському в 1623 р. все ж вдалося укласти із новим султаном Мустафою II мирний договір. Уже його перше положення стосується козаків і виписане у категоричній формі: «...щоб на Чорному морі й слова «козак» не було чуто». Також радилося силою стримувати запорожців та не дозволяти їм здійснювати походи спільно з донськими козаками²⁸.

Крім того, козацтво, яке у 1621 р. зупинило наступ турецької армії, після Хотинської війни перетворилося на дезорганізуючий фактор суспільного життя Речі Посполитої, джерело постійних соціальних збурень. Конституцією вального сойму 1623 р., який відбувся у Варшаві, для переговорів із козаками було визначено список комісарів, щоб вони свавільців «від ходіння на море відхиливши, у них добрий порядок [...] зробили», однак вагомих результатів досягнути не вдалося. Більше того, згідно з постановою сойму, гетьман польний С.Конецпольський отримує наказ провести комісію на козаків, ввести на Київщину кварцяне військо чисельністю 3,5 тис. осіб та встановити 5-тисячний козацький реєстр²⁹. Гетьман був свідомий того, що спроба влаштування жовнірських леж стане приводом для негайного повстання на Наддніпрянщині, до чого Польща не була готова, тому він не зміг виконати рішення сойму, хоч деякі

²⁵ Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – сер. XVII ст. / Сергійчук В.І. – К.: Україна, 1991. – С.93.

²⁶ Кулиш П.А. История воссоединения Руси: В 3 т. / Кулиш П.А. – СПб.: Издание товарищества «Общественная польза», 1874. – Т.3: Религиозное, социальное и национальное движение в эпоху Иова Борецкого. – 1874. – С.211.

²⁷ Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши. – С.140.

²⁸ Польско-турецкий договор 1623 года в письме султана турецкого Мустафы королю Сигизмунду III // Османская империя в первой четверти XVII века. – М.: Наука, 1984. – С.198.

²⁹ Volumina legum. Prawa, konstytucye u przywileie Krolewsa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego u wszystkich prowincyu należących na walnych seymiech koronnych od seymu Wiślickiego roku Pańskiego 1347 aż do ostatniego seymu. – Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859. – Т. 3: Ab anno 1609 ad annum 1640. – S.216.

приготування усе ж були здійснені³⁰.

Обраний після сойму 1623 р. козацький старший Михайло Дорошенко листами із погрозами не зміг зупинити морські походи. У червні 1624 р. запорозька флотилія зі 150 чайок спустошила європейське узбережжя Османської імперії (спалено Буюк-дере, Зеніке, Сдегну) і впритул підійшла до її столиці, викликавши паніку в султанського двору. Так, 22 червня, як і рік тому, був зруйнований боспорський маяк, після чого козаки повернулися додому. Отож, з року в рік спостерігається зростання військової активності козаків на Чорному морі, що призвело до значного загострення стосунків між Польщею і Туреччиною.

З одного боку, зростання чисельності запорожців, «яких щораз, то більше прибуває»³¹, а з іншого – очевидна успішність морських походів попередніх років призвели до того, що вже навесні 1624 р. козаки знову з'явилися під Стамбулом. На південному узбережжі Чорного моря ними було розграбовано і знищено близько 250 міст та містечок³².

Шагін та Мехмед Гераї прагнули позбутись залежності від Стамбула, тому Військо Запорозьке у них викликало цікавість як сильний союзник. Козакам також був потрібен Крим, щоб забезпечити собі підтримку та захист під час морських походів. Отож, козацько-татарська співпраця, розвиваючись у спільних військових операціях на морі та на суші (зокрема, корпус із 800 запорожців допоміг братам Гераям перемогти турецьке військо Реджеб-паші й узяти Кафу), ґрунтувалась на інтересах обох сторін. 24 грудня 1624 р. відбулась безпрецедентна досі подія в історії Війська Запорозького: Шагін-Герай уклав з ним письмовий договір, за яким сторони зобов'язувалися не чинити шкоди одна одній і спільно воювати з ворогами³³.

Будь-який козацько-татарський альянс на цьому етапі через загрозу з боку Порту був не вигідний уряду Речі Посполитої. Проблеми з козаками для нього загострилася ще більше з появою на Запорозжжі відомого авантюриста – самоназваного султана Александра Яхії з його широкими військовими планами, у яких одна з основних ролей відводилась саме козацьким формуванням. Упродовж зими 1624 – 1625 рр. у містах Наддніпрянщини зібралось понад 18 тис. козаків, готових найнятися до самозванця для походу на Туреччину. Попри те, що плани Яхії зазнали краху, його діяльність викликала бурхливий резонанс при султанському дворі, останній одразу ж почав тиснути на Річ Посполиту, а та, у свою чергу – на козаків.

Із поширенням розголосу про вдалі морські походи запорожців

³⁰ Селянський рух на Україні 1569-1647 рр. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С.185.

³¹ Volumina legum. – S. 223.

³² Грушевський М. Вказ. праця. – С.534.

³³ Грушевський М. Вказ. праця. – С.517.

кількість прибулих на Січ різко зростала³⁴. Увесь час тривало активне покаяння, значною мірою серед жителів міст, які П.Куліш називає «розсадником козацтва». Люстрації фіксують у «козацьких містах» дані про тисячі «непослушних дворів». У Черкасах, Переяславі, Корсуні таких була абсолютна більшість – 70-80% від загальної кількості³⁵. І взагалі, тогочасні документи стверджують, що по Україні козаки «узурпували собі юрисдикцію», «окрему собі республіку становлять», «вся влада у козаків»³⁶.

Період масового покаяння призвів не тільки до зростання чисельності козацтва (папський нунцій Торрес 1622 р. згадує про 60 тис. осіб; 1623 – 1625 р. на море щорічно виходили по кілька козацьких флотилій до 150 чайок, 7-8 тис. осіб)³⁷. Військо Запорозьке здійснило цілу серію великих морських походів та боролось за панування на Наддніпрянщині. У середовищі самого козацтва зменшився вплив партії «старинних козаків» і на перше місце вийшла чернь. У свідомості поляків «із захисників прикордоння козаки все більше і більше ставали розбійниками»³⁸. Після скинення М.Дорошенка у 1624 – 1625 рр. тривали часті зміни керівництва, «вибирались керівники [...] і негайно замінювалися»³⁹, що теж засвідчувало нестабільність внутрішнього устрою запорозького козацтва, активну боротьбу в ньому між партіями лоялістів та радикалів.

Іншою важливою проблемою, безпосередньо пов'язаною із козацьким питанням у Речі Посполитій першої пол. 20-х рр. XVII ст., залишалася релігійна. Поширення унії й надалі викликало серію локальних соціальних вибухів, у яких активну участь взяли козаки і покаячене населення⁴⁰.

Особливого напруження набула релігійна ситуація в Києві. Тут існували дві партії із власними, багато в чому протилежними інтересами, що визначали суспільно-політичне життя в місті: партія православного митрополита Йова Борецького, який спирався на козаків, та лояльне до польського уряду угруповання війта Федора Ходики, в руках якого був

³⁴ Sierczyk W. The commonwealth and the Cossacks in the first quarter of the seventeenth century / Sierczyk W. // *Harvard Ukrainian studies*. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Printing Office, 1978. – V. 2. – № 1. – P.76.

³⁵ Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України / Михайлина П.В. – К.: Наукова думка, 1975. – С.34.

³⁶ 1622 р. – Витяг з люстрації Київського воєводства з відомостями про кількість покаяченого населення та розмір повинностей в Черкаському старостві // *Селянський рух на Україні*. – С.182; З інструкції прошевицького соймаку – про козацьку своєволю; 26 падолиста 1624 р. // *Жерела до історії України-Руси*. – Т.VIII. – Львів: Друкарня НТШ, 1908. – Т.1: Матеріали до історії української козащини. – С.285.

³⁷ Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1988. – С.236.

³⁸ Куліш П.А. *История воссоединения Руси*. – С.183-190.

³⁹ Маркевич М. *История Малороссии* / Маркевич М. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – С.71.

⁴⁰ Смолій В.А. Участь жителів Києва в антифеодальній та визвольній боротьбі українського народу (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / Смолій В.А. // *УДЖ*. – 1981. – № 10. – С.67.

магістрат і значні фінансово-економічні ресурси⁴¹. У кінці 1624 р. вїт із групою міщан та духовенства, сподіваючись на заляканість киян проведенням жорстокої Вітебської комісії, деякі православні «церкви попечатали», маючи намір передати їх до рук уніатської адміністрації. Цей зручний інцидент Йов Борецький сповна використав для розгрому супротивників. Із міських околиць були скликані кілька тисяч козацької голоти, яка вбила вїта і кількох наближених до нього осіб. Містом прокотилась хвиля погромів осель міщан, козаки також «пограбували католицький монастир, убили в ньому ксьондза, відібрали награбоване майно православної церкви»⁴².

Унаслідок вище описаних подій поповзли чутки про назрівання релігійної війни, викликані православними, т.зв. «Наливайковою сектою»⁴³. Тобто, як бачимо, в урядових колах ці події значною мірою асоціювалися із козацтвом.

Однією з важливих міжнародних проблем для козаків у 20-х рр. XVII ст. стає найм їх за кордон, у Західну і Центральну Європу, для участі у Тридцятирічній війні. У певні її періоди були задіяні козацькі контингенти чисельністю до 10-12 тис. осіб⁴⁴. Прославлені як хоробрі та витривалі, але недостатньо дисципліновані воїни, козаки загалом наймалися на службу до німецького імператора. Навіть навесні 1625 р. на сілезькому кордоні згадуються 5 тис. козаків, багато загонів залишалось в Європі ще з 1619 р. Попри спроби обмеження найму на захід з боку Польщі, козаки самовільно продовжували «з хоругвами і військовими знаками великими масами до чужих держав виходити»⁴⁵. Питання вільного найму козацьких формувань за кордон (для польської адміністрації – серйозна проблема, а для козаків – спроба виходу з важкої соціальної ситуації, що склалася на Україні) стає одним із ключових у форсуванні напруги, наближаючи таку логічну розв'язку вузла протиріч, як збройне зіткнення сторін.

Козацько-шляхетське протистояння продовжувалося також і у сфері економічній. Зокрема, протиріччя крились у різних формах господарювання. Для козаків основною була хуторянська, тобто панували господарства, «де використовувалася праця найманих робітних людей»⁴⁶. Найбільш поширені козацькі господарства були на Переяславщині, Корсунщині, Київщині та Волині, де місцева влада не дораховувалася значних прибутків і постійно

⁴¹ Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России: В 2 т. / Антонович В.Б. – К.: Типография Е.Я. Федорова, 1885. – Т.1. – С.181-182.

⁴² Kaczala S. Polityka polakow wzgledem Rusi / Kaczala S. – Lwów: Drukarnia Towarzystwa imienia Szewczenski, 1879. – S.135.

⁴³ Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши. – С.143-147.

⁴⁴ Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. / Наливайко Д. – К.: Основи, 1998. – С.223.

⁴⁵ Volumina legum. – S.223.

⁴⁶ Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану II пол. XV – сер. XVII ст. / Щербак В. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С.98; Покровский М.Н. Указ. Сочинение. – С.138.

вимагала від уряду впокорення «непослушних дворів», що самовільно розпоряджалися землями і вели власні господарства. Черкаси, Чигирин, Корсунь були вже повністю покозачені⁴⁷.

З іншого боку, козаки володіли багатьма грунтами, лісами та іншими угіддями, однак тільки через приналежність до шляхти чи міщанства⁴⁸. Поступове становлення козацтва як соціального стану, значною мірою через постійне збагачення козаків у походах, зростання політичної самостійності Війська Запорозького, призвело до посилення утисків з боку шляхти, яку козацтво «обмежувало суто територіально»⁴⁹. Реакція козаків та покозаченого люду на ці утиски, що визначалася збірною назвою «домової сваволі»⁵⁰, була не менш потужна – «на насилля вони відповідали насиллям»⁵¹. У грудневій королівській інструкції на соймаки 1624 р. зазначалося, що «домова сваволя гору бере» й козаки «на горла, на маєтності людей невинних наступають»⁵².

Отож, у період 1621 – 1625 рр. склалися причини та передумови, що призвели до чергового козацько-польського збройного зіткнення: зростання військової та політичної активності українського козацтва (морські походи проти Османської імперії, втягнення його у політичні авантюри А.Яхії, тісні зв'язки з Кримом), масове покозачення міщан і боротьба козаків за суспільний вплив (релігійні протистояння 1622 – 1625 рр.), соціальна трансформація козацтва і козацько-шляхетський антагонізм на соціальному підґрунті.

Наше дослідження – тільки спроба розглянути в комплексі причини та передумови збройного виступу запорожців у 1625 р. Недостатньо вивченими залишається ряд питань, що, зокрема, стосуються участі козацтва у релігійних протистояннях 1622 – 1625 років та специфіки козацько-татарських стосунків у 1625 р. напередодні війни. Ці та інші аспекти чекають на своїх дослідників.

The article deals with researching of the reasons and pre-conditions of the Cossack uprising in 1625 complex analyse. This uprising became in the beginning of the war in 1625, one of the biggest Cossack-Polish conflicts of the first half of the XVII century. The consideration of the conflict's genesis is made on the basis of the research of evolution in the relations between Ukrainian Cossacks and the Polish Republic, gradual becoming of the Cossacks social stratum.

Keywords: *Ukrainian Cossacks, Polish Republic, Cossack war in 1625, marine expeditions, becoming of the Cossacks, Alexander Yahija, Beresteyska union, religious conflicts, Yov Boretskyj.*

⁴⁷ Марочкін В.П. Вказ. праця. – С.64.

⁴⁸ Кулиш П.А. История воссоединения Руси. – С.200.

⁴⁹ Покровский М.Н. Указ. сочинение. – С.142.

⁵⁰ Жерела до історії України-Руси. – С.285.

⁵¹ Василенко Н.П. Вказ. праця. – С.311.

⁵² Жерела до історії України-Руси. – С.285.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРСЬКО-ВИКЛАДАЦЬКОГО СКЛАДУ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ У XIX СТ.

У статті висвітлюється вплив царської влади на процес освіти та професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів Наддніпрянищини у XIX ст. Подається коротка довідка про пенсійне забезпечення, пільгові переваги та оплату праці. Також вказуються умови здобуття вищого вченого ступеня.

Ключові слова: викладач, інтелігенція, Наддніпрянищина, освіта, університет.

Освіта – це скарб, що дається нам не легко і не відразу, однак, здобуваючи його ми долаємо неосвіченість і наближаємось до витонченості, а далі за течією рухаємось все далі, удосконалюємося та самостверджуємося в суспільстві як окремий соціум. Тому, дослідження процесу навчання попередніх епох займає не абияке значення в історії, адже дає можливість простежити еволюцію освіти.

Значний науковий, пізнавальний та практичний інтерес становить дослідження історичного розвитку вищої школи в Наддніпрянській Україні та діяльності професорсько-викладацького складу у другій половині XIX ст. Про розвиток освіти у стінах університетів дізнаємося з приватних листів студентів та робітників, з університетських статутів 1863 і 1884 років, які визначили кількість кафедр та викладачів на кожному факультеті, а також зі спеціальних циркулярів міністерства народної освіти, що містять цінну інформацію про наявність вакантних кафедр¹. Значна кількість документів зберігається у фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. Вернадського, в Державному архіві міста Києва, у фондах В.Іконникова, Д.Багалія, Д.Коченовського². Статистичні дані знаходимо в збірниках «Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования», «Личный состав университета св.Владимира», «Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета», «Киевский университет. Документы и материалы 1834-1984»³. Не можливо не згадати про спогади Є.Чикаленка і О.Лотоцького.

¹ Баженова Г. Ю. Зміни у фаховій підготовці істориків у російських університетах 60-70 рр. XIX ст. / Г. Ю. Баженова // Український історичний журнал (УІЖ). – К., 2007. – №5. – С.42-43

² Стоян Т. А. Університетська освіта в Україні в II пол. XIX ст.: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.А. Стоян; Київський у-т ім. Т.Шевченка. – К., 1999. – С.3-10

³ Додонова Г. В. Соціокультурна характеристика науково-педагогічних працівників університетів Наддніпрянської України II пол. XIX-поч. XX ст.: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Г.В. Додонова; Запорізький Національний у-т. – Запоріжжя, 2008. – С.4-9

Освітній рух активно реєструвався на сторінках преси, зокрема часопису «Основа», журналів «Київська старовина» та «Україна», в газетних виданнях Київського, Полтавського, Волинського та Подільського округів⁴. Неоднозначно, слід згадати про С.Сірополко «Вища освіта на Радянській Україні» (Студ. вістник. 1928. № 1), «Історія освіти на Україні» (Львів, 1937) та ін.

Г.Касьянов у роботі «Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX ст.: соціально-політичний портрет» розкриває питання соціальної природи, професорсько-фахової структури і політичних поглядів інтелігенції⁵.

До даного питання звернулись у своїх студіях В.Астахов, І.Войцехівська, В.Короткий, О.Тарасенко, В.Ульяновський, Н.Шип, М.Щербак, В.Щербатюк та багато інших вчених. Активно проводяться конференції, круглі столи тощо⁶. Досить цікаві дисертації О.Андрієвської, І.Зайченко, А.Гуз, Н.Давидової, Г.Додонової, А.Кобилянської, Н.Мещерякова, Б.Савчука, Т.Стоян⁷.

Серед сучасних дослідників цієї тематики слід відзначити: В.Б.Молчанова «Добробут студентів України у другій половині XIX – початку XX ст.», А.А.Заводовського «Преса початку XX ст. як джерело дослідження становлення української ідеології, національної освіти, церкви і культури на Поділлі», а також Я.Грицака, О.Комарніцького, І.Сесака та ін.

Говорячи про другу половину XIX ст., слід зауважити в першу чергу, на пануванні загальноросійських порядків на території України, що безпосередньо торкалися усіх сфер суспільного життя, в тому числі й освітнього процесу. Існувала повна підлеглисть університетів міністерству освіти, заборонялись закордонні відрядження викладачів з метою підвищення кваліфікаційного рівня, лекції велися переважно російською мовою. У всіх вищих навчальних закладах зайняття проводились за навчальним планом, що складалось міністерством народної освіти і відповідно до уставу тією кількістю професорів та викладачів, яка була визначена штатним розкладом. Навчальні програми складалось міністерськими чиновниками, які прагнули розрахувати студентський час таким чином, щоб в них не залишалось вільної хвилини для суспільно-політичного життя⁸. Лише із приходом до влади

⁴ Сірополко С. Історія освіти в Україні / С.Сірополко. – К.: Наукова думка, 2001. – С.342

⁵ Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XX – XX ст.: Соціально-політичний портрет / Г. В. Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.

⁶ Зінько Ю.А., Романюк І.М. Міжнародна наукова конференція «Національна інтелігенція в історії та культурі України у XIX-XX ст.» / Ю.А. Зінько, І.М. Романюк // УІЖ. – К., 2007. – №2. – С.236-237

⁷ Морозова О. С. Рух за впровадження української мови в навчальних закладах України в кінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / О. С. Морозова; Донецький національний у-т. – Донецьк, 2007. – С.5-8

⁸ Степанович Е. П. Становление и развитие высшего специального образования на Украине во II половине XIX – начала XX вв.: автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02. / Е.П. Степанович. – К., 1984. – С.16-17

Олександра II настало полегшення для університетів та їх професорсько-викладацького складу.

Одним із перших кроків нового правителя стало скасування проекту Миколи I про утворення в усіх університетах шпійонських кадрів з кола студентів та звільнення з посади головного автора даного проекту, відновлено указ про закордонні відрядження професорів, на що накладалось царське табу у 1848 р.⁹. Незабаром, 18 червня 1863 р., побачило світ абсолютно нове тлумачення процесу вищої освіти – «Загальний статут імператорських російських університетів», найбільшим досягненням якого було запровадження автономії університетів. Нововведення розповсюджувалося, якщо брати Наддніпрянщину, на Київській, Харківській та згодом Одеській університети. Відповідно статуту, суттєво розширювалися права професорської корпорації у вирішенні навчальних і кадрових питань, управлінні університетом.

Слідуючи статтям нового уставу, головою університету був ректор, владу на факультеті вершив декан, вводилося 4 факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний і медичний¹⁰. Започатковувалася нова система здобуття вчених ступенів, переглядалось питання оплати праці та пенсійне забезпечення викладачів тощо.

Російська система присудження вчених ступенів відрізнялася від інших країн. Так, в Німеччині вона була дещо спрощеною і докторський ступінь можна було отримати після закінчення університетського курсу на підставі вступного іспиту. В Англії і Франції відчувались російські мотиви, однак все-таки вимоги до викладацького прошарку були значно менші. Отже, царат, таким чином, намагався провадити жорстоку систему відбору викладацького персоналу, застосовуючи власні критерії оцінювання.

Аби здобути вищий вчений ступінь, потрібно було виконати ряд вимог, які регламентувалися IX розділом уставу. Скажімо, параграф 111 проголошував основними ступенями кандидата, магістра та доктора, а 113 – підкреслював, що кандидат через рік може шукати ступінь магістра, а магістр – доктора¹¹. Підготовка до магістерського іспиту займала до 4 років. Кожен студент-магістрант на протязі навчання в магістратурі повинен був написати дисертаційне дослідження, провести пробні лекції та скласти іспит зі свого профілю. Головною частиною цих завдань звичайно була наукова робота, в якій магістрант повинен був довести актуальність обраної тематики і у відповідь отримати вердикт комісії щодо присудження ступеня магістра¹².

Для одержання звання доцента потрібно було мати магістра, а приват-доцентами могли бути кандидати, що представили дисертацію по тому

⁹ Сірополко С. Вказана праця. – С.246-247

¹⁰ Історія Київського університету. 1834 – 1959 / Відп. ред. О. З. Жмудський. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – С.38

¹¹ Университетский устав 1863 г. – СПб.: В типографии Иосафата Огрызко, 1863. – С.33-34

¹² Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века / А.Е. Иванов. – М.: Ин-т рос. истории, 1991. – С.211

відділенню факультету, у якому вони планують викладати, і захистили її привселюдно в присутності факультету. Для забезпечення приват-доцентів пропонувалось ввести гонорар з метою покращення професійно-наукового рівня викладачів та створення конкуренції серед вакантних осіб. Однак, система гонорарів не була введена в новий устав через нестачу коштів та можливість використання молодими спеціалістами для популярності і збільшення кількості слухачів ненаукових методів¹³.

Особи, що бажали отримати звання професора, доцента або приват-доцента, але невідомі факультету своїми викладацькими здібностями, були зобов'язані прочитати 2 лекції, тематику одної з яких обирали факультетські збори. Обрання професорів затверджувалося міністром, від якого залежало дуже багато інших завдань. Доцентів і лекторів – піклувальником навчального округу, яким, при великому бажанні, міг стати бібліотекар, представник музею або лаборант.

Таким чином, з'явилася ціла плеяда висококваліфікованих представників інтелектуально мислячої інтелігенції, які передавали свої знання новим поколінням.

Професорська інтелігенція дуже наполегливо готувалася до лекційних занять намагаючись застосовувати власну методику, не подібну до інших, користуватися джерельною базою при підготовці, вживати міжпредметні зв'язки. Важливу роль відігравало поза курсне навчання.

Що стосується оплати праці, пільгових переваг та пенсійного забезпечення, то вводились права звільнення професорського житла від квартплати, надавався дозвіл безкоштовного і безперешкодного митного перевезення необхідних матеріалів для університету, розмір пенсії професора або доцента визначався, виходячи з розміру платні й стажу роботи. Наприкінці XIX століття максимальна пенсія викладача становила 2/3 колишнього грошового утримання¹⁴. Окрім цього, викладачі, звільнені з Університету з пенсією, мали право з дозволу Ради й піклувальника користуватися університетською літературою й читати лекції, які оплачувалися. Професорсько-викладацький склад і працівники університетів вважалися державними службовцями, а усі переваги надані їм, поширювалися й на їхніх родичів. Але, попри все це, науково мисляча еліта не відносилася до вищої категорії суспільства, досить часто критикувалась та цькувалась. Можливо, поширенню даної ідеології, що поселилася у Російському середовищі, сприяв глибоко вкорінений царський режим, який не розумів значення даного прошарку на громадське суспільство¹⁵.

У 1872 р. міністерство освіти висловило бажання внести зміни до університетського статуту, що було пов'язано з студентськими заворушеннями на політичній арені, а тому передбачалось, в першу чергу,

¹³ Університетский устав 1863 г. – СПб.: В типографии Иосафата Огрызко, 1863. – С.78.

¹⁴ Стоян Т., Чиненный А. Університетский преподаватель: XIX век / Т.Стоян, А.Чиненный // Высшее образование в России. – М., 1999. – №3. – С.134-136

¹⁵ Экштут С. Вклад в историю / С. Экштут // Киноарт. – 2006. – № 2. – С.60-61.

обмежити їх громадську діяльність і встановити жорсткі дисциплінарні правила. Вже 13 серпня 1884 р. Олександр III затвердив новий проект статуту¹⁶.

Статут 1884 р. фактично ліквідував автономію університетів, підвищив роль ректора та попечителя, збільшив кількість кафедр до 56 у кожному вищому навчальному закладі, скасовував посаду доцента, замінивши її приват-додоцентурою, а також ввів платню за лекційні заняття на користь викладачів, збільшив і оплату за навчання з 5 до 25 крб.¹⁷. Пропонувалось набирати студентів із забезпечених сімей, поверталась у вжиток студентська уніформа, екзамени здавались при екзаменаційній комісії.

Статут 1884 р. також вніс певні зміни в порядок захисту дисертацій. Розділ II скасовував ступінь кандидата і вводив двоступеневу систему: магістр – доктор, які встановлювалися на всіх факультетах, окрім медичного, де існував лише ступінь доктора. Захист відбувався в повному складі факультетського зібрання. У випадку подання магістерської дисертації де прослідковувалися вагомі наукові досягнення з даної проблеми, або ж, коли особи вже були відомі своїми науковими працями, факультет міг поклопотатися перед радою університету про присвоєння магістранту відразу ступеня доктора¹⁸.

Ліквідація штатних доцентів і створення інституту приват-доцентури, на думку П.Зайончковського, були спрямовані на підготовку професорських кадрів та підвищення якості університетських курсів за допомогою благонадійних приват-доцентів. Продовжувала існувати неприязнь до закордонних відряджень¹⁹. Відновлювалася гонорарна система для професорів і викладачів, що мала на меті підвищення плати за навчання. Однак, вона знову себе не виправдала.

Ведучи мову про факультети, то звичайно, кожен з них мав власних авторитетних осіб, про яких часто згадували із вдячністю їх студенти та колеги. Ось, наприклад, на історико-філологічному факультеті Університету Св. Володимира працювали видатні історики, які представляли київську школу, зокрема М.Дашкевич, М.Довнар-Запольський та інші. Значний внесок у розвиток історії стародавнього світу та археології зробили О.Котляревський, Ф.Міщенко і викладачі-науковці В.Данилевич, Ю.Кулаковський, Г.Павлуцький, А.Покровський. Вагоме місце слід відвести І.Луцицькому, який написав багато праць, присвячених історії України та запровадив семінарські заняття в Київському університеті як новий метод викладання, який він перейняв у німецьких методистів²⁰.

¹⁶ Сірополко С. Вказана праця. – С.246-247

¹⁷ Устав Императорских Российских университетов. – СПб., 1884. – С.19-20

¹⁸ Там само. – С.11, 13, 14, 24

¹⁹ Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце XIX столетия (Политическая реакция 80-х-нач. 90-х годов) / П. А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1970. – С.330, 13, 55

²⁰ Баженова Г. Ю. Вказана праця. – С.48-49

Потрібно згадати Ф.Фортинського, який також вважається фундатором семінарської методики викладання. Менш відомими були імена: П.Ардашева, М.Клячина, М.Любовича, Д.Петрушевського, А.Ясинського²¹. Особливу роль в історії філософської думки у Київському університеті відіграли проф. О.Гіляров та філософ, логік і психолог Г.Челпанов.

У Харківському історико-філологічному факультеті виразною постаттю вважався відомий історик О.Потебня, який перебуваючи за кордоном продовжував поселяти у душі студентства українську думку, тяжіння до патріотичності²². Відповідним чином провадив історичну науку професор Г.П.Успенський «Опыт повествования о древностях русских». На його рахунку близько 200 наукових робіт, серед яких знаходимо й по історії Харківського університету²³.

У Новоросійському університеті виникла складна проблема нестачі професорсько-викладацьких кадрів. Серед викладачів Одеського університету виділявся А.Маркевич – володар феноменальної пам'яті та ораторського мистецтва. Вперше в навчальній практиці прочитав курс історії Південної Росії. Тут лунали мелодії патріотичності і відчувались національні мотиви²⁴.

Таким чином, професори-історики формували у студентів національну свідомість за допомогою вивчення української історії, навчали роботі з джерелами, яка спонукала молоде покоління до пошуків істини, активно студіювали архівні установи, закладаючи тим самим основи української історіографії.

Не абияку роль в університетській структурі відігравали юридичні факультети, де передбачалися у складі 13 професорів і 6 доцентів. Тут працювали: В.Демченко, К.Мітюков, В.Синайський, В.Удінцев та ряд інших. Професорський склад юрфаків доводив до відома студентської спільноти основні права та обов'язки пересічного громадянина, умови перебування студента у вищих навчальних закладах, про відповідальність, яку несе кожен студент перед суспільством.

Серед професорів фізико-математичного факультету яскравими постаттями були відомі математики: К.Андрєєв, В.Імшенецький, Т.Осиповський, М.Остроградський, А.Павловський, І.Соколов та інші²⁵.

Загалом, в кінці XIX ст. у вузах панувала пригнічена атмосфера, педагоги знаходились під постійним контролем і не мали можливості

²¹ Мягков Г. П., Сініцин О. В. О методологических особенностях высшего исторического образования России XIX – начала XX в. и их значение для современного высшего педагогического образования / Г.П. Мягков, О.В. Сініцин // Новое в содержании и организации высшего педагогического образования. Материалы Всероссийской научно-практической конференции 23-24 ноября 1993 г. – Казань, 1994. – С.64-67

²² Сірополко С. Вказана праця. – С.249-251

²³ Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социалестический очерк / Н.А. Шип; АН УРСР. Ин-т ист. Украины. – К.: Наукова думка, 1991. – С.36

²⁴ Там само. – С.35

²⁵ Там само. – С.37

висловлювати власні відверті переконання, не могли розкрити дійсний талант, і час від часу отримували образливі докори у свою адресу. Усе це сприяло наростанню непокори існуючому режиму у вигляді протестів, демонстрацій, відкритих виступів. Згадаймо, хоча би, професорів Новоросійського університету Ю.Гамбарова, І.Мечникова, О.Поснікова та В.Преображенського, які відстоювали власні права і виступали проти університетської адміністрації²⁶.

Отже, як бачимо, імперська влада провадила складну політику в галузі освіти, яка за щораз удосконалювалась та доповнювалась. Її яскравим вираженням стали університетські статuti 1863 та 1884 рр. з відмінною один від одного структурою. Головним чином, вони стосувалися педагогічного колективу, а саме отримання ними вищого вченого ступеня, оплати праці та пільгових забезпечень, пенсійного питання, умов викладання лекційних та семінарських занять тощо. Порівнюючи статuti, слід наголосити на більш суворому характері другого, який виник у зв'язку з недисциплінованою поведінкою студентів. Відповідно, збільшилась платня за навчання, була введена уніформа, викладачі знаходились під жорстким наглядом царя та міністерства освіти, і не могли вільно «дихати». Але, як би там не було, які б перешкоди не виникали на науковому шляху еліти, викладацький склад забезпечував розширення підготовки студентів, кількість яких в українських університетах збільшилася з 1200 у 1865 р. до 4 тис. у середині 90-х рр., що становило чверть усіх студентів імперії. Тільки за 1861 – 1899 рр. Київський, Харківський та Новоросійський університети закінчило близько 12 тис. фахівців, а це – вагомий показник для розвитку держави²⁷.

An article about influence of kings power to the process of education and academic staff in a higher educational establishment of Naddnipyrianska Ukraine in XIX century. Introduce a short reference about provision of pensions, some privileges and wage. Also point the terms of reaching the higher scientific degree.

Key words: *lector, intelligentsia, Naddnipyrianska Ukraine, education, university.*

²⁶ Сірополко С. Вказана праця. – С.268-269

²⁷ История Украинской ССР: В 10 т. / Гл. ред. Ю. Ю.Кондуфор. – К.: Наукова думка, 1983. – Т.4. – С.588.

УДК: 94(477.85) “18” (092)

ББК: 63.3 (4УКР-4ЧЕН)5

МИКОЛА ВАСИЛЬКО: БІОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ

Барон Микола Василько – видатний український суспільно-політичний діяч Буковини. Спочатку Василько став членом тоді популярних молодіжних румунських організацій. Згодом він переорієнтовується на проукраїнські погляди. В українському таборі він дуже швидко завойовує авторитет, активно працює на політичній ниві. За свої заслуги на народній ниві Василька обирають депутатом спочатку крайового, а далі національного рівня, де і далі відстоює права буковинців. Під час Першої світової війни Микола Василько стає беззаперечним лідером Буковинських українців, а з створенням ЗУНР стає на дипломатичну ниву, де продовжує аж до смерті відстоювати права України на незалежність.

***Ключові слова:** суспільно-політичний, дипломатія, громадськість, депутат, парламент, конференція.*

У час коли в державі точаться суперечки навколо питання героїзації чи не героїзації тих чи інших історичних постатей, часто залишаються не поміченими історичні особи, які все своє життя поклали на благо України. Одне із визначних місць у когорті відомих українських діячів займає буковинець барон Микола Василько. Політик, громадський діяч та дипломат – був засновником кількох закордонних дипломатичних представництв ЗУНР, зробив український рух на Буковині впливовим чинником. Але перш за все він був патріотом свого краю та борцем за українську державність.

Народився видатний діяч 24 березня 1868 р. в сім'ї Васильків, які тоді проживали в селі Слободзія-Комарівці Стороженецького повіту. До 10 років малого Миколку вдома виховувала матір.

Згодом, 1878 р. Миколу Василька батьки відправляють навчатися до престижного закладу Терезіанум, який знаходився у Відні. Саме під час навчання в Терезіанумі Микола Василько завів знайомства з багатьма однолітками, які пізніше стали впливовими людьми у внутрішній та зовнішній політиці Австро-Угорщини. Після смерті батьків він отримує у спадок маєток Слободзія-Комарівці (дві громади) і починає самостійно керувати ним. Звичайно, спочатку все було досить складно, але Микола Василько із відповідальністю віднісся до цього. Керуючи маєтком, він все більше починає придивлятися до взаємовідносин, які панували в сільській громаді. Великого обурення серед громади набуло те, що в церкві богослужіння вів румун о. Скраба, який не хотів визнавати національних прав українців і вів богослужіння румунською мовою. Селяни почали звертатися до М. Василька із проханням розібратися в ситуації. Вирішення проблеми не змусило себе довго чекати – священник починає вести богослужіння на українській мові, а потім Василько побудував новий храм і

запросив нового отця. Ця ситуація спонукала Василька в подальшій своїй діяльності весь час вирішувати проблеми україно-румунськи відносин¹.

Ще з юних літ Василько підтримував тісні зв'язки із румунськими об'єднаннями. Він 6 років був членом товариства «Junimea» (Юність), а також перебував у товаристві «Concordia» (Згода). Співпраця із товариствами починає його політичний вихід на широку арену, але через антисемітські висловлювання лідерів товариств він покидає їх².

Василько купує новий маєток в селі Лукавець, розглядає повітове управління і веде всю документацію на українській мові. Тоді ж і з'являється перша згадка про Василька в українській пресі. Газета «Православная Буковина» у 1894 р. написала: «...господин де Василько завел именно в громадском деловодстве своего села русское письмо jako урядове и заказал в той цели тоже относительныи русские друксорты и бумаги»³.

Доброзичливе ставлення до українців було викликане багатьма причинами. Але основна причина переходу на українофільські позиції став вплив видатного буковинського лікаря і політичного діяча В.Воляна, дружина якого була рідною тіткою М.Василька⁴.

У 1892 р. він разом з І.Тимінським виступив із прогресивною ідеєю створення політичної течії в українському дусі, яка б по новому регулювала відносини між українцями і румунами. Гаслом цієї течії було «Буковина для буковинців!», а також захист прав українців. У газеті «Просвещение» була надрукована заява по цьому питанню в якій було сказано: «Мы есьмо надзвичайно слаби в порівнянню с прочими народами Австрии, даже если совсем соединимся один с другим в одну партию. Що-ж теперь говорить, если мы будемь один с другим ворогувати?»⁵.

В 1897 р. М. Василька висувають у депутати до австрійського парламенту. Але через галас спричинений представниками румунського табору і через вік (йому тоді ще не виповнилося 30 р.) Василько знімає свою кандидатуру. Не марнуючи часу він засновує у 1897 р. товариство Вижницько-Путилівської Ради, а у 1898 р. обирається депутатом до буковинського сейму. Вперше, 18 грудня Василько виступає перед сеймом із промовою, яку розпочинає так: «Вступивши тут ярко заступник руского народа заявляю, що рускому народу служити буду вірно, а конституційні права і свободи всіх жителів Буковини захищати буду вірно». В січні 1899 р. він разом із депутатом Є.Пігуляком, подає «Меморіал» в св. Буковинсько-

¹ Брицький П., Добржанський О., Юрійчук Є. Буковинці у боротьбі за українську державність (1917 – 1922). – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – С.58-60.

² Василько М. Посольська діяльність в державній раді і крайовому сеймі в роках 1901-1903. – Чернівці, 1904. – С.380.

³ Брицький П., Добржанський О., Юрійчук Є. Буковинці у боротьбі за українську державність (1917 – 1922). – С.60-61.

⁴ Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С.43-49.

⁵ Румынские приятели русского народа // Просвещение. – 1895. – 10 грудня.

Далматинський Синод. Його метою було створити єпископську консисторію, яка б вирішувала церковні питання обох народів окремо⁶.

У 1899 р. помирає його наставник В.Волян і М.Василько подає свою кандидатуру на вільне місце в австрійському сеймі. На той час його авторитет був досить високим, тому він без проблем обирається до сейму. Газета «Руська Рада» описує це так: «...від коли п. Василько став послом до сойму кураєвого, ...то він завсіди поступав в згоді і повнім порозумінню із нашими щирими послами і давними приятелями...»⁷.

Виступаючи в австрійському парламенті, Микола Василько торкався досить важливих питань про недостатнє фінансування громадських робіт в краї, бездіяльність товариства Крайової культури, автохтонність українського та румунського населення краю, міжнаціональні взаємини, суперництво двох українських партій тощо. Він виступав дуже відкрито, що звичайно не подобалося багатьом політикам. Вони не одноразово хотіли дискредитувати його в очах виборців, але заручившись підтримкою С.Смаль-Стоцького та Є.Пігуляка йому вдалося і надалі впроваджувати свої ідеї⁸.

Впродовж 1890 – 1902 рр. М. Василько здобув безперечний успіх та заслужене визнання, але все ж попереду залишався ще значно складніший шлях його політичного життя і це був лише початок.

Після цього він вирішує остаточно перейти в табір народовців і зближається із найбільш яскравими політиками Буковини – Б.Штаухером та А.Ончулом⁹.

М. Василько часто звертався із вимогою зняти президента Буковини Фрідріха Бургіньона, який як зазначалося не виконував добросовісно своїх обов'язків (принижував права євреїв, загострював соціальні відносини в краї тощо). Новим президентом було назначено друга Василька – Конрада Гогенлоге (пізніше прем'єр-міністр Австрії)¹⁰.

25 травня М.Василько разом із А.Ончулом і Б.Штраухером у Відні створює депутатське об'єднання, яке ввійшло в історію під назвою «Вільнодумний союз», основним завданням якого було покращення соціально-економічних та політичних відносин, реформування виборчого закону до сейму та багато інших аспектів, які були пов'язанні із життям буковинців. Ця організація дуже різко критикувала дії буковинської влади, яка починає звинувачувати М. Василька в непорядності та нечесності. Так 4 жовтня 1903 р. в газеті «Bukoviner Journal» було опубліковано статтю «Румуни і євреї», в якій євреїв Буковини, які на виборах до сейму проголосували за А.Ончула – обвинувачувались в належності до червоного інтернаціоналу. До цієї публікації був причетний Я.Флондор – лідер національної партії румунів, якого підтримував барон Ю.Василько

⁶ Брицький П., Добржанський О., Юрійчук Є. Вказ. праця. – С.64-67.

⁷ Руська Рада. – 1899. – 15 грудня.

⁸ Руслан (Львів). – 1902. – 28 червня.

⁹ Василько М. Вказ. праця. – С.270-272.

¹⁰ Брицький П., Добржанський О., Юрійчук Є. Вказ праця. – С.73.

(двоюрідний брат М.Василька) і багато представників боярства. Скандал набув надзвичайного розголосу. Була створена спеціальна сеймова комісія на чолі з депутатом А.Скедлем, яка мала розглянути цю справу. Рішення комісії врятувало Я.Флондора від суду, але змусило його тимчасово відійти від політичної діяльності.

У 1904 р. «Вільнодумний союз» перемагає на виборах до сейму. За півроку сесійних засідань М.Василько подає на затвердження до імператора цілу низку законопроектів, які були покликані модернізувати суспільні відносини в Буковині. На жаль «Вільнодумний союз» проіснував недовго. Розгорається серія скандалів, які були пов'язані із його діяльністю. Крапку над цією ситуацією поставила суперечка між С.Смаль-Стоцьким і А.Ончулом через те, що вони не сходилися в рішенні хто очолить Крайовий банк. Василько в свою чергу вважав, що його міг би очолити хтось із вільнодумних румунів, Смаль-Стоцький на це не погодився. В результаті «Вільнодумний союз» розпався, що призвело до загострення україно-румунського протистояння і відкритої ворожнечі між колишніми лідерами¹¹.

Після розпаду об'єднання Василько протягом 1905 – 1907 рр. веде активне політичне життя. Спочатку його призначають членом комісії, яка мала розглянути виборчу реформу на Галичині та Буковині. Особлива увага приділялася створенню виборчих округів із урахуванням їхнього етнічного складу. Згодом, він виступає як лідер спільного об'єднання галицьких і буковинських депутатів, розглядаючи у сеймі гострі питання щодо розширення прав українців, введення української мови в адміністративних та судових установах Галичини і Буковини, а також регулярно звертаючи увагу на проблеми москвофільства на західноукраїнських землях¹².

На передодні світової війни М.Василько стає одноосібним лідером українців Буковини. Так під час війни за його ініціативи було створено «Віденський комітет допомоги для біженців з Галичини та Буковини» на чолі з міністром фінансів Л.Білінським, а згодом у січні 1915 р. австрійський уряд визнав «Український комітет» і «Комітет опіки над біженцями з Буковини» державними установами. Він організовує добровільне формування українського війська на Буковині, яке зібрало понад 1,5 тис селян. Було розроблено програму діяльності українських урядовців під час війни, основною засадою якої було – добитися утворення окремого українського коронного краю в рамках Австро-Угорщини та незалежної української держави з територій, що входили до складу Росії¹³.

Концентрація влади у руках однієї особи викликала невдоволення з боку української опозиції, яка вимагала усунення Василька від політичного керівництва. Така резонансна ситуація змушувала буковинця діяти досить обережно. Тому під тиском депутатів він погоджується на створення – Загальної Української Ради (ЗУР) діяльність якої буде досить складною через

¹¹ Василько М. Вказ. праця. – С.273-280.

¹² До українського народу Буковини // Буковина. – 1918. – 1 листопада. – С.1.

¹³ Брицький П., Добржанський О., Юрійчук Є. Вказ. праця. – С.87-90.

суперечки з боку західної-української еліти. Міжусобні чвари не давали можливості реально впливати на ситуацію.

Василько завжди із цікавістю стежив за розвитком подій на Великій Україні. За часів Центральної Ради він стає учасником зовнішньо - політичних акцій Української Народної Республіки. Для безпосередньої допомоги їй у зовнішній політиці він бере участь у Брест – Литовських переговорах (кінець 1917 – початок 1918 рр.) і підписанні мирної угоди між УНР та країнами Четверного союзу. В результаті його активного сприяння було підписано таємний договір, за яким утворювався один коронний край із частин українських галичан та буковинців в складі Австро-Угорщини. Та влітку 1918 р. під тиском поляків, австрійська влада відмовилася від цього проекту.

Коли стало зрозуміло що Австро-Угорщина із союзниками програє війну, у Львові відбувається зібрання УНР, яке декларує створення окремої української держави із земель Австро-Угорщини. 23 жовтня Василько разом із Петрушевичем, зробили офіційний візит до австрійського прем'єр-міністра метою якого було роз'яснення ситуації щодо прагнень українців. В листопаді 1918 остаточно було сформовано державні структури ЗУНР та закордонні представництва. Василька було призначено послом у Австрії¹⁴.

Він неодноразово захищав інтереси не тільки ЗУНР, а й всієї України. Даючи інтерв'ю «Новій цюрихській газеті» як і в листі до К. Левицького він говорив: «Не хочу, щоб ця війна, котра потягнула за собою великі жертви і між українцями, скінчилася без признання суверенної України».

М.Василько настільки уболіває за Україну, що у листі до посла ЗО УНР у Відні В.Сінгалеви́ча, який згодом замінив на цій посаді Василька пише: «Прохаю їм від мене сказати, що я маю тільки одну ціль на увазі: признання і суверенність України! Для цієї цілі я готов перейти через кожного трупа, навіть свого... Так це мій напрям».

Влітку 1919 р. М.Василько очолює посольство УНР у Швейцарії. Приступивши до своїх обов'язків він приділяє увагу зміцненню відносин із Румунією та Польщею. Він проводить розмови із військовим аташе Польщі – майором Гурком та з Румунським послом Пакліану в яких роз'яснює потреби українців у створенні власної держави. Європа дуже позитивно відносилася до Василька, неодноразово у листах до керівництва УНР різні політичні діячі характеризували його як надзвичайну людину. О.Безпалко в листі до Петлюри писав так: «Я зачарований Васильком і мушу сказати, що коли роблять закиди йому щодо нечесності, що коли б ті закиди були би навіть правдиві, то волів би сто раз Василька і вірю йому скоріше до залагодження державної справи, як нашим чесним неробам».

На М.Василька було покладено і відповідальність за роботу української місії в Італії. Але склалося так, що він поїхав не а Італію, а в Бельгію де проходила закрита конференція. Завданням якої було розглянути претензії країн Антанти до Німеччини і тому офіційними представниками

¹⁴ Брицький П., Добржанський О., Юрійчук Є. Вказ. праця. – С.92-102.

могли бути лише держави Антанти та Німеччини. Василько завдяки своїм зв'язкам зміг прибути на конференцію із делегацією, пізніше він заявив: «ми не мали жодного права з'явитися на конференцію». Після неї був зроблений висновок, який стосувався ставлення Великобританії до української проблеми: «Ллойд–Джордж тільки тоді вернеться до українського питання, коли ми будемо потрібні йому для боротьби з більшовиками у війні з радянською Росією»¹⁵. Посол Василько сміливо взяв на себе відповідальність і гідно захищав і відстоював державні інтереси українського народу. У своїй дипломатичній діяльності Василько хотів зробити максимум можливого і цього вимагав від інших. Принципово контролює всіх представників від УНР та завжди пильно стежить за відносинами Польщі та Росії¹⁶.

В останні роки життя Василько надзвичайно був перевтомлений через надлюдський ритм його діяльності і мав намір піти у відставку. Але Петлюрі і Левицькому вдалося його вмовити залишитися. В той час міняється уряд у Польщі, який на відміну від попереднього ставився до С.Петлюри і українських емігрантів. Левицький пише: «Державний центр переживає кризу... Отже, мусимо гуртом із участю невтомного ветерана української державності обміркувати сучасну політичну ситуацію». Це був період після поразки української національно-демократичної революції. Починається ліквідація посольств УНР.

Помер Микола Василько 24 (10) серпня 1924 року в м. Райхенгаст¹⁷.

Отже, Микола Василько є одним із найвидатніших діячів Буковини, який розбудував українське політичне та громадське життя. Став лідером українців Буковини у передвоєнний, а під час війни фактично боровся за права українців, які постраждали від лихоліть війни. Виявився і талановитим дипломатом, який представляв Україну у багатьох представництвах, а на Брест-Литовській конференції відіграв важливу роль у підписанні вигідних для Центральної Ради умов з Четверним союзом.

Baron Mykola Vasil'ko is a prominent Ukrainian social and political figure of Bukovyna. At first Vasil'ko became a member of popular youth Romanian organizations. Afterwards he became a supporter of Ukrainian liberation movements. In the Ukrainian camp he quickly gains authority, actively works on the political field. For his achievements Vasil'ko was elected a deputy of at first regional, and later national level, where he further defends the rights of Bukovynians. During the First world war - Mykola Vasil'ko becomes an implicit leader of Bukovyna Ukrainians, and with the creation of WUNR (West Ukrainian national republic) starts working on the diplomatic field, where continues to defend rights of Ukraine for independence up to his death.

Keywords: social and political, diplomacy, public, deputy, parliament, conference.

¹⁵ Заява посла Василька у польській справі // Буковина. – 1917. – 20 листопада.

¹⁶ Брицький П., Добржанський О., Юрійчук Є. Вказ. праця. – С.126-127.

¹⁷ Микола Василько // Зоря. – 1924. – 17 серпня. – С.1

УДК 94 (477.8)

ББК 63.3 (4 Укр.) 621

РОЗВИТОК ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ПОЛЬСЬКОЇ МЕНШИНИ В ПЕРІОД КОРЕНІЗАЦІЇ В КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ РАЙОНІ

У статті представлено розвиток середньої шкільної освіти польської національної меншини в Кам'янець-Подільському районі у 20-х рр. ХХ ст. Розглянуто діяльність головних установ, таких як Освітня рада національних меншин, Кам'янець-Подільське польське освітнє бюро, а також обсяг компетенції інспектора у справах польських освітніх організацій. Подається характеристика діяльності польських шкіл, описуються обставини їх відкриття та принципи оплати за навчання. В роботі охарактеризовано рівень підготовки польських вчителів і простежено загальний розвиток шкільної мережі в Кам'янець-Подільському районі протягом 1924 – 1928 рр.

Ключові слова: Польська меншина, коренізація, шкільна освіта, польські вчителі, Кам'янець-Подільський район.

Проблематика статті пов'язана з відкриттям шкіл для національних меншостей і наданням їм можливості навчатися на їхній рідній мові завжди була однією з ключових для представників різних етнічних груп. Свідомі верстви суспільства розуміли виняткову роль освіти для формування національної свідомості і передавання культурної спадщини наступним поколінням, тому в своїх політичних програмах постійно висували постулати про створення системи освіти для національних меншостей.

В своїй статті я займаюсь дослідженням шкільної освіти, створеної радянськими органами для польської меншості у 20-х рр. ХХ ст., зосереджуючись на подільському регіоні, а передусім на Кам'янець-Подільському районі. Актуальність вказаної теми визначається недостатньою кількістю наукових праць і наявністю цікавих архівних матеріалів з даної тематики.

Цінним джерелом інформації про життя польської меншості на Поділлі являються наукові праці українського дослідника Л.Місінкевича, що займався дослідженням польської і єврейської меншини, котрі проживали на Поділлі в 20-30-х рр. ХХ ст.¹. Серед інших науковців, які вивчали дану

¹ Місінкевич Л. Л., Єврейська і польська національні меншини Поділля (20-30-і рр. ХХ ст.). – К.: Рідний край, 1999. – С.94-128; Його ж: Коренізація і національні меншини Поділля у 20-30-х рр. ХХ століття. – К.: Рідний край, 1999. – С.5-32; Його ж: Організація культурно-просвітницької роботи серед польського населення України в 20-х рр. // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – №9. – С.350-355; Його ж: Національні сільські ради на Поділлі в 20-30-х рр. ХХ ст. // Краєзнавство. – 1999. – №1-4. – С.33-38

проблему потрібно відзначити Ю.Блажевича², П.Григорчука³, В.Нестеренко⁴, Н.Ставицьку⁵, Г.Стронського⁶, Б.Чирка⁷, Л.Якубову⁸, Я.Грицака⁹. Серед польських істориків питання пов'язані з українською меншістю на території Польщі в міжвоєнний період досліджували М.Іваницький¹⁰ і С.Мауерсберг¹¹. Увагу досліджуваному питанню приділив також В.Серчик у своїй узагальнюючій праці з історії України¹². Важливе значення має також праця американського автора Т.Мартіна¹³.

Суттєвий розвиток освіти національних меншин на Україні був особливо помітний в 20-х рр. ХХ ст., що пов'язувалося з новим політичним курсом більшовицької партії, тобто з коренізацією. Цю політику було започатковано на XII зїзді ВКП(б) в квітні 1923 р. у Москві. Згодом, у 1926 – 1927 рр. створено спеціальну комісію у справах коренізації на чолі з прихильником цього політичного курсу А.Андреевим. Остаточо у 1929 – 1930 рр. критика з боку нижчих посадовців, які безпосередньо працювали над втіленням головних принципів коренізації в життя, причинилася до поступового згортання цієї політики¹⁴.

² Блажевич Ю. І., Етнічний склад населення Хмельниччини: історія і сучасність // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2004. – С.366-375.

³ Григорчук П. С., Польське населення на Поділля в 20-і роки ХХ ст. // Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1995. – С.331-334.

⁴ Нестеренко В. А., Часописи УНР як джерело вивчення етнонаціональних процесів на Поділля в кам'янецьку добу Директорії УНР // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2004. – С.292-299.

⁵ Ставицька Н. П., Культурно-просвітницька робота Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 1996. – С.241-251.

⁶ Стронський Г. Й., Польські національні сільради на Україні у 20-30-і роки // Проблеми слов'янознавства. – 1992. – №44. – С.46-55.

⁷ Чирко Б. В., Національні меншості на Україні у 20-х на початку 30-х рр. (Огляд документів ЦДАЖР УРСР) // Архіви України. – 1990. – №1. – С.51-64.

⁸ Якубова Л.Л., Національно-культурне життя національних меншостей України (20-30-і роки): коренізація і денационалізація // Український історичний журнал (УІЖ). – 1999. – №1. – С.41-55.

⁹ Hrycak J., Historia Ukrainy 1772 – 1999. Narodziny nowoczesnego narodu. – Warszawa: IESW - Wydawnictwo Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – S.171-180.

¹⁰ Iwanicki M., Ukraińcy, Białorusini, Litwini i Niemcy w Polsce w latach 1918 – 1990. – Siedlce: Wyższa Szkoła Rolniczo-Pedagogiczna w Siedlcach, 1993. – S.17-54.

¹¹ Mauersberg S., Komu służyła szkoła w Drugiej Rzeczypospolitej. Społeczne uwarunkowania dostępu do oświaty. – Wrocław: Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988. – S.15-45; його ж: Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918 – 1939. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1968. – S.76-83.

¹² Serczyk W. A., Historia Ukrainy. – Wrocław: Ossolineum, 2000. – S.294-297.

¹³ Martin T., The affirmation Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923 – 1939. – N.-Y.: Ithaca-Cornell University Press, 2001. – S.75-124.

¹⁴ Ibidem. – S.76.

Дослівно коренізація означає повернення до коріння, тобто відродження культури пращурів. Згідно з головними критеріями, які виділив Т.Мартін, основну увагу приділялось поверненню мов національних меншин до політично-соціальної сфери, а також надання їм головного статусу на неросійських землях (лінгвістична коренізація). Крім того ця політика мала на меті створення нової політичної еліти країни з представників національних меншин¹⁵.

Впровадження коренізації вимагало створення відповідних органів влади, які б займалися вирішенням всіх поточних питань. На початку 1920-х рр. Народний освітній комітет УРСР почав створювати осередки, які б займалися системою освіти національних меншин. В 1921 р. розпочала свою роботу Освітня рада національних меншин, яка згідно зі своїм програмним документом під назвою «Про організацію освіти національних меншин, які проживають на території УРСР» прийнятим 10 серпня 1922 р., координувала діяльність єврейського, польського, німецького і татарського відділів¹⁶. Всі справи, пов'язані в польським населенням, належали до компетенцій Центрального польського освітнього бюро (ЦПБО) України, якому підлягали відповідні установи в кожному окрузі.

Головною базою для національно-культурної політики були положення з декрету Ради Народних Комісарів УРСР «Про дії для забезпечення рівноправ'я мов і допомогу для розвитку української мови», прийнятого 1 серпня 1923 р., який гарантував права національних меншин у мовному аспекті. Кожен громадянин УРСР не зважаючи на свою національність отримував беззаперечне право до користування своєю мовою¹⁷. Цей декрет являвся правовою основою для освітніх органів Поділля під час розбудови мережі польських шкіл.

На протязі 1921 – 1923 рр. кількість польських шкіл на Україні збільшилась із 196 в 1921 р. до 310 в 1923 р., з них у Подільській губернії вона налічувалася 122 школи¹⁸. Потрібно зазначити, що на такі результати вплинула підтримка з боку польського населення. Переважна більшість шкіл отримувала фінансову підтримку від батьків учнів. Часто батьки та шкільне керівництво домовлялись про утримання вчителів, купівлю підручників та ремонт приміщення школи коштами місцевих мешканців.

В 1924 р. опрацьовано головні напрямки діяльності Кам'янець-Подільського Польського освітнього бюро. Йому надали повноваження в справах пов'язаних із покращенням діяльності мережі польських шкіл, нагляду за стосунками вчителів із польськими мешканцями з метою

¹⁵ Ibidem. – S.78.

¹⁶ Нестеренко В. А., Культурно-освітній розвиток національних меншин краю // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2004. – Т.4. – С.11.

¹⁷ Місінкевич Л. Л., Управління освітою національних меншин Поділля в 20-30-х рр. ХХ ст.: досвід минулого, проблеми сучасності // Вісник України. Академія державного управління при Президенті України. – 2001. – №2. – С.33.

¹⁸ Там само. – С.34.

обмеження впливів на населення з боку служителів католицької церкви, а також заміна невідповідних педагогів. Безпосереднім обов'язком бюро було інспектування всіх польськомовних шкіл регіону і опрацювання плану їх подальшого розвитку¹⁹. При бюро створено посаду інспектора у справах польських освітніх інституцій. Він займався особовими справами вчителів, підвищенням їхньої кваліфікації, пошуком кадрів для новостворених шкіл, комплектуванням особового складу вже діючих освітніх осередків і перенесенням більш активних вчителів до місцевостей, в яких планувалось створити польські сільські ради²⁰.

Проте не всюди і не завжди поляки підтримували наміри радянської влади по відкриттю польських шкіл. Такі настрої були пов'язані з сильним впливом католицьких священників, які не були прихильниками більшовиків. Часто, прагнучи створити школу з польською мовою навчання без допомоги радянської влади, польські мешканці самостійно організовували нелегальні школи, в яких вчительські функції часто виконували духовні особи. Польське бюро в досить цікавий спосіб віднеслось до такого явища, оскільки вирішило тимчасово забути про боротьбу з релігією і відкривало польські школи співпрацюючи із священнослужителям. Таким чином бюро протистояло відкриттю нелегальних шкіл і збільшенню впливу католицьких духівників.

На самому початку своєї діяльності ЦПБО України займалося дослідженням стану шкіл. Саме тому воно розпорядилось, щоб їхнє керівництво впорядкувало всі шкільні відомості згідно із запропонованою схемою, вказуючи назву району, адресу школи, а також кількість учнів, їхню стать, вік і соціальне походження. Окремо треба було вказати чи учні походять із бідних селянських родин, із так званих «середняків» або «куркулів», чи із родин державних службовців, чи являються вихованцями дитячих будинків. Збережені документи дають підстави вважати, що соціальне походження відіграло значну роль під час приймання учнів до школи і впливало на оплату за навчання. Її сплачували батьки виходячи зі свого соціального статусу. Особливо це проявилось у більших місцевостях, де було застосовано метод оплати за навчання, згідно з яким батьки були поділені на фінансові категорії. Загалом було виділено 7 таких категорій, від першої, що включали найбагатших батьків до сьомої, до якої зараховувались найбідніші родини. Проте, ці крайні категорії дуже рідко можна зустріти в архівних документах. Більшість платників, як правило, належала до другої категорії – промисловців, третьої – дрібних власників або четвертої – селянських чи робітничих родин²¹.

Крім того, ЦПБО цікавилось не тільки станом мережі польських шкіл, але також подальшою долею випускників і їхніми планами на майбутнє. За ініціативою бюро проводилось анкетування серед учнів останнього, сьомого

¹⁹ Державний архів Хмельницької області (далі: ДАХм об.). – Ф.Р.-5. – Оп.1. – Спр.1016. – Арк. 29.

²⁰ Там само. – Арк. 35.

²¹ Там само. – Спр.1018. – Арк.18.

класу, яке повинно було визначити їхнє матеріальне положення, їх плани на продовження навчання в вузах, а також з'ясувати чи набуті в школі знання були достатніми для навчання на вищому ступені²².

Володіючи обмеженими матеріальними засобами і особливо відчуваючи нестачу вчителів, бюро намагалось визначити в яких місцевостях проживала найбільша кількість поляків, щоб відкриття наступних польських шкіл було обґрунтоване. Таким чином, Польське бюро визначало кількість дітей шкільного віку в селах і містах, а також з'ясовувало на якій мові вони розмовляли дома і якою мовою користувались поза домом, скільки батьків володіло польською мовою, а скільки її не знали взагалі²³. Крім того, перевага при відкритті польських освітніх осередків надавалась тим місцевостям, в яких діяли польські сільські ради. За дорученням ЦПОБ України створювались списки таких населених пунктів, беручи під увагу існування в них польських шкіл. Проте головну перешкоду під час створення нових шкіл становила нестача вчителів, які могли б навчати на польській мові. Саме з цієї причини в 1925/1926 навчальному році більшість шкіл, а саме 6, не вдалося відкрити згідно з планом. Незважаючи на наявність фінансів і надруковані оголошення в газетах «Серп» та «Червоний кордон», не вдалося знайти необхідної кількості вчителів – зголосилось тільки 7 кандидатів, яких направили до вже діючих польських шкіл²⁴.

Освітні органи влади також надсилали спеціальні запити до керівництва польських шкіл щодо особових даних вчителів, особливо про рівень їх освіти, стаж праці, а також про їхнє попереднє місце роботи. Згідно з даними, надісланими директорами шкіл, польські вчителі Кам'янець-Подільського району за своїми кваліфікаціями були на низькому рівні, оскільки 90% із них закінчило тільки початкову школу і лише 10% здобули середню або вищу освіту. Серед районних вчителів працювали також дві особи, які взагалі не отримали відповідного дозволу для викладання в школі²⁵.

Збереглося декілька анкет із польських шкіл, які відповідали всім вимогам Польського бюро і вичерпно відповідали на всі поставлені питання. Наведу приклад школи в Дунаївцях Кам'янець-Подільського району, анкету якої заповнила її директор Яніна Остроменцька. Цю школу відкрито на прохання мешканців міста. Її опис розпочинається від особових даних вчителів і їхнього членства в партії. В даному випадку у дунаєвецькій школі, окрім директора, працювала ще одна вчителька і обидві були безпартійні. Дану школу відкрили 3 листопада 1923 р. і всі заняття проводились в одній найнятій кімнаті у післяобідніх годинах, оскільки школа не володіла нерухомістю. Головним і єдиним джерелом її утримання були добровільні пожертви мешканців міста, з яких також отримували свою заробітну плату

²² Там само. – Арк.5.

²³ Там само. – Арк.120.

²⁴ ДАХм об. – Ф.Р.-5. – Оп.1. – Спр.1025. – Арк.10.

²⁵ Там само. – Арк.11.

обидві вчительки. Таке матеріальне становище польських шкіл було досить частим явищем, тому що відкриття школи часто було результатом старань мешканців і на початковому етапі своєї діяльності вона утримувалась тільки завдяки місцевому населенню. В самих Дунаївцях проживало 52 дитини польського походження шкільного віку, але в школі навчалось тільки 40. Їхній суспільний статус визначили згідно із заможністю їхніх батьків, тобто було введено поділ на бідних, середніх і багатих селян, а також на робітників, держслужбовців і представників вільних професій²⁶. Як було зазначено вище, такий поділ обумовлювався не тільки політичними причинами, але також і економічними, оскільки соціальний статус родини безпосередньо впливав на оплату за навчання.

Від проблем, пов'язаних з характеристикою польських шкіл, потрібно перейти до розвитку шкільної мережі в Кам'янець-Подільському районі. Підводячи підсумки за 1924/1925 навчальний рік інспектор Польського бюро зазначив, що в тому навчальному році в Кам'янець-Подільському районі працювала тільки одна семирічна школа – Кам'янець-Подільська школа праці, в якій навчалось 141 учень і викладало 10 вчителів. У менших містечках працювали 2 чотирирічні школи праці, в яких нараховувалось 112 учнів і 4 вчителів, а також 21 трирічна школа, де навчалось 835 дітей під керівництвом 21 педагога. Крім того, діяв один дитячий будинок, в якому 4 вихователів опікувалось 59 вихованцями²⁷. Серед найближчих планів Польського бюро було відкриття шкіл у Гуті Яцковській, Янчинцях, Морозові, Савиньцях, Зінькові і Нестерівці, але на той час для цих осередків ще не було вчительських кадрів²⁸.

В наступному, 1925/1926 навчальному році на території Кам'янець-Подільського району вже працювало 30 шкіл праці, із них одна семирічка у Кам'янці-Подільському, 2 чотирьохрічних і 27 трьохрічних шкіл. П'ять трьохрічних шкіл були двомовними школами, тобто навчання в них велось не тільки на польській, але також на українській мовах. Підводячи підсумок діяльності Польського бюро в цьому навчальному році, потрібно відзначити, що вдалося відкрити 6 нових шкіл. Проте, в тому ж році не вдалося відкрити польську-українську школу в селі Дубинка Оринінського району, причиною чого було відсутність вчителя, який міг би вести заняття на польській мові, тому всі заняття велись тільки на українській мові²⁹.

У 1927/1928 навчальному році в усіх польських школах Кам'янець-Подільського округу навчалось 1353 учнів. В цьому ж році відкрито ще 4 школи праці і їхня загальна кількість становила вже 34 одиниці. Також потрібно відзначити, що в цьому навчальному році спостерігався більший наплив дітей і більша зацікавленість польських мешканців діяльністю шкіл. В 1927/1928 році затверджено новий бюджет, який становив 1370 тис. рублів

²⁶ Там само. – Спр.1020. – Арк.4.

²⁷ Там само. – Спр.1026. – Арк.28.

²⁸ Там само. – Спр.1027. – Арк.26.

²⁹ Там само. – Арк.18.

і був на 3% більший ніж в попередньому році. З цієї суми 17 тис. призначено на будівництво нових шкіл. Також потрібно відзначити інші позитивні зрушення, такі як перетворення чотирьохрічної школи в Дунаївцях на шестирічну і поповнення її вчительського складу трьома вчителями для старшого концентру³⁰ і двома для молодшого. Крім розширення і поліпшення діяльності вже існуючих шкіл планувалось відкрити наступні школи, насамперед у таких місцевостях як Смотричівка, Ксаверівка, Солобківці і Зіньків. У свою чергу, в Дем'янківцях, Липинах, Янчинцях, Станіславівці і Адамівці, де працювали мішані польсько-українські школи, планувалось збільшити кількість вчительських ставок і найняти для кожної школи вчителя української мови. Передбачалось також профінансувати будову шкільних приміщень у Дем'янківцях, Янчинцях, Дунаївцях, Катеринівці, Новій Гуті і Станіславівці³¹.

Оскільки семирічна школа знаходилась тільки у Кам'янці-Подільському, більшість сільських учнів закінчувало своє навчання на рівні сільських двох- і трьохрічок. Планувалось створити старші групи в польських школах в Дунаївцях і Новій Ушиці, але і цього було замало для вирішення пробелми. Щоб покращити становище сільських учнів і надати їм більші можливості для здобуття освіти, було прийнято рішення про створення інтернатів при польських школах у більших містах³².

Підводячи підсумки потрібно зазначити, що всупереч великим старанням із боку новостворених установ і активній праці прихильників коренізації, все-таки не вдалося створити вищих шкіл, в яких навчання проводилося б на польській мові. В 20-х рр. ХХ ст. На Поділлі діяли два ступені навчання – початкові школи із школами праці, а також вузи, між якими фактично не існувало жодної допоміжної ланки, котра могла б підготувати випускників шкіл до навчання у вищих навчальних закладах. Таким чином, знання набуті учнями в польській школі були недостатніми для вузу. Складається враження, що радянська влада також помітила цю проблему, оскільки в 1928 р. звернула увагу на викладання української мови в польських школах і прийняла постанову про її введення в шкільну програму починаючи від 3-го класу. Крім того, в польських школах вирішено було ввести і російську мову. Відповідно, заняття з української мови, згідно з новими вказівками, мали проводитись три рази в тиждень, а з російської – чотири рази. Нові постанови торкнулися також педагогів. Згідно з ними польські вчителі повинні були вивчити літературну українську мову³³.

³⁰ Концентр – назва ступеня школи. В 20-х рр. ХХ ст. існували школи першого ступеня (концентра), навчання в яких тривало два-три, а іноді чотири роки. Школи такого ступеня в основному знаходились у невеликих населених пунктах. До шкіл другого ступеня (концентру) належали виключно семирічки, які працювали в більших районних та губерніальних містах.

³¹ ДАХм об. – Ф.Р.-5. – Оп.1. – Спр.1031. – Арк.3.

³² Там само. – Спр.1025. – Арк.6.

³³ Там само. – Спр.1035. – Арк.18.

Іншою проблемою виявився низький рівень навчання в польських школах. 20-ті рр. ХХ ст. загалом відзначалися неясною і неоднозначною ситуацією в системі освіти. Саме тоді почали вводити нові методи навчання, які в основному полягали на відмові від загальносвітового культурного спадку і надмірній ідеологізації навчальних процесів. Що стосується польських шкіл, то їм були притаманні всі ці недоліки, які додатково ускладнювались важким матеріальним становищем (відсутність шкільних приміщень, підручників, вчителів) та вимушеною трьомовністю, яка була результатом коренізації, українізації і паралельної русифікації. Це явище додатково знижувало рівень знань випускників польських шкіл.

На увагу заслуговує також критерій соціального походження учнів під час їх набору до шкіл. Як показують списки учнів, більшість із них походила з бідних родин, а молодь із заможніших сімей мала обмежений доступ до системи освіти, особливо вищої. Поєднуючи низький рівень навчання з соціальними обмеженнями, випускники таких шкіл в майбутньому могли розраховувати на навчання в осередках призначених виключно для своєї національності.

На завершення необхідно зазначити, що польська національна меншина була фактично ізольована від своєї батьківщини. В зв'язку з цим радянські поляки фактично не могли на практиці застосовувати знання своєї рідної мови, а шляхи до здобуття вищої освіти були для них перекриті.

This paper presents the development of the school education of Polish minority in Kamenets-Podolsk district in the 20's of XX century. Activities of the key agencies such as The Board of Education of National Minorities, The Podolsky Polish Bureau of the Educational and volume competencies Inspector into the affairs of the Polish educational institutions. Served characteristics of the Polish schools, described the circumstances of their discovery and principles of the payment for the tuition. The paper described the level of the future teachers and described the overall development of the school network in Kamyans-Podolsk district during 1924 – 1928.

Key words: Polish minority, korenization, school education, polish teachers, Kamianets-Podilskyi district.

Мар'яна Мосорко (Івано-Франківськ)

УДК 94 (438): 94 (477.8) «1943»

ББК 63.3 (4 Пол.)

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ НА ВОЛИНІ 1943 РОКУ: ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ

У статті проаналізовано основні причини наростання українсько-польського антагонізму на Волині в 1943 р. Протистояння значною мірою було зумовлене спадковістю історичних традицій, що проявилось у колонізаційній політиці Польщі щодо українських земель. Конфлікт 1943 р. відбувався в якісно нових умовах, пов'язаних з ходом Другої світової війни, тому значна увага приділяється впливу німецьких та радянських владних структур.

Ключові слова: Волинь, польсько-український конфлікт

Історично так склалося, що у відносинах українського та польського народів протягом майже всього періоду їхнього існування було чимало взаємної ворожнечі та боротьби. Зрозуміло, що ХХ ст. у цьому відношенні не стало винятком, а кульмінаційним моментом польсько-українського протистояння були жахливі події на Волині 1943 р. В сучасній історіографії не сформувалося однозначної оцінки трагедії 67-річної давності. Великий тягар пролитої під час Другої світової війни крові ліг на плечі наступних поколінь українського та польського народів, створюючи перешкоди на шляху налагодження дружніх відносин між сусідніми державами. Неможливість поляків та українців досягти порозуміння пояснюється також і відсутністю об'єктивної оцінки українсько-польських взаємин на попередньому етапі. Саме тому актуальність даного дослідження полягає в необхідності подолання взаємних негативних стереотипів і створення умов добросусідства між польським та українським народами.

Метою даного дослідження є об'єктивне і всебічне висвітлення основних причин та факторів, які вплинули на наростання українсько-польського антогонізму й призвели до виникнення міжнаціонального конфлікту.

Для об'єктивної оцінки міжетнічного протистояння на Волині 1943 р. необхідно, перш за все, з'ясувати його причини. Важливі кроки в цьому напрямку були зроблені українськими істориками І.Льюшином¹, В.Трофимовичем², В.Наконечним³, М.Сивіцьким⁴. З польських дослідників найбільше наблизилися до розкриття зазначеної теми Ч.Партач⁵ та Р.Тожецький⁶. У цій розвідці спробуємо дати власну об'єктивну оцінку даного конфлікту.

Вивчаючи причини міжнаціонального протистояння, доцільно згадати про історичну спадковість українсько-польських контроверсій, які постійно то загострювалися, то вщухали, проте фермент протистояння ніколи не зникав⁷. Нерозв'язані питання минулого завжди призводять до накопичення

¹ Льюшин І. Українська Повстанська Армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939-1945 рр.). – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 399 с.

² Трофимович В. Третя сила українсько-польського конфлікту. 1941 – 1943 роки // У пошуках правди: Зб. матеріалів міжнар. наук. конф. “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни”. – Луцьк: РВВ “Вежа”, 2003. – С.375-392.

³ Наконечний В. Волинь – криваве поле війни. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – 144 с.

⁴ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / Пер. з пол. Є. Петренка. – К.: Видавництво ім. О. Теліги, 2005. – Т.2. – 358 с.

⁵ Partacz Cz. Proby porozumienia polsko-ukraińskiego na terenie kraju w latach II wojny światowej // Polska-Ukraina: trudne pytania. – Warszawa: Karta, 2000. – Т.6. – 339 с.

⁶ Torzecki R. Polacy i ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. – 497 с.

⁷ Шаповал Ю. Польсько-українські взаємини під час Другої світової війни: потенціал взаємопорозуміння і баланс ненависті // Сучасність. – 2004. – №7-8. – С.106.

нових. Тогочасні українські діячі на основі досвіду першої половини ХХ ст. переконалися в тому, що поляки були основною перешкодою до незалежності України. Дискримінація українського населення, яка мала місце у міжвоєнний період, стала причиною насильства й жорстокості в 1943 р. Польські урядовці своїми діями постійно демонстрували прагнення до «зміцнення польськості» на територіях, де проживало українське населення. Про це розповідає один із сучасників: «Уряд призупинив оголошені у Східній Малопольщі концесії, настали нечисленні випадки руйнування православних церков і навернення православних Холмщини і Волині військом у католицизм римського обряду, посилювались полонізаційна діяльність Корпусу охорони прикордоння (КОП) і виселення українців з прикордонної смуги»⁸.

Українське населення Волині напередодні Другої світової війни стало об'єктом польської асиміляції. Погоджуємося з думкою В. Наконечного про те, що поляки чинили всебічний тиск на українців. Особливо сильним цей наступ був у культурно-освітній сфері⁹. Проте, політика польської адміністрації передбачала не тільки культурно-освітню, а й повну територіальну інтеграцію так званих східних кресів у державний організм II Речі Посполитої. Українське населення знову стало об'єктом колонізації, яка здійснювалася більш інтенсивно і жорстоко, більш гнучко і витонченіше, ніж раніше.

Колоніальна політика щодо українців передбачала не лише збільшення кількості поляків, а й зменшення чисельності українського населення. Саме тому ще напередодні війни на східних польських землях активізував свою полонізаційну діяльність КОП. Українське населення з прикордонної смуги виселялося. Українців усували з лісової й поштової служб, із установ зв'язку і комунікації. В серпні 1939 р. в польській пресі з'явився циркуляр Міністерства юстиції, в якому йшлося про необхідність арешту ненадійного українського елемента з-поміж міської і сільської інтелігенції й ув'язнення його в таборі Береза Картузька¹⁰.

Як бачимо, польські власті намагалися реалізувати гасло, яке прозвучало у Відозві до поляків на Волині: «Польська Волинь без польського суспільства польською не буде, це не підлягає жодному сумніву... Особистий інтерес кожного з нас говорить про те, щоб ми стояли незламно і безстрашно до переможного кінця»¹¹. Так поляки намагалися вирішити українську проблему в Польщі.

Поряд з етнічним протистоянням між поляками та українцями були здійснені й певні спроби взаємопорозуміння, які, на нашу думку, пов'язані із якісно новими умовами їхніх відносин, що виникли в період Другої світової війни. Опинившись в умовах бездержавного існування, перед обидвома

⁸ Сивіцький М. Названа праця. – С.41.

⁹ Наконечний В. Названа праця. – С.108.

¹⁰ Ільющин І. Названа праця. – С.128.

¹¹ Сивіцький М. Названа праця. – С.183.

народами виникла реальна можливість відновити свою державність. І поляків, і українців у цьому відношенні об'єднували спільні інтереси, що, на перший погляд, повинно було сприяти консолідації зусиль обох національних таборів. Проте, польські й українські політичні кола мали різні погляди на майбутній розвиток двосторонніх відносин, що було зумовлено протилежними зовнішньополітичними орієнтаціями¹².

Основним зовнішньополітичним завданням польського уряду стало прагнення відновити польську державність у кордонах 1939 р. Про це йшлося в цілях діяльності польського уряду, де зазначалося: «Польща повинна здобути незалежність; територія Польщі після війни не повинна зменшитись...»¹³. Реалізація планів пов'язувалась із співпрацею з українцями. Польський уряд надалі стверджував можливість українсько-польських переговорів та їх необхідність, проте наголошував, що домовлятися можна лише з українцями Наддніпрянщини, а не з «кресів», оскільки Польща не може вести переговорів із власними громадянами¹⁴.

Незважаючи на свої політичні амбіції, поляки визнали необхідність угоди з українцями. Саме з цих причин вкінці літа 1942 р. у Варшаві лідери ОУН вели переговори з представниками Делегатури краю Лондонського еміграційного уряду. Тоді польською стороною було заявлено, що «більша частина польських політичних і військових кіл вважають, що в політиці уряду Польщі впродовж двадцяти років стосовно українців було зроблено дуже багато помилок. Визнавши свої помилки, представники польської делегації висловлювали сподівання, що і в середовищі українців відбулася принципова зміна поглядів на польсько-українське питання»¹⁵.

Позиція українських політичних сил стосовно співпраці з польськими політиками була неоднозначною. Перший український політичний табір був представлений урядом УНР, члени якого схилились до співпраці з поляками, вбачаючи в останніх союзника в імовірній боротьбі з СРСР, а також Українським національно-демократичним об'єднанням (УНДО)¹⁶. Зокрема, уряд УНР через свого представника В. Соловія підтримував контакти із членами новоутвореного у Франції польського еміграційного уряду на чолі з В. Сікорським. В. Соловій в кінці 1939 р. у переговорах з польськими представниками пропонував укласти формальний договір. Площиною для порозуміння він вважав федерацію. Соловій виступав прихильником

¹² Старка В. Налагодження співпраці між українськими та польськими течіями руху опору в роки Другої світової війни // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній часопис. – Івано-Франківськ, 2008. – №14. – С.116.

¹³ Partacz Cz. Op. cit. – S.109.

¹⁴ В'ятрович В. Спроби українсько-польського порозуміння в роки Другої світової війни: позиції сторін // Український визвольний рух. – Львів: Мс, 2003. – Збірник № 2. – С.128.

¹⁵ Шаповал Ю. Названа праця. – С.106.

¹⁶ Ільющин І. Ставлення польського емігрантського уряду в Парижі та Лондоні й польського підпілля у Львові до українського питання в 1939 – 1941 рр. // УІЖ. – 1999. – №6. – С.71.

української незалежності в кордонах вздовж Сяну та включенням Грубешівщини, Замойщини, Холмщини й Волині до складу України¹⁷.

Керівники цього табору – лідер УНДО В. Мудрий, президент УНР А.Лівицький, міністр закордонних справ професор Р.Смаль-Стоцький, військовий міністр В. Сальський та ін. у своїх політичних поглядах поділяли «прометеївську» концепцію. Вона передбачала вірогідність розпаду багатонаціональної Радянської імперії на суверенні державні утворення. На думку цих політиків, провідна роль в реалізації «прометеївської» програми повинна була належати Польщі¹⁸. Про необхідність співпраці з поляками Василь Мудрий наголошував і на сторінках офіційного органу ОУН – «Ідея і чин». У своїй статті «Україна і Польща» автор глибоко проаналізував історію суперечливих українсько-польських відносин, визначив причини провалу всяких спроб українців і поляків утворити рівноправний союз. Він доводив необхідність примирення між народами та об'єднання зусиль на платформі відновлення і визнання державної незалежності України та Польщі¹⁹.

Другий український політичний табір був представлений ОУН, провід якої після вбивства Є.Коновальця очолював один з найближчих його соратників полковник А.Мельник. Він кінцеву мету своєї життєдіяльності вбачав у здобутті незалежності України²⁰. Крім того, український визвольний рух виробив власну зовнішньополітичну стратегію, яка ґрунтувалася на переконанні, що створення Української держави не є польською чи російською проблемою і можливе лише як результат широких змін у міжнародно-правовій системі. Втілення в життя цієї концепції за допомогою якоїсь із великих держав українські націоналісти вважали неможливим, через те пропонували опиратися на сили, зацікавлені в цьому найбільше, – на визвольні рухи поневолених народів. Не дарма один із творців цієї концепції І.Мітрінга писав у 1940 р.: «Разом з поляками, французами, народами СРСР за вільну Європу проти Гітлера і Сталіна – це наше місце». Більше того, він особливо наголошував на необхідності співпраці з поляками: «...Мусять бути для нас поляки приятелями, бо не Польща, а Україна є для гітлерівців найважливішим «лебенсраумом»»²¹.

Ініціаторами проведення переговорів у 1942 р. виступала як польська, так і українська сторона. Поліпшити українсько-польські взаємини мали рішення Другої конференції ОУН (квітень 1942 р.), у рішеннях якої декларувалося: «Виступаємо за злагодження польсько-українських відносин в сучасний момент... на платформі самостійних держав і визнання та

¹⁷ Генік М. Проблема польсько-українського порозуміння на початковому етапі Другої світової війни // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній часопис. – Івано-Франківськ, 2008. – №14. – С.113.

¹⁸ Ільюшин І. Національно-визвольні прагнення українських та польських самостійницьких сил за часів Другої світової війни // УІЖ. – 2003. – №1. – С.82.

¹⁹ Сливка Ю. УПА і українсько-польське протистояння. Український визвольний рух. – Львів: Мс, 2003. – Збірник № 2. – С.111-112.

²⁰ Ільюшин І. Названа праця. – С.82-83.

²¹ Сливка Ю. Названа праця. – С.110.

шанування права Українського народу до Західно-Українських земель»²². Однак, прагнення представників українського підпілля налагодити співпрацю з поляками впродовж 1941 – 1942 рр. наштовхнулася на небажання учасників польської сторони продовжувати переговори. Про такий стан речей розповідав і український адвокат Я.Горбовий, який стверджував, що «польська психіка є зовсім непередготовленою до вирішення наших суперечок, які вдалось би розв'язати мирно»²³. Саме із цих причин неодноразові спроби ОУН та УПА налагодити взаємини з поляками на платформі спільної боротьби проти тоталітарних режимів не мали успіху.

Розбіжності в українсько-польських стосунках сягнули свого апогею в 1943 р. У липні цього року Провід ОУН видав листівку-віدوزву до поляків, де, зокрема, зазначалося: «Спільна доля, яка об'єднала нас, і наша боротьба проти загарбників Берліна і Москви за власні держави вимагають порозуміння народів. Український народ завжди готовий до такого порозуміння. Не маємо ворожих планів стосовно польського народу, не хочемо ні п'яді польської землі. На жаль цієї нашої позиції не розуміють польські імперіалістичні керівники»²⁴. У відповідь на прагнення українців Крайова політична репрезентація видала 30 липня 1943 р. відозву до українського народу. У ній, серед іншого, зазначалося: «Ми розуміємо і цінуємо прагнення української нації до створення Незалежної України. Однак освідчуємо, що не відмовимося від східних земель Речі Посполитої»²⁵.

Політика поляків добре відображена в документації так званої польської підпільної держави. В одному з таких документів, а саме у звіті до Варшави командування АК Львівського регіону від грудня 1942 р. про настрої місцевих поляків повідомлялося: «Ставлення до українців скрізь вороже. В жодній дискусії не проглядається хоча б якийсь політичний реалізм стосовно української справи. Кожна програма, що ставить собі за мету вирішення українського питання, якщо тільки вона передбачає, що господарями на цій землі можуть бути тільки поляки, знаходить всебічну підтримку в тутешньому середовищі. Будь-який проект з надання цим землям політичної автономії приречений на невдачу...»²⁶.

Отже, з самого початку Другої світової війни, незважаючи на втрату державності, польська сторона не була налаштована на рівноправний діалог з українцями. Хоча логіка подій спонукала до переговорів з українським визвольним рухом, керівництво польського уряду та підпілля виявилось нездатним переступити через власні великодержавницькі амбіції.

²² Літопис УПА / Ред. Ю. Маївський, Е. Штендера. – Торонто: Вид-во “Літопис УПА”, 1995. – Т.24. – С.52.

²³ Armia Krajowa w dokumentach 1939 – 1945. – London: Studium Polski Podziemnej, 1970. – Т.1: 1939–1941. – S.16.

²⁴ Сивіцький М. Названа праця. – С.180.

²⁵ Старка В. – Названа праця. – С.118.

²⁶ Armia Krajowa w dokumentach 1939 – 1945. – London: Studium Polski Podziemnej, 1973. – Т.2: 1941–1943. – S.8.

В умовах Другої світової війни вагомим фактором в міжнаціональному протистоянні стає так звана «третя сила» – окупанти. Зокрема, конфлікт був вигідним для німецької окупаційної влади. Після нападу на СРСР у 1941 р., прагнучи до завоювання життєвого простору на Сході й утвердження тут нового порядку, гітлерівці водночас мали на меті й загострення українсько-польських відносин на Волині. Дороговказом у цьому було висловлювання керівництва III Рейху. Рейхсканцлер А. Гітлер заявляв: «Наша політика стосовно народів, які проживають на широких просторах Росії, повинна полягати в тому, щоб підтримувати будь-які форми ворожнечі і розколу між ними»²⁷. Генерал-губернатор Г. Франк на з'їзді фашистської партії в серпні 1942 р. говорив, що в інтересах Німеччини варто підтримувати напружені відносини в середовищі польського й українського народів, щоб не допустити порозуміння між ними.

Ставлення німецьких владних структур щодо польсько-українських взаємин на Волині зводилася до принципу: «Підтримай слабшого». Що більшу загрозу гітлерівці відчували у проведенні своєї колоніальної політики з боку автохтонного населення краю, то суворіше до нього ставилися і менше йому дозволяли. Слід погодитися з думкою І. Ільюшина, що відмінність у становищі українців і поляків в цьому регіоні була зумовлена різною кількісною присутністю тут представників двох етносів²⁸. У документах українського підпілля неодноразово зазначалося, що на Волині й Поліссі, де кількісно переважали українці, німці використовували проти них поляків. Така діяльність окупантів ще більше загострювала відносини між двома народами.

Аналогічну політику проводила і радянська влада, яка вирішила скористатися ситуацією для того, щоб налаштувати поляків проти українських націоналістів, яких вважала найбільшою загрозою для свого панування в Україні. Так розпалювалася ненависть між українцями й поляками.

Отже, з'ясовуючи причини польсько-українського конфлікту на Волині 1943 р., доцільно говорити про історичну спадковість невирішених проблем між двома народами, яка існувала протягом багатьох століть і проявлялася в колонізаційній політиці Польщі щодо українського населення. Проте, свого апогею протистояння досягло у ХХ ст., що було пов'язано з якісно новими умовами, які сформувалися в ході Другої світової війни. Вони полягали у впливі на українське й польське населення німецьких та радянських окупаційних властей. Політика останніх була спрямована на розпалення міжнаціонального антогонізму, який в 1943 р. переріс у жахливий конфлікт між обидвома народами.

²⁷ Наконечний В. Названа праця. – С.110.

²⁸ Ільюшин І. Названа праця. – С.232.

The article analyzes the main causes of increase of the Ukrainian-Polish antagonism in Volyn in 1943. The opposition was largely caused by heredity historical traditions in relations between two nations that are reflected in the colonial policy of Poland in the Ukrainian lands. The conflict took place in 1943 in new conditions, that were caused by the World War II. That is why influences of the Soviet and German occupation authorities are emphasized.

Key words: *Volyn, Polish-Ukrainians conflict*

Ярослав Павлючок (Івано-Франківськ)

УДК 94 (477.87)

ББК 63.3. (4 Укр.) 622

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА КЛОЧУРЯКА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті розглянуто громадсько-політичну та культурно-просвітницьку діяльність Степана Клочуряка, його роль у піднятті національної свідомості закарпатських українців першої половини ХХ ст.

Ключові слова: *Степан Клочуряк, громадсько-політична діяльність, «Просвіта», Підкарпатська Русь, Карпатська Україна, українофіли, партії.*

Українська інтелігенція Закарпаття у міжвоєнний період помітно активізувала свою політичну і культурно-просвітницьку роботу. Українофіли, очолювані Августином Волошином, намагалися через діяльність українських партій пробудити свідомість населення краю, щоб разом творити самобутню культуру та зберегти славні традиції здобуті у національно-визвольній боротьбі 1918 – 1919 рр. Помітний внесок у цій справі зробив Степан Клочуряк (27 лютого 1895 – 8 лютого 1980 рр.), українець, що своєю діяльністю подавав приклад справжнього патріота своєї батьківщини.

На сьогоднішній день, сучасні українські дослідники, зокрема вчені Ужгородського національного університету, достатньо багато уваги привертають вивченню етнополітичних та культурних процесів на Закарпатті у міжвоєнний час. Передовсім слід виокремити узагальнюючу працю колективу авторів цього університету – «Нариси історії Закарпаття»¹. Тут на цікавому першоджерельному та історіографічному матеріалі аналізується діяльність державно-політичних інституцій, громадсько-політичних партій та організацій, культурно-освітніх товариств, наголошується увага на характеристиці практичної роботи діячів українського національного руху, зокрема і С.Клочуряка.

Ужгородські історики – Микола Вегеш та Маріан Токар у праці «Карпатська Україна на шляху державотворення»² подають відомості про

¹ Грінчак І. Нариси історії Закарпаття: В 3 т. / І.Грінчак, Е.Балагурі, Е.Грицак, В.Ілько, І.Поп. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – Т.2 (1918 – 1945). – 663 с.

² Вегеш М. Карпатська Україна на шляху державотворення / М.Вегеш, М.Токар. – Ужгород: Карпати, 2009. – 256 с.

політичне становище краю у міжвоєнний період, діяльність українофільських та москвофільських партій, висвітлюють діяльність С.Клочуряка, як однієї з центральних постатей в політичному житті Підкарпатської Русі та Карпатської України

Дослідження життя та діяльності С.Клочуряка присвятив свою працю «Лицар Волі»³ Микола Мушинка, професор Пряшівського університету (Словаччина). Тут автор дає вичерпну характеристику діяльності С.Клочуряка, його роботі у політичних партіях та уряді автономної Карпатської України.

Головна мета даної статті полягає у висвітленні громадсько-політичної діяльності С.Клочуряка в міжвоєнний період, показати його внесок у розвиток національно-культурних процесів на Закарпатті.

Степан Степанович Клочуряк народився у селі Чорній Тисі (у ті часи присілок Ясіня, Рахівського району, Закарпатської обл.) 27 лютого 1895 р. у заможній гуцульській родині. Навчався спочатку в місцевій сільській школі, а потім в Ужгородській угорській гімназії, класичній гімназії римокатолицьких монахів-піяристів. У роки Першої світової війни вступив до лав австро-угорської армії. З розпадом імперії, у чині офіцера повернувся до рідного села, де у вирі національно-визвольних змагань закарпатських гуцулів-українців Степан Клочуряк очолив місцеву Українську Народну Раду⁴. Маємо підстави стверджувати, що саме з цього часу, тобто з листопада 1918 року і розпочинається його активна політична діяльність. На всенародному віче в Ясінях 8 листопада 1918 року С.Клочуряк урочисто заявив: «У всіх нас є тільки одна мета, одна ціль – з'єднатись з Україною»⁵. Однак, угорські війська в кінці грудня 1918 року окупували східну частину Закарпаття заборонивши діяльність будь-яких українських національних формувань. Шукаючи допомоги С.Клочуряк здійснює поїздку до Станиславова, де, ведучи переговори з президентом ЗУНР Євгеном Петрушевичем та державним секретарем військових справ ЗУНР Дмитром Вітовським, було вирішено силою повернути владу на Закарпатській Гуцульщині до рук Української Народної Ради в Ясіню⁶.

³ Мушинка М. Лицар волі. Документальна повість / М.Мушинка. – Ужгород, 1995. – 250 с.

⁴ Клочуряк С. До волі: Спомини / Передмова М.Мушинки / С.Клочуряк. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2009. – С. 103; Королько А., Павлючок Я. Степан Клочуряк – громадсько-політичний діяч і патріот рідної землі / А.Королько, Я.Павлючок // Краєзнавець Прикарпаття. Регіональний науково-методичний альманах. 2010. – №15 (липень-грудень). – С.9.

⁵ Королько А. Гуцульська Народна Рада у Ясіні: структура, ідеологія, практична діяльність (присвячується 90-й річниці Гуцульської республіки) / А.Королько // Зоря Рахівщини. – 2009. – 16 січня; Королько А., Павлючок Я. Гуцульська Республіка 1918-1919 рр. До питання організації «січневого зриву» і становлення української влади на Закарпатській Гуцульщині / А.Королько, Я.Павлючок // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ, 2010. – Історія. – Вип.17. – С.19-20.

⁶ Данилюк Д. Федака С. Гуцульська Республіка – сподівання на єдину Україну / Д.Данилюк, С.Федака // Новини Закарпаття. – 2002. – 19 січня; Королько А., Павлючок Я. Гуцульська Республіка 1918 – 1919 рр. До питання організації «січневого зриву» і

Внаслідок успішної операції в ніч з 6 на 7 січня 1919 року було захоплено в полон угорський батальйон чисельністю 620 вояків і проголошено Гуцульську Республіку. На першому ж січневому засіданні Української Народної Ради С. Клочуряка було обрано президентом самопроголошеного державного утворення і проголошено своєрідний акт злуки Закарпатської Гуцульщини із ЗУНР (відозва «Брати русини!» – *Я.П.*). Проте, після невдалого походу галицько-гуцульських військ на Сигіт вже в травні 1919 року румунські війська окупували Ясінянщину, а Українську Народну Раду розпустили⁷.

Степан Клочуряк, як один з організаторів збройного походу на Сигіт був заарештованим і відправленим до Румунії. Дещо згодом він був звільнений з-під арешту, і мобілізований до військової сотні Румунського куреня Українського війська, яку і очолював аж до 16 листопада 1919 року⁸.

Після війни, в силу власних поглядів та амбіцій, С. Клочуряк не виявив бажання залишитися в рідному селі Ясіня. Натомість подався до Ужгорода, де ближче познайомився з українофілами А. Волошином, Ю. Брацайком та І.Панькевичем. Завдяки їх спільними зусиллями в Ужгороді було засновано Товариство «Просвіта». Взагалі питанню виховання молоді Закарпаття С.Клочуряк присвятив чимало уваги. Будучи членом відділу місцевого осередку «Просвіти» та членом контрольної комісії, він потурбувався і про створення в Ужгороді, Перечині та Ясіню напіввійськового товариства «Січ», основи майбутньої організації ОНОКС (Організація народної оборони Карпатська Січ – *Я.П.*).

С. Клочуряк був також причетним до організації Всеукраїнського з'їзду «Просвіти», що відбувся 17 жовтня 1937 року в Ужгороді. На маніфестаційному зібранні з цієї нагоди, було близько 12 тисяч людей. Як зазначають сучасні українські історики, такої маніфестації Ужгород, як і Закарпаття не знало у своїй історії⁹.

Крім активної діяльності в «Просвіті», С. Клочуряк довгий час був редактором цілого ряду часописів, та активно займався журналістською діяльністю. З січня 1920 року до квітня 1926 року, вів перебував на посаді головного редактора партійних тижневиків «Народ» (з 1921 року «Вперед» –

становлення української влади на Закарпатській Гуцульщині / А.Королько, Я.Павлючок // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ, 2010. – Історія. – Вип.17. – С.21.

⁷ Мушинка М. Лицар волі. Документальна повість / М.Мушинка. – Ужгород, 1995. – С.35; Королько А., Павлючок Я. Гуцульська Республіка 1918 – 1919 рр. До питання організації «січневого зриву» і становлення української влади на Закарпатській Гуцульщині / А.Королько, Я.Павлючок // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ, 2010. – Історія. – Вип.17. – С.21-24.

⁸ Там само. – С.40-41; Королько А., Павлючок Я. Степан Клочуряк – громадсько-політичний діяч і патріот рідної землі / А.Королько, Я.Павлючок // Краєзнавець Прикарпаття. Регіональний науково-методичний альманах. 2010. – №15 (липень-грудень). – С.10.

⁹ Стерчо П. Карпато-українська держава / П. Стерчо. – Львів. 1994. – С.40-41.

Я.П.) та угорськомовної «Eöge»¹⁰. На сторінках цих газет С.Клочуряк опублікував сотні статей на економічні та соціальні теми, присвячені боротьбі селян за свої права, проведення демократичних реформ, тощо.

3 серпня 1934 р. С.Клочуряк був призначений редактором друкованого органу Аграрної партії – газети «Земля і Воля», перший номер якої вийшов 10 серпня 1934 р. В цей час він стояв виключно на проукраїнських позиціях протистоячи натиску москвофілів, і всіляко відстоював рідну українську мову. Зокрема він писав: «Ми, українці, не сміємо пускатися в дискусію про те, якою мовою має іти виучування в наших школах і яких підручників треба уживати. Бо коли ми припустимо про це дискусію, то ми самі оспоруємо нашу національну приналежність, нашу історію, нашу мову, навіть нашу історичну самостійність як нації!... Ми могли б опинитися в таборі якихось «тутешняків», які не мають ні минушини, ні будучини, й які не знають куди приналежать... Ми, інтелігенція, повинні іти з народними масами непохитно на фронт оборони рідної материнської мови»¹¹.

Подібні погляди С. Клочуряк висловлював і на сторінках газети «Нова Свобода», яка з'явилася 15 червня 1938 р. Він, разом із Д. Німчуком, В.Гренджою-Донським та іншими діячами Закарпаття входив до складу редколегії цієї газети¹².

Перебуваючи в Ужгороді С. Клочуряк зблизився з чеським соціал-демократом Я. Нечасом і 3 січня 1920 р. став членом Соціал-Демократичної Партії Підкарпатської Русі (СДПР). Як зазначають ужгородські науковці, ця партія базувалась на класовій та інтернаціональній основі, виступаючи за соціальну справедливість, здійснення економічних та політичних реформ парламентським шляхом і відкидала будь-які радикальні методи політичної боротьби. Це була одна з небагатьох партій де простежувалася підтримка намірів практичної роботи українських національно налаштованих кіл¹³.

9 листопада 1924 р., С.Клочуряка було обрано генеральним секретарем СДПР. На цій посаді за його ініціативи було вислано понад 6000 листів, циркулярів, звернень до різних установ. Було проведено 1800 публічних зборів партії в різних селах та містах Підкарпатської Русі. Зусиллями генерального секретаря, СДПР заснувала ряд товариств: лісорубне в Рахові, сільськогосподарське та будівельне в Берегові; Робітничу академію в Ужгороді з філіалами в Мукачеві, Берегові та Перечині, гімнастично-робітниче товариство в Ужгороді¹⁴.

¹⁰ Мишуга Л. Підкарпатська Україна. Сучасний стан / Л.Мишуга. – Ужгород, 1933. – С.27 // Передрук: Др. Мишуга Лука. Підкарпатська Русь. Сучасний стан. – Відень: накладом «Українського прапора», 1921.

¹¹ Земля і Воля. – 1937. – Ч.11-12. – С.1.

¹² Мушинка М. Лицар волі. Документальна повість / М.Мушинка. – Ужгород, 1995. – С.79.

¹³ Вегеш М. Карпатська Україна на шляху державотворення / М.Вегеш, М.Токар. – Ужгород: Карпати, 2009. – С. 139.

¹⁴ Мушинка М. Лицар волі. Документальна повість / М.Мушинка. – Ужгород, 1995. – С.57.

У 1928 – 1929 рр. всередині СДПР поширюються протиріччя пов'язані навколо питання автономії Підкарпатської Русі. Складна ситуація сприяла виходу з партії численної української інтелігенції, серед яких був і С.Клочуряк.

Та через короткий час він знову вливається в партійну роботу, цього разу як член Аграрної партії. За змістом діяльності, це була русофільська партія, проте серед її членів було чимало проукраїнськи налаштованих людей. 1934 р. в партії сформувалась численна українська група яка опозиційно ставилась до дій русофілів. Серед представників опозиції вирізнявся своєю активністю С.Клочуряк, який фактично і очолив проукраїнське крило партії.

Навесні 1935 р. окружна управа Аграрної партії в Рахові одногосно висунула С.Клочуряка кандидатом на посла до чехословацького парламенту. Того ж року він очолив список кандидатів до Краєвого заступництва Підкарпатської Русі (крайове представництво у Чехословаччині – *Я.П.*) і набрав під час голосування близько 12 тисяч голосів¹⁵.

В середині 30-х рр. ХХ ст. С.Клочуряк все більше починає займатися урядовими питаннями. 14 листопада 1937 р. в Ужгороді відбулася перша нарада Центральної Руської Народної Ради, в якій взяли участь більшість інтелігенції Підкарпатської Русі. Головою ради було обрано А.Волошина, а його заступником С.Клочуряка. Організація виступала за збереження єдності Чехословаччини, проти запровадження російських підручників у школах, свавілля урядової адміністрації та порушення прав людини. Сам ж Рада мала велике значення у боротьбі за автономію Підкарпатської Русі.

Коли 26 жовтня 1938 р. було створено український уряд Августина Волошина, то Степан Клочуряк став особистим секретарем прем'єра. На цій посаді він брав участь і на Віденському арбітражі 2 листопада 1938 р. Взагалі період від жовтня 1938 р. до березня 1939 р. можна назвати найвизначнішим у політичній кар'єрі та житті С.Клочуряка. В цей час він був причетним до організації Української Національної Оборони (УНО), у грудні 1938 р. став особистим секретарем прим'єр-міністра з політичних питань, взяв найактивнішу участь у організації виборів до майбутнього Союму Карпатської України, а у середині січня став кандидатом на посаду третього міністра Уряду Карпатської України (кандидатура була відхилена на користь Л. Прхали – *Я.П.*)¹⁶.

З проголошенням незалежної держави, Степана Клочуряка було призначено на посаду міністра господарства в уряді Августина Волошина. Після обрання останнього президентом Карпатської України 15 березня, та формування нового уряду на чолі з Ю.Реваєм, С.Клочуряка, зважаючи на його військовий досвід організації роботи (офіцерський чин колишньої австро-угорської армії, командування військами в часи Гуцульської

¹⁵ Вегеш М. Карпатська Україна на шляху державотворення / М.Вегеш, М.Токар. – Ужгород: Карпати, 2009. – С.155.

¹⁶ Бірчак В. Карпатська Україна / В.Бірчак. – Прага, 1940. – С.49.

Республіки, перебування деякий час у складі армії УНР), було призначено міністром військових справ. Першим своїм указом від 15 березня 1939 р. він, у зв'язку з відсутністю головного команданта Карпатської Січі – Дмитра Климпуша, передав командування військами полковнику Сергію Єфремову. Цей звичайний наказ мав дуже важливе значення, адже засвідчував існування армії суверенної держави і ставив солдат під охорону постанов Женеvської конвенції щодо ведення війн та поводження з військовополоненими¹⁷.

Після поразки військ Карпатської України під Хустом С.Клочуряк з А.Волошином та іншими урядовцями Карпатської України емігрував до Праги. У столиці Чехії він очолив Ліквідаційну канцелярію уряду Карпатської України і спрямував всі свої зусилля на допомогу тим громадянам Закарпаття, які опинилися під угорською окупацією. Крім того, С.Клочуряк час від часу відвідував концентраційні табори у Німеччині, сприяючи звільненню своїх земляків¹⁸.

У зв'язку з замахом на протектора Чехії та Моравії Гайдріха Степана Клочуряка було заарештовано і ув'язнено разом з чеськими антифашистами проте, вже через деякий час звільнено¹⁹.

Наприкінці Другої світової війни Степану Степановичу неодноразово пропонували виїхати з Праги, проте він прийняв тверде рішення залишитися. 20 травня 1945 р. радянською службою «СМЕРШ» він, як і А.Волошин, Ю.Перевузок та М.Долина, був заарештований та відправлений до Москви. Репресований, пройшов виправні роботи у трудових колоніях Російської Федерації (Сухо-Безводне, Воркута). У 1957 р. після реабілітації С.Клочуряку дозволили виїхати до родини в Прагу, де під пильним оком радянських спецслужб приходилось «ходити по муках» у пошуках роботи. Після чергового обшуку у 1979 р. на празькій квартирі конфіскували його матеріали: чорнові рукописи спогадів, виписки з періодичної преси, книжки, журнали тощо. Наступного року він помирає²⁰.

Таким чином С.Клочуряк відіграв неабияку роль у політичному та культурному житті Закарпаття міжвоєнного періоду. Своєю активною діяльністю, він намагався пробудити в українців національну свідомість та почуття свого обов'язку боротися за створення Української держави. Перебуваючи на різних громадських та урядових посадах, Степан Клочуряк завжди стояв на проукраїнських позиціях відстоюючи насамперед культурну та політичну автономію свого народу у федеративній Чехословаччині і дбаючи про відродження давніх українських традицій.

¹⁷ Стерчо П. Карпато-українська держава / П.Стерчо. – Львів. 1994. – С.216-218.

¹⁸ Мушинка М. Лицар волі. Документальна повість / М.Мушинка. – Ужгород, 1995. – С.110.

¹⁹ Там само.

²⁰ Королько А., Павлючок Я. Степан Клочуряк – громадсько-політичний діяч і патріот рідної землі / А.Королько, Я.Павлючок // Краєзнавець Прикарпаття. Регіональний науково-методичний альманах. 2010. – №15 (липень-грудень). – С.12.

The article examines Stepan Klochuryak's socio-political, cultural and educational activities and his role in the development of political processes in Transcarpathia in the interwar period.

Key words: *socio-political activity, "Prosvita", Subcarpathian Rus, Carpathian Ukraine, the Ukrainophiles, parties.*

ДРУЇДИ ТА ЇХ РОЛЬ У КЕЛЬТСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ (I ст. до н.е. – I ст. н.е.)

Дмитро Лісін (Львів)

УДК 94(364):

ББК 257. 6-384 “652”

ДРУЇДИ ТА ЇХ РОЛЬ У КЕЛЬТСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ (I ст. до н.е. – I ст. н.е.)

У статті розглянуто місце друїдів у кельтському суспільстві у період I ст. до н.е. – I ст. н.е. Автор подає аналіз етимології назви «друїд». Стаття містить відомості про походження жрецького інституту кельтів і ареал його поширення. Аналізуючи внутрішню структуру друїдизму, автор визначає головні релігійні та суспільні функції, які виконували друїди. Окремо у статті зосереджено увагу на освіті, як одному з найголовніших засобів впливу на суспільство.

Ключові слова: кельти, друїд, Галлія, Британія, Цезар, освіта.

Релігія завжди відігравала помітну роль у суспільному розвитку. Вона не лише впливала на формування свідомості людей, але й тривалий час залишалась носієм культури того чи іншого народу. При дослідженнях релігійної проблематики загалом увагу традиційно приділяють її ритуальній складовій, та значно менше становленню і витокам її основних інституцій, зокрема, жрецтва та його ролі в суспільстві.

Однією із таких спільнот «жрецького типу» були кельти. Кельтська цивілізація, що існувала на теренах Європи у 1500 рр. до н.е. – VII ст. н.е., значною мірою вплинула на культурний розвиток європейських народів. Тому дослідження її релігії є важливим для розуміння культурної історії Європи в цілому. Проводячи дослідження кельтської релігії, слід звернутися до вивчення інституту друїдизму, як такого, що керував впливом релігії на суспільство кельтів.

Кельтська тематика загалом добре висвітлена в працях західноєвропейських дослідників. Натомість в українській історіографії таких досліджень є порівняно небагато і вони, в першу чергу, стосуються археології кельтських пам'яток, що сягають на сході Карпат. Проблема релігії кельтів є маловисвітленою вітчизняними істориками. З огляду на це тема статті видається актуальною.

Метою даної роботи є простежити місце друїдів у кельтському суспільстві. Відповідно, завдання статті передбачають: по-перше, простежити процес виникнення цього суспільного інституту, по-друге, визначити його внутрішню структуру, по-третє, з'ясувати, які функції

виконувала кожна ланка інституту, та як він впливав через ці функції на розвиток кельтського суспільства.

Джерельний комплекс з історії релігії кельтів (та друїдизму, зокрема) є порівняно багатим і містить дві характерні групи: власне міфологію кельтів та відомості античних авторів. Кельтські міфи неодноразово публікувалися і являються доволі поширеним комплексом джерел¹. До однієї з найновіших публікацій належить видання «Кельтские мифы: Валлийские сказания; Ирландские сказания», що входить до серії «Bibliotheca mythologica»². До другої групи слід віднести таких авторів, як Юлій Цезар («Записки про Галльську війну»³, I ст. до н.е.), Діодор Сіцилійський («Історична бібліотека»⁴, I ст. до н.е.) та Страбон («Географія»⁵, I ст. до н.е. – I ст. н.е.). Це представники так званої «посідонієвої» традиції, які, безумовно, мають більше значення, ніж «александрійська» група, представники якої не писали з першоджерел і, на думку вчених, є авторами антикварно-філологічних праць⁶.

Серед сучасних дослідників кельтської цивілізації насамперед слід назвати французьких істориків Ф.Леру і К.Гюйонварха⁷, чия колективна праця «Кельтська цивілізація» є вагомим внеском у вивчення цієї проблеми. Дана монографія містить ґрунтовне дослідження як внутрішнього устрою кельтського суспільства, мовної відмінності між окремими племенами, так і відмінностей у релігійній сфері; впливів, яким піддалося суспільство з прийняттям християнства, а також взаємовпливів язичницьких кельтів на новообрану релігію. Англійська дослідниця Е.Росс основну увагу приділила побуту кельтів, їх військовій справі, матеріальній культурі та релігії⁸. Ця праця містить відомості, що базуються на археологічних джерелах, що дозволяє більш докладно вивчити поставлені питання. Також серед праць, що характеризують і висвітлюють різні сторони життя кельтів, слід назвати праці англійських істориків Н.Чедвік⁹ та Г.Херма¹⁰. Допоміжними при написанні статті стали праці з історії окремих країн, на території яких

¹ Саги об уладах / Сост. Т. Михайлова. – М., 2004. – 640 с.

Роллстон Т. Мифы, легенды и предания кельтов. – М., 2004. – 349 с.

² Кельтские мифы: Валлийские сказания; Ирландские сказания / Сост. В. Харитонов. – Екатеринбург, 2006. – 496 с.

³ Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о Галльской войне / Под ред. В. Куллэ. – М., 1991. – 192 с.

⁴ Diodorus of Sicily. The Library of History. Books IV – VI. – Cambridge, Massachusetts, London, England, 1998. – 438 p.

⁵ Страбон. География: В 17 т. / Под ред. С.Л. Утченко – Л., 1964. – 946 с.

⁶ Широкова Н. С. Кельтские друиды: интеллектуальная элита античного мира? Интеллектуальная элита античного мира. Тезисы докладов научной конференции 8-9 ноября 1995 г. // Доступно з інтернет сторінки <http://www.centant.pu.ru/centrum/publik/confcent/1995-11/shirok.html>

⁷ Гюйонварх К. Ж., Леру Ф. Кельтская цивилизация. – СПб., 2001. – 271 с.

⁸ Росс Э. Кельты – язычники. Быт, религия, культура. – М., 2005. – 255 с.

⁹ Chadwick. N. The Celts. – Penguin books, 1997. – 320 p.

¹⁰ Herm. G. The Celts. – N. – Y., 1977. – 312 p.

знаходився первісний ареал розселення кельтських племен. Так Р.Фостер¹¹ та С.МакМанус¹² провели дослідження історії Ірландії, а Дж.Девіс написав ґрунтовну працю з історії Уельсу¹³.

Вивчення кельтського світогляду і релігії проводяться не тільки на теренах Західної Європи, але й у Росії. Зокрема відома дослідниця цієї тематики Н.Широкова є автором численних публікацій та статей з проблем кельтської релігії та інституту друїдизму¹⁴.

Головною особливістю кельтської релігії є те, що вона, на відміну від сучасних їй релігій грецького та римського, зрештою і германського світів, мала не тільки священнослужителів, як таких, але й глибоко структурований жрецький інститут. Друїд, був не лише жерцем в стандартному розумінні цього слова, він посідав вищу ланку в суспільстві, ніж король, або воїн, проте ніколи не поєднував в собі ці дві посади, як це відбувалося в східних цивілізаціях (на зразок шумерських міст – держав, де жрець очолював світську владу)¹⁵.

На питання про витоки авторитету друїдів в суспільстві К.Гюйонварх і Ф.Леру відповідають розглядом етимології самого слова «друїд» – *dru-uid-es*. Корінь «uid» вони розглядають як омонім і перекладають як «знання» або «дерево», пояснюючи це тим, що дерево насправді у всьому індоєвропейському регіоні є символом сили. Відтак термін «друїд» поєднує в собі мудрість, знання і силу (тобто, здатність застосовувати свої знання на практиці)¹⁶. Відтак, з етимології назви видно, що друїди зосереджували у своїх руках знання, які надавали їм силу, що можна трактувати як силу впливу на суспільство. Це всторювало певні переваги над світською владою.

Таке становище друїдів в суспільстві мало зовнішні прояви. Розглянемо пантеон кельтських богів. Його очолював бог Дагда, покровитель друїдів і магії (*draidecht*), іншим його ім'ям було Еохайд Спільний Батько. Отже, бачимо на чолі кельтських богів «головного» друїда. З цього можна зробити висновок, що і в реальному житті кельтів друїд посідав одне з провідних місць.

По-друге, за даними всіх античних джерел друїди носили одяг виключно білого кольору. Цей колір є унікальним жрецьким кольором індоєвропейського світу, а у всіх кельтських мовах (ірландське *find*, валлійське *gwun*, бретонське *gwenn*) назва його означає «світлий, добрий»¹⁷. Одяг цього кольору мали право носити лише друїди. Отже статус друїда в кельтському суспільстві певною мірою підкреслюється і символікою.

¹¹ Foster. R. F. The Oxford history of Ireland. – Oxford, N. – Y., 1992. – 366 p.

¹² MacManus. S. The History of Irish Race. – N. – Y., 1974. – 738 p.

¹³ Davies. J. A History of Wales. – Allen Lane, the Pinguin press, 1993. – 718 p.

¹⁴ Широкова Н. С. Культ богинь – Матерей у древних кельтов. // Сборник научных статей к 70-летию со дня рождения проф. Э.Д. Фролова. / Под ред. А.Ю. Дворниченко. – СПб., 2003. – С.312 – 331.

¹⁵ Гюйонварх К. Ж., Леру Ф. Кельтская цивилизация. – С.9.

¹⁶ Там же. – С.182

¹⁷ Там же. – С.175.

Зрозуміло, що такий складний, як за своїми функціями, так і за своєю організацією, інститут жрецтва не міг виникнути сам по собі. З'ясування даного питання ускладнюється малою кількістю першоджерел. Проте в науці все ж існує декілька гіпотез. В першу чергу історики завжди покликаються на Юлія Цезаря, котрий писав, що вчення друїдів походить з острова Британія і що ті, хто хотів його краще пізнати, відвідували Британію¹⁸.

На це повідомлення у К.Гюйонварха і Ф.Леру виникло питання: чому галльські та ірландські друїди їздили в Британію, якщо бритти були менш розвинені, ніж галли? Вищезгадані дослідники вважають, що відповідь полягає у тому, що Британія, як реально, так і символічно, була островом, а будь – який острів, за традиційним визначенням, був сакральним центром. Згідно міфічних уявлень кельтів Плем'я богині Дану (таку назву мав пантеон кельтських богів), як і інститут друїдизму походять з «Острова на Півночі Світу». Острів виступає місцем, де друїд був теоретично ізольованим від зовнішнього світу. Це пояснює прагнення друїдів відвідати Британію, проте зовсім не підтверджує той факт, що друїдизм виник саме тут. Окрім цього, за даними Е.Росс, античні автори містять лише одну згадку про друїдів у Британії – це опис атаки намісника Пауліна на фортецю друїдів у 61 р.¹⁹.

Такі відомі кельтологи, як француз А. де Жюбенвіль (1827 – 1910 рр.) та швейцарець Р.Турнайзен (1857 – 1940 рр.) вважали друїдизм явищем, що з'явилося виключно на теренах поширення так званих «культур мегалітів»^{*} і існувало ще до приходу кельтів в Європу. Ф.Леру та К.Гюйонварх критикують таку думку, стверджуючи, що друїдизм не міг існувати окремо від кельтів²⁰.

Натомість Г.Херм є прихильником версії, згідно з якою інститут друїдизму є автентичним і прийшов разом із кельтами зі сходу. Його висновки базуються на порівняльному аналізі інститутів друїдів і брахманів (жрецька каста арійців). Зокрем він зазначає, що брахмани, як і друїди відігравали головну роль в суспільстві²¹.

Отже, на сьогодні існує принаймі декілька версій щодо походження друїдів, історики не дійшли згоди у цьому питанні.

Не менш цікавою є проблема поширення друїдизму в кельтському світі. Як відомо, на піку свого територіального розквіту, перед римським завоюванням, кельтський світ простягався від Піренейського півострова на заході і Британських островів на півночі, за умовну лінію сучасних міст Кельн – Лейпциг – Краків до Трансильванії і Балкан на сході і далі до Галатського царства в Малій Азії. Проте класичні тексти прямо згадують про

¹⁸ Записки Юлія Цезаря и его продолжателей о Галльской войне. – С.112.

¹⁹ Росс Э. Кельты – язычники. Быт, религия, культура. – С.173.

^{*} «Культури мегалітів» – низка археологічних культур, характерною особливістю яких є наявність мегалітів (великих споруд, побудованих з кам'яних блоків). В Європі «культури мегалітів існували у 2500 – 1400 рр. до н. е.

²⁰ Гюйонварх К. Ж., Леру Ф. Кельтская цивилизация. – С.177.

²¹ Herm G. The Celts. – P.148.

наявність друїдів не на всіх теренах поширення кельтів. Найбільше відомостей існує про друїдів Галлії та Британії. Цезар стверджує, що в Германії друїдів не було, отже можна стверджувати, що друїди були виключно кельтськими жерцями²².

Вище вже йшлося про те, що друїдизм представляє собою складний інститут. Всі друїди поділялися на декілька груп. Сама назва «друїд» була швидше загальною назвою для цілої низки жрецьких колегій, що різнилися між собою функціями, які вони виконували. Страбон виділяє три такі колегії: це *барди*, що були поетами і співаками, *вати*, що були тлумачами жертвоприношень і природних явищ, і власне *друїди*, які займалися і природними явищами, і етикою²³. Діодор відносив бардів до поетів, що оспівували як евлогії (вихваляння), так і сатири, друїдів – до філософів і теологів, а віщунів – до тих, що ворожать²⁴. Таким чином можна побачити структуровану різноманітність інституту друїдизму. Розглянемо кожен з цих груп окремо:

I. *Друїди – теологи*. Згідно з багатьма джерелами, вони займалися не лише релігійними питаннями. Окрім пізнання священних і магічних речей вони були охоронцями знань, а також передавали ці знання наступному поколінню. Цезар стверджував, що ці друїди допомагали вирішити суперечки, а також займалися питаннями правосуддя в цілому²⁵. Окрім даних функцій вони ж і проводили жертвоприношення, хоча так чи інакше всі друїди, незалежно від їх спеціалізації, мали таке право. Страбон визначає їх аналогів, *ватів*, як тлумачів жертвоприношень взагалі, але не називає, хто саме в жрецькій ієрархії фактично здійснював вбивство тварин і людей. Проте він прямо стверджує, що жертвоприношення не могли бути проведені без друїдів²⁶. Цезар також повідомляє що друїди, навіть якщо вони не вбивали жертв власноруч, брали участь в цьому ритуалі²⁷.

II. *Барди*. Саме вони займалися поезією та літературою, яку розповідали виключно напам'ять, адже друїди забороняли записувати свої знання. Барди були поширені на теренах Галлії, натомість в Ірландії вони поступово були витіснені філідами. Вони займалися переказами міфічних та епічних творів, укладанням генеалогії правлячого царя, вони ж займалися музикою, дипломатією, медициною, пророцтвами і сатирою. В певній мірі їх вплив можна вважати одним з найсильніших, оскільки вони більшість часу, на відміну від двох інших категорій, проводили із народом. В свою чергу література відігравала велику соціальну роль, оскільки подавала приклад для наслідування і була носієм історичної інформації. На думку Р.Фостера, барди відігравали також і центральну роль в ритуалі коронації короля²⁸.

²² Записки Юлія Цезаря и его продолжателей о Галльской войне. – С.114.

²³ Страбон. География: В 17 т. – С.188.

²⁴ Diodorus of Sicily. The Library of History. Books IV – VI. – P.179.

²⁵ Записки Юлія Цезаря и его продолжателей о Галльской войне. – С.111.

²⁶ Страбон. География: В 17 т. – С.188.

²⁷ Записки Юлія Цезаря и его продолжателей о Галльской войне. – С.111.

²⁸ Foster. R. F. The Oxford history of Ireland. – P.232.

III. *Друїди, які займалися пророцтвами* (лат. Manteis, ірл. Faith, гал. Vatis). Як правило, вони займалися окрім пророцтв ще й медициною. Численні підтвердження медичних здібностей можна знайти в міфах. Так у міфі «Про захоплення Ірландії Племенем богині Дану» розповідається, що король Нуада втратив в битві руку, а друїд Дайансехт зробив йому срібну руку, замість старої²⁹. В цього друїда був син, Майах, який перевершив батька у майстерності, за що, через ревності був убитий власним батьком. Як було сказано вище, вони теж могли займатися жертвоприношеннями, в першу це були жертви, які допомагали їм у їхніх пророцтвах.

Отже, відмінність у функціях основних категорій друїдів не є чіткою, це може навести на думку про те, що різні гілки цього жрецького інституту так остаточно і не поділили функції. Проте існують також і відмінності між друїдами у географічному плані. Так, С.Макманус стверджує, що на основі церемоній і ритуалів можна побачити відмінність між континентальними друїдами і друїдами ірландськими³⁰. Також він зазначив, що вода і вогонь були для ірландців священними елементами. Однак, як зазначає Н.Широкова, культ води був поширений і на теренах Галлії у вигляді богинь, покровительок джерел³¹.

Бачимо, що виконуючи кожен функцію окремо, друїд зосереджував у своїх руках окрему ділянку суспільного життя. Друїд контролював процес коронації, від його дій залежало чи буде переможною битва, чи буде вдалим врожай, чи вилікується хвороба, тощо. Шляхом пророцтв друїд міг контролювати ті чи інші дії своїх одноплемінників. Як зазначив Дж.Девіс, для кельтів все було святим³², а, отже, можна зорбити висновок, що все підпорядковувалося владі жерців.

Однією з функцій друїдів була освіта молоді. Саме її ми вважаємо чи не найважливішою у питанні впливу на суспільство, адже, зосередивши у своїх руках освіту майбутніх поколінь, друїди могли вплинути на їх світогляд, а, отже, і посилити свій авторитет у суспільстві. Тому її слід більш докладно розглянути. У своїй праці Н.Чедвік цю функцію виділяє окремо. Характеризуючи друїдів, дослідниця зазначає, що вони є «жерцями та вчителями»³³. При обґрунтуванні такого пояснення вона спирається на свідчення Юлія Цезаря.

В дійсності джерела «посідонієвої традиції», зокрема «Записки про Галльську війну» Цезаря містять багато відомостей про освіту кельтів. Він стверджує, що «велике число хлопців сходиться до них [друїдів. – Д.Л.] на навчання», а потім додає, що навчання може тривати до двадцяти років і знання передаються усно: «...з чуток, вони заучують на пам'ять велику

²⁹ Кельтские мифы: Валлийские сказания; Ирландские сказания. – С.226.

³⁰ MacManus. S. The History of Irish Race. – P.98.

³¹ Широкова Н. С. Культ богинь – Матерей у древних кельтов. – С.316.

³² Davies. J. A History of Wales. – P.24.

³³ Chadwick. N. The Celts. – P.153.

кількість віршів»³⁴. Античному світу, звиклому до формального або публічного навчання в містах, навчання у відлюдника в гущавині лісу здавалося незвичайним. Кельтські святилища також розташовувалися на лісових галявинах, що також було незвичним для античного світу. Усна освіта і заучування напам'ять мнемонічних віршів були стародавньою усною традицією дописемної культури від Індії до Ірландії.

Цезар також стверджував, що навчання у друїдів, це «...з чуток, система тренувань, вигадана в Британії і перенесена згодом до Галлії, так що в даний час старанні учні, охочі оволодіти цим предметом, відправляються вивчати його туди»³⁵. Це твердження не свідчить про те, що інститут друїдизму поширився саме з теренів Британських островів. Барди і філіди також навчалися в спеціальних школах стародавньої Ірландії. Навчання було усне і запам'ятовування тривало до дванадцяти років³⁶.

Отже, бачимо, що друїди мали особливий статус у кельтському суспільстві, фактично очолюючи його. Такий статус друїдів дозволяє розглядати їх не стільки як жерців, скільки як яскравий соціальний елемент, що творить суспільство. Відповідно до великої кількості функцій і обов'язків жерців, відбулася диференціація інституту друїдизму. Кожна з трьох груп виконувала окремі обрядодії, проте в деяких випадках виникали спільні для всіх груп сфери діяльності. Серед усього комплексу функцій, які водночас були засобами суспільного впливу, слід виділити освіту, як таку, що була найбільш ефективним засобом для зміцнення авторитету друїда серед оточуючого населення.

The article considered the problem of Druid's place in Celtic society during the 1st. century BC. – 1st century AD. Author presents an analysis etymology of the name "Druid". This article contains information about the origin of Celts priests and area of their spreading. Analyzing the structure of druidism, the author defines the main functions performed by Druids, that helps to identify their place in society. Separately, the article focus on education as one of the most important means of influence on society.

Key words: *celts, druid, Gallium, Britain, Caesar, education.*

³⁴ Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о Галльской войне. – С.112.

³⁵ Там же. – С.111.

³⁶ Там же. – С.112.

УДК 94(100)''01/04'':27–87

ББК 63.3(0)323.4-725

ІСТОРИКО-ТЕОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЦЕРКОВНИХ РОЗКОЛІВ ДОБИ РАНЬОГО ХРИСТІЯНСТВА

У даній статті автор розкриває суть теологічних суперечностей в ранній період християнства (II – III ст.), які відіграли роль вирішального чинника у становленні ортодоксального віровчення. Крім того, аналізуються головні духовно-світоглядні суперечності перших трьох століть з точки зору церковних розколів; подається їх характеристика, починаючи з евіонітського руху й закінчуючи розколами з приводу дисциплінарних канонів – Новата і Філіціссіма, Новаціана, Мелітія.

Ключові слова: *раннє християнство, розколи II – III ст., Християнська Церква, догмати, алоги, модалізм, динамізм, монархіанство, гнозис, монтанізм, апологети.*

Розгляд історичної та теологічної специфіки перших ранньохристиянських розколів, що відбувалися в середовищі общин протагоністів, є актуальними, оскільки дозволяє осмислити основні причини та обставини, які супроводжували процес формування й становлення Християнської Церкви та ортодоксії віровчення протягом II – III ст. Мета публікації полягає у розкритті комплексу історико-теологічних особливостей, котрі призвели до низки розколів у ранньохристиянському середовищі. Разом з тим, не менш важливим завданням є висвітлення комплексу причин і передумов, що призвели до появи з одного боку гностичного вчення у II ст., а з іншого – виникнення (як противага) християнської апологетики і догматики.

Згідно більшості наукових досліджень двох минулих століть, присвячених ранній історії християнства, у II – III ст. з'являються перші єретичні рухи та розколи. Вони виникають у зв'язку з тим, що общини протагоністів (у особі керівників-пресвітерів) відсували нагальні богословські проблеми на задній план. Першочергове завдання тієї епохи полягало у боротьбі за виживання та існування¹. Християнській Церкві, яка на початок II ст. перебувала лише на стадії свого формування, вже протистояла низка єретичних угруповань. Ці угруповання первохристиян не погоджувались з деякими богословськими аспектами, котрі пропагувались християнами-апологетами тієї епохи. Разом з тим, необхідно підкреслити, що поняття «єресь» до IV ст. суттєво відрізнялось від єретичних вчень доби Вселенських Соборів.

¹ Болотов В.В. Лекции по истории Древней Церкви: В 4-х ч. / Болотов В.В. – М: Православный Паломник, 1994. – Ч. II. – С. 2-3.

Більшість істориків Церкви XIX – першої половини XX ст., зокрема В.Болотов², А.Гарнак³, М.Поснов⁴, О.Спасський⁵, Н.Тальберг⁶, термін «єресь» у контексті історичних реалій II – III ст. використовували лише умовно, з метою не породжувати зайвої плутанини. Так само термін «собор» до IV ст. в науковій літературі минулого століття фахівцями використовувався як умовна дефініція, тобто під словом «собор» вони розуміли «зібрання вірян», «збори членів общини». Справжні церковні собори почали збиратися лише за участі Отців Церкви з 325 р. Ця сама особливість модернізації деяких ранньохристиянських понять стосується і дефініції «Соборна Церква» або «Християнська Церква» («християнська еклесія»).

Повертаючись до окресленої вище проблематики слід зазначити, що до кінця III ст. християнство перебувало у стадії становлення. Отже, цілком природно, що в процесі вироблення єдиної (універсальної) християнської теології виділялися групи «незгодних».

У свою чергу протагоністські общини донікейського періоду не мали тісних контактів одна з одною. Згідно твердження німецького історика В.Бауера, в ті часи кожна еклесія мала своє, відмінне від інших, віровчення. В ряді міст – Едессі, Александрії, Антіохії та Єфесі – тамтешній «варіант» християнства став для Церкви єрессю, коли остання остаточно сформувалася та зміцніла⁷. Перші теологічні суперечності у середовищі общин протагоністів з'явилися ще тоді, коли християнське віровчення сприймалося язичницьким населенням Римської імперії та самими євреями як іудейська єресь назореїв. Розбіжності полягали у питанні відносно дотримання Закону Мойсея. Угрупування християн, які у II ст. виступали за дотримання іудейського Закону, Св. Іринеєм Ліонським (140 – 202 рр.) у своєму трактаті «Проти єресей» називає євіонітами⁸. Представники даних поглядів були вихідцями з ортодоксального іудаїзму. Таким чином, їх кількість залишалася відносно незначною, однак саме ця обставина зрештою призвела до згасання руху.

Необхідно також констатувати, що з перших днів свого існування християнство створило непримиренну опозицію державній греко-римській релігії, регіональним язичницьким віруванням та всій античній філософії. Тим не менш, християнські та античні світоглядні ідеали і духовні орієнтири

² Там же.

³ Гарнак А. История догматов / Гарнак А.: Общая история европейской культуры: В 8 т. – СПб: Изд-во Брокгауз – Эфрон, 1904.

⁴ Поснов М.Э. История Христианской Церкви (до разделения Церквей в 1054 г.) / Поснов М.Э. – Брюссель: Жизнь с Богом, 1964.

⁵ Спасский А. История догматических движений в эпоху Вселенских Соборов: В 2-х т. / Спасский А. – М.: Паломник, 1995.

⁶ Тальберг Н.Д. История Христианской Церкви. – М.: Интербук, 1991.

⁷ Стюарт Дж. Х. Учение и жизнь ранней Церкви / Стюарт Дж. Х. – Новосибирск: Посох, 2000. – С.55.

⁸ Поснов М.Э. Указ. сочинение. – С.176.

знайшли точку перетину у вигляді вчення гностицизму⁹. Термін «гностицизм» є узагальненим поняттям, яке охоплює близько 30 гностичних систем. Християнський гнозис – єдиний, котрий має відношення до історії Церкви, був синтезом християнства та грецької елліністичної філософії, і цей синтез у підсумку призвів до появи релігійного синкретизму¹⁰. Представників гностицизму дослідники зазвичай поділяють на східних, або сирійських, та західних – александрійських. До перших належать офіти, школи Сатурніла, Василіда, Татіана та Кердопа, до других – вчення Карпократа та Валентина. У східному гностицизмі спостерігвся помітний вплив перського дуалізму; у західному – платонізму та неопіфагорейства. Разом з тим, між обома напрямками більше спільних рис, ніж розбіжностей. Загальними ознаками гностичного вчення є дуалізм, деміургізм, докетизм і трихотомія. Акцент гностики робили на дуалізмі, всі інші ознаки залишалися похідними.

Деміург у гностицизмі – істота, яка позбавляє Бога потреби у безпосередньому контакті з матерією – тобто первісним злом. Докетизм, або вчення про примарність тіла Ісуса Христа, є наслідком погляду на матерію саме як на зло. Трихотомія, стверджуючи, що Деміург є істотою одночасно духовною та матеріальною, визначає принцип троїстості світу: Благий Бог, змішаний світ та матерія¹¹. Головним у гностицизмі була не ідея Благі Звістки, а спроба створення універсальної картини світу. Серед найвизначніших гностиків у першу чергу слід згадати Василіда, який проповідував у другій половині II ст. в Єгипті, переважно в Александрії. Його учень Валентин пропагував своє вчення у період з 130 по 160 рр. в Римі, де 140 р. був навіть претендентом на єпископську кафедру.

Найбільш «християнізованою» системою гнозису, згідно апологетів (Гриной «Проти ересей» і Тертулліан «Проти Маркіона»), було вчення Маркіона, відлученого єпископом Синопу, його ж батьком, від Церкви. Близько 139 р. Маркіон став членом римської общини, але у 144 р. його виключили з неї. Й хоча за деякими ознаками теологію Маркіона можна віднести до гностичної (наявність ідей докетизму, дуалізму, деміургізму), в його поглядах є ряд суттєвих відмінностей та нових філософсько-релігійних ідей. Він не був синкретистом а навпаки, хотів реформувати християнство, викоринивши все те, що, згідно його розуміння, суперечило Євангеліям. У маркіонізмі відсутні міфологічні ідеї, притаманні поглядам гностиків. Особливість вчення Маркіона – її антиіудейська спрямованість. Він заперечував, як постулат, те, що Ісус є старозавітним Месією, так і самий Старий Завіт, вважаючи останній творінням «злого бога» (Деміурга). Маркіон склав «свій» Новий Завіт у відповідності до власного вчення: було видалено початок Євангелія від Луки, Послання до євреїв та Пастирські

⁹ Гарнак А. Указ. сочинение. – С.58.

¹⁰ Лортц Й. История Церкви: В 2-х т. / Лортц Й. – М.: Христианская Россия, 1999. – Т.1. – С.67.

¹¹ Поснов М.Э. Указ. сочинение. – С.179.

Послання¹². Найбільш повно теологію Маркіона викладено в працях Езніка Багревандського, вірменського пресвітера V ст.¹³. Маркіонітство зазвичай приваблювало вірян ідеєю про те, що безмежно люблячий та безкінечно добрий Бог прощає всіх і рятує від страшної кари, звільняє від суворості Закону. Прихильників платонічної філософії вчення Маркіона приваблювало ідеєю про Доброго Бога й Творця-Деміурга¹⁴. Таким чином, утворилась потужна аудиторія прихильників маркіонізму, завдяки якій цей рух проіснував до VII ст.¹⁵.

Занепад ранньохристиянських духовних цінностей, правові та політичні методи, якими християнські общини захищались від оточуючого язичницького світу та розкольніцтва, у другій половині II ст. (70-ті рр.) викликали спочатку в Малій Азії, а згодом і по всій Римській імперії рух, котрий прагнув відновити християнські ідеали апостольської доби¹⁶.

Цей рух, який згодом отримав назву монтанізм (за ім'ям його засновника – пресвітера Монтана) або «фрігійські пророки», швидко поширився Фрігією і протягом декількох років охопив частину протагоній від Риму й Галлії до Північної Африки, де «нові пророки» спромоглися привабити своїм вченням навіть самого Тертуліана (150 – 220 рр.)¹⁷.

Розквіт монтанізму припадає на кінець II ст. Монтан завжди подорожував разом з Максиміллою та Прискіллою – жінками-пророчицями, які його постійно супроводжували й проповідували в стані екстазу про друге пришествя Христа. У своїх проповідях монтаністи оголосили себе «апостолами Параклета» – обіцяного Ісусом Святого Духа – або «Духа Утишителя». Крім того, «фрігійські пророки» до книг Старого та Нового Завітів намагались додати й свій «новітній заповіт» як останнє одкровення Бога. Він складався з пророцтв «апостолів» монтанізму. Пророцтва не суперечили основним принципам християнського вчення, однак специфіка теології Монтана полягала у наново перетлумачених морально-аскетичних й ригористичних вимогах до adeptів «віри Ісусової»¹⁸.

Причиною руху за «живе християнство» значною мірою стало проникнення в протагонії «інтелектуального богослов'я» (зокрема вчення Юстина та гностичних ідей). Достовірно (згідно наявних джерел) відомо лише те, що місцеві єпископи та ради пресвітерів заклеїли рух як «бісовський». Такі рішення змусили замислитись більшість вірян¹⁹.

На противагу монтаністам, у Малій Азії в той же час виникає рух алогів, або «безсловесних». Вони категорично відмовлялися визнавати

¹² Хегглюнд Б. История теологии / Хегглюнд Б. – СПб.: Светоч, 2001. – С.23.

¹³ Болотов В.В. Указ. сочинение. – С.228.

¹⁴ Стюарт Дж. Х. Указ. сочинение. – С.58.

¹⁵ Болотов В.В. Указ. сочинение. – С.230.

¹⁶ Гарнак А. Указ. сочинение. – С.51.

¹⁷ Амброджо Д. У истоков христианства (от зарождения до Юстиниана) / Амброджо Д. – М.: Иностранная литература, 1979. – С.162.

¹⁸ Поснов М.Э. Указ. сочинение. – С.186.

¹⁹ Стюарт Дж. Х. Указ. сочинение. – С.67.

богонатхненність (богодухновенність) четвертого Євангелія та Апокаліпсису Іоана Богослова, де згадується Параклет. Грунтуючись на цій тезі, алоги прагнули позбавити «пророків» з Фрігії істинності у викладі вчення²⁰. Головна мета руху полягала у складанні опозиції монтаністам. У подальшому через згасання руху «фрігійських пророків», занепадає і рух алогів.

У середині II ст., після появи першого християнського догмату про Святу Трійцю, виникає релігійна опозиція, яку Тертулліан в ряді своїх творів згадує як монархіанство²¹. Ця теологічна доктрина мала дві течії: динамізм та модалізм. Причини та етапи виникнення монархіанських вчень залишаються до кінця невідомі у зв'язку з відсутністю відповідних джерел. На історичній арені вони з'являються одразу сформованими та згуртованими. Наприкінці II ст. представники обох течій прибувають до Риму і починають між собою гостру теологічну боротьбу²².

Вчення динамістів зводилося до спростування основ християнства. Вони виробили тезу, що Христос – звичайна, але наділена Божою Силою людина, тобто лише черговий пророк. Рух динамістів попервах був пов'язаний з ім'ям Феодота Кожум'яки. Продовжили та розвинули його вчення на межі II й III ст. Феодот Банкір та Артемон. Вчення Феодота Кожум'яки мало низку недоліків і тому не могло претендувати на загальне поширення у християнському середовищі в якості ідеалу²³.

Найпростіший виклад вчення модалістів міститься в трактаті Іпполіта «Проти Ноета». Модалісти вчили, що Христос є Сам Отець, що Сам Отець народився, Сам помер, Сам воскрес. У зв'язку з цим Тертулліан називає їх патрипасіанами. У Римі модалізм проповідував Ноет, на Сході – Савеллій, відлучений від Церкви папою Каллістом у 217 р.²⁴.

Ранньохристиянські різномум'я не обійшли й питання про дисциплінарні канони. У християнських общинах II ст. існувало дві точки зору відносно церковної дисципліни: помірна та радикальна. Римські єпископи з середини II ст. ставали дедалі лояльнішими у цьому відношенні. Так, папа Віктор (189 – 199 рр.) був досить ригористичним первосвящеником, як це можна побачити у його позиції відносно питання про Пасху; наступний понтифік – Зеферін (199 – 217 рр.) своєю церковною дисципліною викликав обурення Тертулліана; правління Калліста (217 – 222 рр.) призвело до відкритого протистояння згаданих вище течій. На противагу Каллісту радикали обрали свого єпископа – першого, історично відомого, антипапу Іпполіта²⁵. Останній звинувачував Калліста у тому, що той приймає до церковного спілкування усіх відлучених, що стверджує нібито єпископ не підлягає осудженню, навіть якщо впадає у смертний гріх, допускає до кліру

²⁰ Поснов М.Э. Указ. сочинение. – С 187.

²¹ Тальберг Н.Д. Указ. сочинение. – С.173.

²² Спасский А. Указ. сочинение. – С.32.

²³ Болотов В.В. Указ. сочинение. – С.306.

²⁴ Поснов М.Э. Указ. сочинение. – С 190.

²⁵ Болотов В.В. Указ. сочинение. – С.367.

тих, хто одружувався вдруге, покриває блуд та вбивство. Напротивагу, Калліст звинувачував Іпполіта у двобожництві. Останній визначав прибічників Калліста як секту, але згодом переконався, що більшість залишилась на боці легітимного папи. Справа в тому, що ригористи втрачали своїх прихильників, коли останні ставали «заручниками» суворої дисципліни²⁶.

У середині III ст. відбуваються розколи з приводу поновлення в християнських общинах віровідступників. У розколі Новата та Феліціссіма проявилось протистояння частини вірян та нижчого кліру по відношенню до ригоризму керівників Карфагенської Церкви, а в римському розколі Новаціана – навпаки.²⁷

В 248 р. єпископом Карфагенської кафедри обрали Цецилія Кіпріана. Проти нього виступили 5 пресвітерів на чолі з Новатом, які відмовились визнавати його владу. Їхнє свавілля дійшло до того, що Новат без відома та згоди єпископа призначив дияконом багатого та впливового карфагенянина Феліціссіма. В результаті гонінь за імператора Деція (249 – 251 рр.) багато вірян зреклись Христа, а після – виявили бажання поновитись в общині. Єпископ Кіпріан дотримувався монтаністичної точки зору, тому віровідступників в еклесії поновлювали тільки за умови покаяння та попереднього розбору кожного окремого випадку членами кліру. Новатіани довели цей процес до крайньої межі – приймали всіх без покаяння. На Пасху 251 р. Кіпріан скликав собор північноафриканських єпископів, на якому вони затвердили умови поновлення в протагонії та засудили дії розкольників. Однак і після собору Новат та Феліціссімо продовжували ігнорувати єпископування Кіпріана й обрали свого антиєпископа – Фортуната. Оскільки Кіпріана підтримувала більшість єпископів Північної Африки та Римська кафедра, даний розкол згаснув вже на початку IV ст.²⁸.

У тому ж 251 р. Римським єпископом обрали ліберала Корнілія. Опозицію йому склав пресвітер Новаціан – людина освічена, але до фанатизму ригористична. До кола його прихильників приєднався вже відомий Новат, який виступив на боці розкольників по причині співчуття намаганням пресвітерів вийти з-під влади місцевого єпископа. За допомогою Новата відбулося формальне відокремлення від Римської кафедри, а Новаціана також обрали антиєпископом. Зречення Христа новаціани відносили до смертних гріхів, тому не поновлювали віровідступників у складі своєї общини. Зі сторони багатьох протагоністів вони, тим не менш, користувалися повагою за суворою ригоризмом. На думку російського церковного історика кінця XIX ст. В.Болотова, новаціанський рух ймовірно проіснував до VII ст.²⁹.

²⁶ Там само. – С.368.

²⁷ Там само. – С.210.

²⁸ Там само. – С.214-215.

²⁹ Там само. – С.381-383.

Останньою схизмою донікейського періоду став розкол Мелітія, основні відомості про який викладені у двох пам'ятках: творі Єпіфанія «Єресі» та «Веронських документах»³⁰. Згідно Єпіфанія розкол утворився в результаті необхідності вирішення питання про поновлення в общині відступників. Проти архієпископа Александрійського Петра виступив єпископ Нікопольський, прибічник застосування суворих покарань відносно віровідступників. Він вважав, що особи, які до зречення перебували у священницькому сані, могли поновитися тільки в якості мирян³¹.

Веронські документи є латинським перекладом втраченого грецького оригіналу і складаються з: 1) Послання єпископа Філея; 2) т. зв. Приміток сучасника; 3) Послання архієпископа Петра Александрійського до народу. Документи доводять, що розкол не стосувався питання відступництва. У цих документах єпископи дорікають Мелітію у свавіллі. Петро на соборі 305 – 306 рр. в Александрії дійсно звинуватив Мелітія у протизаконних діяннях і навіть у жертвоприношенні ідолам. Мелітій у відповідь створив свою схизматичну спілку. Однак веронські документи заперечують викладу Єпіфанія, стверджуючи, що Петро та Мелітій не перебували одночасно у в'язниці.

Мелітійський розкол у територіально-адміністративному плані був вирішений на Першому Вселенському Соборі, який 325 р. проходив у Нікеї. Шосте правило Собору підпорядковувало Александрійському єпископу всі общини Єгипту, Лівії та Пентаполя. Щодо самих мелітіан, Собор видав особливе Послання, згідно якого за Мелітієм лишився титул єпископа без можливості здійснювати хіротонію. Крім того, всі рукоположені ним єпископи залишалися у своєму сані, однак без права керувати кафедрою³².

Отже, можна констатувати, що перший період історії християнства характерний численними розколами, які були цілком природними для новоутвореної релігії. Значення розколів двояке. З одного боку схизматичні тенденції II – III ст. можна оцінити негативно, оскільки вони вносили в середовище християнських общин чвари та протистояння. З іншого боку розкольницький рух підняв питання стосовно уточнення низки богословських постулатів.

Так, евіоніти порушили питання про дотримання Старозавітного Закону; через гностиків та маркіонітів християнські общини у протистоянні до них об'єдналися, згуртувалися й утвердилися в монотеїзмі; монтаністи порушили проблему «омертвіння» Церкви; монархіани змусили християнських апологетів пояснити та довести на догматичному рівні трипостасність Бога. Зрештою, саме в результаті розколів перших віків, з точки зору їх ставлення до церковної дисципліни, почала формуватися чітка ієрархія Церкви. Накопичені за перші три століття організаційно-структурні

³⁰ Там само. – С. 423–424.

³¹ Там само. – С.426.

³² Там само. – С.426-428.

й теологічні питання змусили клір протягом IV – VI ст. офіційно затвердити усталені норми, правила, канони і догматичні пріоритети християнської церковної інституції.

This article describes the schisms of early Christianity age. These dissidences had a leading role in the formation of the orthodox doctrine. In this publication Church splits are characterized and analyzed beginning by evionits movement and concluding by Melitian schism.

Keywords: *early Christianity, schisms of II – III century, Christian Church, apologists, gnosis, allogs, monarchians, doctrine.*

Надія Прокопюк (Львів)

УДК 27–9–87:929.73(37)“03”

ББК Э 322.3-31 +ТЗ(0)323.4 – 532.1

ПОЛІТИКА РИМСЬКИХ ІМПЕРАТОРІВ-АРІАН ЩОДО ХРИСТІЯН У IV ст.

У статті аналізуються проблеми становлення християнства у Римській імперії впродовж IV ст. Розглядається вплив аріанства на розвиток християнства і на політичне та культурне життя Імперії. Важливе місце у статті відведене політиці римських імператорів-аріан Констанція II та Валента щодо християнства.

Ключові слова: *Рим, християнство, ересь, імператори, аріани, релігійна політика, Валент, Констанцій II.*

Зміна політичної системи в Римі у I ст. н.е., у зв'язку з переходом від республіканського до імператорського правління, спричинила появу кризових тенденцій в усіх сферах суспільного життя. Відбувалася централізація державних політичних установ, формувалася розгалужений бюрократичний апарат, значну роль у державній організації почали відігравати військові структури. Колишній політичний порядок підкорених країн було зруйновано, а римські нововведення неоднозначно сприймалися населенням різних регіонів. Це значною мірою і неминуче відбивалося на ідеологічному, культурному і духовному житті суспільства. Християнство переживало складні часи за гоніння імператорів-язичників, але, крім того, ще великий вплив на християнську культуру мали імператори-аріани.

Українська історична наука на сьогодні ще не має у своєму доробку ґрунтовної праці з означеної проблематики. Саме тому наукова актуальність вибору теми статті є очевидною. Стаття є спробою висвітлення окремих чинників впливу на формування християнства. Об'єктом дослідження даної проблеми є політика римських імператорів-аріан щодо християн у IV ст. З теми роботи випливає і її мета: розкрити особливості становища християн за часів правління римських імператорів Констанція II (351 – 361 рр.) та Валента (364 – 378 рр.) і вплив їх політики на соціальне становище християн Імперії.

Мета роботи потребує виконання наступних завдань: по-перше, розглянути основні єретичні вчення, які супроводжували становлення

християнства; по-друге, показати вплив релігії на формування політико-ідеологічного світогляду влади; по-третє, висвітлити вплив політики еретичних імператорів на становлення християнства як державної релігії.

Історіографія проблематики раннього християнства є доволі об'ємною¹. При написанні статті використано в основному праці М.Є. Поснова², І.С. Свенціцкої³, Н.А. Машкіна⁴, Ф.І. Успенського⁵.

Документальна база проблематики аріанства докладно розглянута у праці української дослідниці Олесі Жданович «Проблема висвітлення аріанства в джерелах»⁶. Щодо релігійної політики імператорів-аріан, то відповідних відомостей збереглося не так багато. Основним джерелом даної проблематики можна вважати працю римського історика IV ст. Амміана Марцеліна «Римська історія»⁷. Автор був очевидцем описаних подій, написавши працю, що складалась із 31 книги, але до нас дійшло лише 18, які охопили 353 – 378 рр. Незважаючи на те, що основним мотивом «Римської історії» є воєнні події, можна знайти окремі відомості і про характер та політичну діяльність імператорів Констанція II та Валента.

До кінця III ст. територія Римської імперії була достатньо великою: від Атлантичного океану на заході, Рейну, Дунаю і Чорного моря на півночі, Сахари на півдні до Сирійської пустелі та верхньої течії Євфрату на сході. Населення Імперії мало строкатий етнокультурний склад. Цей факт пояснював тривале мирне співіснування великого розмаїття релігійних вірувань та культів на території багатонаціональної держави⁸. Але зовнішні кордони держави були недостатньо захищені. Варварські племена з півночі та зі сходу здійснювали вторгнення на території римських провінцій, майже не зустрічаючи опору. Армія була не в змозі захистити свою країну від нашествия чужинців. Рим поступово втрачав своє значення як центру могутньої держави. Відбувався занепад західної частини *Rex Romana*, а культурно-політичний центр переміщувався на Схід. За таких складних обставин люди

¹ Ананьель Т. Христианство: догмы и ереси. – М., 1997. – 352 с.; Виппер Р. Рим и раннее христианство. – М., 1954. – 266 с.; Донини А. У истоков христианства (от рождения до Юстиниана). – М., 1989. – 314 с.; Преображенский П.Ф. Тертуллиан и Рим. Опыты по истории первохристианства и раннехристианской Церкви. – М., 1926. – 240 с.; Дюшен Л. История древней Церкви. – М., 1912. – 454 с.; Свенцицкая И.С. Раннее христианство: страницы истории. – М., 1988. – 336 с.; Поснов М.Э. История христианской Церкви. – К., 1991. – 614 с.; Leon Cristiani Heresies and Heretics. – London, 1959. – 142 p.

² Поснов М.Э. История христианской Церкви. – К., 1991. – 614 с.

³ Свенцицкая И.С. Раннее христианство: страницы истории. – М., 1988. – 336 с.

⁴ Машкин Н.А. История древнего Рима. – М., 1948. – 680 с.

⁵ Успенский Ф.И. История Византийской империи: В 5 т. – М., 2005. – Т.1. Период I (до 527 г.). Период II (518 – 610 гг.). – 651 с.

⁶ Жданович О. Проблеми висвітлення аріанства в джерелах // СІД: питання теорії та методики. – К., 2005. – Вип. 12(2). – С.280-291.

⁷ Аммиан Марцеллин. Римская история – СПб., 2000. – С.576.

⁸ Жданович О. Аріанство в епоху Константина Великого. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С.61.

шукали підтримки в релігії. Однак ця сфера також перебувала в кризовому стані⁹.

У III ст. н.е. в Александрії зароджується неоплатонізм – остання велика філософська система античності. Родоначальником цієї течії був викладач однієї з александрійських філософських шкіл Аммоній Сакк¹⁰. Система релігійного світогляду в неоплатонізмі ґрунтувалася на вченнях знаменитих попередників – давньогрецьких філософів Піфагора, Зенона, Арістотеля, і особливо Платона. Сутність її полягає в уявленні про незбагнений абсолют, котрий за допомогою еманаций відтворює все існуюче в світі¹¹.

Але лише частина населення дотримувалась таких поглядів, тому і надалі у Римі не було централізованої, однорідної і чітко сформованої релігії. Однією зі складових римської «офіційної» релігії в зазначений період був культ генія імператора¹². Окрім цього значного поширення у римському суспільстві набули єгипетські містичні вчення Ізиди, Озіріса та Серапіса. В умовах ідеологічних пошуків у римському суспільстві значну роль відіграв гностицизм. Він виник у I – II ст. н. е. і активно розвивався до III ст. до н.е., після чого припинив своє існування, не витримавши конкуренції з християнством¹³. У середині III ст. до н.е. на теренах Римської імперії поширюється ще одна східна релігійна система, конкурентна вченню Христа – маніхейство. Засновником її став вавилонянин Мані, котрий проголосив себе Месією¹⁴.

На тлі старих офіційних вірувань у Римській імперії дедалі більшу популярність здобувало християнство. Протягом I ст. християнство було надміру просякнуте іудаїзмом. Та римська влада навіть не розрізняла прочан, приналежних до християнської церкви, розглядаючи всіх, як єдине ціле і надаючи їм однакові привілеї з юдеями: вільне відправлення культу, звільнення від військової служби та інших державних повинностей, обов'язків та функцій, несумісних з монотеїзмом. Звільнення від участі в обрядах культу імператора компенсувалося молитвою про його довголіття й щасливе правління¹⁵.

Історичний розвиток Римської імперії у I – III ст. підготував суспільство до сприйняття християнських ідей. У IV ст. християнство пережило напружені й нелегкі часи – від жорстоких гонінь Діоклетіана (284 – 305 рр.) та Галерія (305 – 311 рр.), до офіційного визнання за часів правління

⁹ Сухов А.Д. Философские проблемы происхождения религии. – М., 1967. – С.270.

¹⁰ Татаркевич В. История философии. – Львів, 1997. – Т.1: Антична і середньовічна філософія. – С.201.

¹¹ Федосик В.А. Киприан и античное христианство. – Минск, 1991. – С.12.

¹² Преображенский П.Ф. Тертуллиан и Рим. Опыты по истории первохристианства и раннехристианской Церкви. – М., 1926. – С.18.

¹³ Федосик В.А. Киприан и античное христианство. – С.52.

¹⁴ Дюшен Л. История древней Церкви. – М., 1912. – С. 372-373.

¹⁵ Аман А.Г. Повседневная жизнь первых христиан. – М., 2003. – С.86.

Костянтина (306 – 337 рр.) та його наступників¹⁶. Християнином міг стати будь-хто, незалежно від статі, суспільного та майнового стану. Так серед прибічників нової релігії були й ті особи, котрі безпосередньо належали до імператорського двору¹⁷.

Поява християнства та його прийняття значною частиною римського суспільства спричинили врешті кризу античного світогляду, заснованого на гармонії і мисленні. Почали з'являтися спроби синтезу античної філософії з християнськими догматами. Філоном Александрійським було започатковано розвиток так званих «єретичних тенденцій» у християнстві¹⁸.

У другій половині II ст. в Александрії було створено школу християнського богослов'я, яку очолював спершу Климент Александрійський, а потім Оріген. Завдяки діяльності таких осіб до лав християнської церкви залучалась велика кількість людей. На підготовленому ними підґрунті виросло немало видатних єресіархів, серед яких помітно виділяється постать засновника найбільшого антитринітарного руху у християнській церкві – александрійського пресвітера Арія¹⁹.

Арій сповідував і відповідно вів аскетичний спосіб життя, мав досить характерну зовнішність: був високим на зріст, худорлявої статури, мав змучений вигляд і сумний вираз обличчя, проте голос у нього був м'який та лагідний. Його зовнішня понурість щезала під час розмов з віруючими, і суворий старець раптово перетворювався на ласкавого співрозмовника, котрий умів зрозуміти навіть приховані прагнення людини і схилити її на свій бік.

Догматичні погляди Арія відображались у його проповідях. В особливості текст із книги Притч (8.22): «Господь створив мене початком доріг Його, першим у ділах Його». Ця фраза, яка часто використовувалася аріанами, давала привід Арію розвинути своє вчення про створеність Сина Божого. Аріани стверджували, що «Син не є Отець; Логос створений з нічого по волі Отця; Син є творінням, але він має переваги перед іншими істотами; Якщо Син називається рівним Отцю, то це потрібно розуміти так, що Він усиновлений Син; Лише через спрямування своєї доброї волі Він зробився безгрішним і благим»²⁰.

Вчення Арія поширилося спочатку в Александрії, потім за її межами. З початком IV ст. відкривається нова епоха в житті церкви: Імперія отримує хрещення, а усе IV ст. проходить у бурхливих богословських суперечках, перш за все, з аріанством²¹. «Аріанська суперечка» стала найбільшим

¹⁶ Спасский А. Обращение императора Константина Великого в христианство. – Сергиев Посад, 1904. – С.5-19.

¹⁷ Свенцицкая И.С. Ранее христианство: страницы истории. – М., 1988. – С.131.

¹⁸ Там же. – С.257.

¹⁹ Ковалев С.И. История Рима. Курс лекций – Л., 1986. – С.678.

²⁰ Афанасий Великий. К епископам Египта и Сирии – окружное послание против ариан // Творения: В 4 т.– Валаамский монастырь, 1994. – Т.2. – С.11-41.

²¹ Флоровский Г.В. Восточные отцы IV века. Из чтений в православном богословском институте в Париже. – Лондон (Париж), 1978. – С.9.

конфліктом, що сколихнув не тільки церкву, але й усе римське суспільство. У церковному середовищі панував безлад і невизначеність. Така ситуація унеможливлювала зміцнення позицій християнства як державної ідеологічної бази. Це значною мірою загрожувало планам імператора Костянтина, котрий через посередництво церкви, як могутнього і впливового союзника, прагнув остаточно укріпити і посилити свою одноосібну владу на всій території Римської імперії.

Таким чином, щоб остаточно владнати церковні проблеми, імператор вирішив скликати Вселенський собор, який пройшов у Нікеї у 325 р. Після суперечок і дебатів собор піддав анафемі учення Арія, засудив захисників і розповсюджувачів цієї ересі, позбавив їх церковних постів і відправив до ув'язнення. На соборі був прийнятий символ віри, який надалі став називатися «нікейським» і з'явився основою ортодоксального християнства. Собор встановив 20 канонів (правил) поведінки кліриків і мирян, а також встановив єдиний день святкування Пасхи для західних і східних християн.

Але на цьому аріанська ересь не закінчилась. Прихильність матері імператора до філософії вчителя Арія змусили Костянтина замислитись над правильністю прийнятого ним рішення, спрямованого на засудження аріанства. Під впливом бесід з Євтокієм Костянтин змінив своє ставлення до аріанства. Він відправив Арію послання, в якому наказував повернутися до Константинополя, а також повідомив про свою прихильність і милість.

Таким чином, ми бачимо певні поступки зі сторони імператорської влади. Це можна розцінювати, як певною мірою перемогу аріанства, яке згодом стало основою релігійної політики наступників Костянтина.

Після смерті Костянтина, правління перейшло до рук його трьох синів. Це призвело до міжусобних війн. В 351 р. середній син Констанцій з'єднав владу над Імперією в своїх руках. Відомості про характер імператора Констанція II знаходимо у творі Амміана Марцеліна «Римська історія»: «Навряд чи хтось згадає, щоб при Констанції існували виправдання, під час його правління справи порушувались на основі пустих чуток»²². Окрім того за свідченнями цього ж автора він був надзвичайно кровожерливим: «Очевидним і наявним свідченням жорстокості Констанція було і те, що він знаходив задоволення в кривавих видовищах»²³.

Релігійні питання у внутрішній політиці Констанція відігравали помітну роль²⁴. При ньому у всій Імперії розцвіло аріанство. Наприкінці життя до аріанства став схилитися сам Костянтин, а Констанцій II взагалі зробив його пануючим віросповіданням. Завдяки імператору-аріанину вся Імперія була втягнута в догматичні суперечки²⁵. Таке ставлення імператора до християнства Амміан Марцелін пояснює наступним чином: «Християнську релігію, яка вирізняється цілісністю та простотою, він вважав

²² Аммиан Марцеллин. Римская история. – С.35.

²³ Там же. – С.40.

²⁴ Машкин Н.А. История древнего Рима. – М., 1948. – С.556.

²⁵ Поснов М.Э. История христианской Церкви. – К., 1991. – С.24–44.

забобонами. Заглиблюючись в коментарі, замість простого її прийняття, він викликав числення суперечки, а при подальшому її розширенні, підтримував їх. Цілі ватаги єпископів роз'їжджали туди-сюди та так звані синоди, прагнучи налагодити весь культ за своїми переконаннями»²⁶.

Він жорстоко переслідував так званих ортодоксів (нікейців) – прибічників Нікейського собору. Така політика ще більше загострювала політичну ситуацію всередині країни²⁷. Проте цілковитого переважання у всій Імперії аріанство, незважаючи на підтримку імператора, не мало. На заході, ще до Констанція II ця ересь не мала поширення, насадження її імператором не лише не сприяло популярності, але і викликало протест. Хоча не можна сказати, що захід не сприйняв аріанство зовсім. Завдяки активній діяльності аріанських єпископів Урсакія і Валента, аріанство поширилося в придунайських провінціях.

Діяльність Констанція, в цілому направлена на забезпечення єдності церкви, вилилася в заслання і зміщення негідних єпископів, їх примус приймати потрібні імператорові рішення по церковних питаннях, безупинні скликання і розпуски церковних соборів. Багато християнських авторів розглядали правління Констанція як справжнє лихо для церкви і тиранію над її справами.

В той же час, разом з цим при Констанції отримала подальший розвиток і доктрина папізму. Гасло незалежності церкви від держави в умовах тиранії Констанція підтримали Афанасій, Іларій і їх прибічники. Але, викриваючи Констанція як Антихриста і виражаючи ідею незалежності церкви, вони, проте, не відображали загальних настроїв того часу. Хоча самого Констанція засуджували більше за дотримання аріанства, ніж за втручання в церковні справи.

В цілому, релігійна політика Констанція II виявилася недієвою: розбрати в середовищі християн посилилися при ньому настільки, що відвернули від християнства тих, що сумнівались і навіть новонавернених, а заходи проти язичництва виявилися малоефективними. Спроба завдати удару давній релігії в умовах ослаблення внутрішніми розбратами і зовнішнім тиском християнської церкви була приречена на невдачу і призвела до протилежного результату – короткого, але яскравого періоду відродження язичництва при Юліані²⁸.

Юліан правив два роки (з 361 по 363 рр.). Його в християнській літературній традиції ще називають Відступником, так як Юліан поставив собі за мету встановити панівне становище язичництва. Його наступником був проголошений імператор Іовіан, який був прибічником християнства. Він відмінив розпорядження Юліана, спрямовані проти християн. Але його правління закінчилося смертю на початку 364 р. Військо проголосило

²⁶ Аммиан Марцеллін. Римская история. – С. 240-241.

²⁷ Всемирная история: Закат Римской империи. Ранее средневековье / А.Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. – Минск – М., 1999. – С.124.

²⁸ Поснов М.Э. История христианской Церкви. – С.24-44.

імператором Флавія Валентиніана (364 – 375 рр.), котрий проголосив співправителем свого брата Флавія Валента (364 – 378 рр.)²⁹. Відомості про ці події подає Амміан Марцелін: «Імператор 1 березня прибув пришвидшеним маршем до Нікомодії. Тут він призначив свого брата Валента начальником імператорської конюшні. Звідти він відбув до Константинополя. І ось 28 березня він вивів Валента в Передмістя і при всезагальному схваленні проголосив його Августом»³⁰.

Лише Валент був прибічником аріанства. Але його політика, на відміну від релігійної політики Констанція, не викликала серйозних безпорядків в західній церкві³¹. Імператор, більш схильний завдавати шкоди, охоче приймав доноси, і різного роду страти приносили йому велике задоволення. Він не брав до уваги попередніх заслуг і зі злобою звинувачував винних і невинних. Коли під сумнівом була ще сама вина, а імператор вже не сумнівався щодо кари. Надзвичайна відданість аріанству проявлялась в суворих гоніннях на ортодоксальну церкву. Всіх, хто не визнавав аріанського єпископа Евзоя, який управляв антіохійською церквою, Валент вигнав із церкви, надаючи їх різноманітним мукам та страті. Навіть ходили чутки, що багатьох православних він наказав втопити у найближчій ріці Оронті³².

На час його трагічної смерті всі єпископські кафедри знаходились в руках аріан, навіть константинопольський престол був заміщений аріанином Димофілом. Між тим християнська община, яка стояла на стороні нікейського символу, хоч і у значній кількості, та все ж знаходилась у пригнобленому стані. Але з закінченням правління Валента закінчився офіційний період правління аріанства на державному рівні.

У 381 р. імператором Феодосієм (призначений 379 р. західним імператором Граціаном) був виданий едикт з церковних справ, яким було накладено заборону на всі релігійні збори публічного характеру, за винятком прибічників нікейського символу віри. Визнавши всі інші віровчення єретичними, Феодосій щодо аріанства висловився так: «Про отруйне аріанство нехай не буде ні слуху». Ті, хто не хотів підкорятись цьому закону, були об'явлені поза Церквою і втратили право мати свої зібрання. Всі християнські церкви в столиці і по всій Імперії були передані єпископам, які дотримувались нікейського віросповідання. Цим законом було остаточно завершено правління аріан в Церкві³³.

Підводячи підсумки, варто зазначити, що союз держави та церкви надзвичайно важливий як для духовного блага громадян, так і для розвитку економіки і держави в цілому. Про це свідчить криза Римської імперії в період політичних міжусобиць і релігійних реформ імператорів-аріан. Також

²⁹ Машкин Н.А. История древнего Рима. – С.557.

³⁰ Аммиан Марцеллин. Римская история. – С.360.

³¹ Leon Cristiani Heresies and Heretics. – London, 1959. – P.27.

³² Рыжов К. Все монархи мира. – М., 2001. – С.195-196.

³³ Успенский Ф.И. История Византийской империи: В 5 т. – М., 2005. – Т.1. Период I (до 527 г.). Период II (518 – 610 гг.). – С.139-140.

простежується сила та ідейний вплив християнства, яке, пройшовши нелегкий шлях, все ж змогло утвердитись як державна релігія та існує досі, як одна з провідних релігійних течій у світі.

The article deals with the problems of the raise of Christianity in the Roman Empire during the IVth century. The influence of arian on the development of Christianity, political and cultural life of the Roman Empire is taken into account, the Christian policy of the Roman emperors – arian Constant II and Valent also considered.

Key words: Rome, Christianity, emperor, heresy, arian, religious policy, Valent, Constant II.

Мар'яна Курін (Івано-Франківськ)

УДК 94 (456.31)

ББК 63.3 (4 Укр.) 43

КОРОНАЦІЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ І ДИПЛОМАТІЇ ІНОКЕНТІЯ ІV

Стаття присвячена історіографічним оцінкам коронування волинського князя Данила Романовича крізь призму вивчення автором роботи політики і дипломатії папської курії у середині XIII ст., зокрема – папи Інокентія IV. Студентка відзначає особливе зацікавлення у дослідженні даного питання з боку вчених різних країн. Заходи римського понтифіка, за словами вчених, передбачали розширення власних сфер впливу на низку східних земель, в тому числі – Русь і Татарію.

Ключові слова: коронація, Інокентій IV, Данило Романович, татари, зовнішня політика, дипломатія

Постать першого руського короля Данила Романовича на нинішній день доволі репрезентативно досліджена. Кількість біографічних нарисів наближається до десятка (не кажучи вже про тематичні конференції)¹, тим не

¹ Конференції до теми: Король Данило Романович і його місце в українській історії / Львівський національний університет імені Івана Франка, Львівське відділення інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, Громадський комітет для відзначення 800-літнього ювілею короля Данила. Редколегія Я.Дашкевич та ін. – Львів: ВМС, 2003; Галич в доісторії і середньовіччі. Матеріали Міжнародної археологічної конференції, Галич, 4-6 вересня 2003 р. До 750-ліття коронування короля Данила Галицького. – Галич: Інформаційно-видавничий відділ Національного заповідника «Давній Галич», 2003; Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів: Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, 2001; Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Матеріали Міжнародної наукової конференції 29-30 листопада 2007 р., Львів. – Львів: Мистецький фонд імені Короля Данила, 2008. Наукові біографії: Войтович Л. Король Данило Романович. Загадки і проблеми // Король Данило Романович і його місце в українській історії / Львівський національний університет імені Івана Франка, Львівське відділення інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, Громадський комітет для відзначення 800-літнього ювілею короля Данила. Редколегія Я.Дашкевич та ін. – Львів: ВМС, 2003. – С.24-

менше залишаючи історикам широке поле для дискусій, подальших вивчень малодосліджених фрагментів його діяльності. Одним із таких епізодів з відносини римської курії і Галицько-Волинського князівства (королівства), відображені на сторінках так званого «Галицько-Волинського» літопису, папських булл та інших документів. Хоча, на перший погляд вони дають можливість побачити доволі повну картину взаємовідносин Данила Романовича з Інокентієм IV, його значення у зовнішній політиці римського понтифіка, однак, щораз глибше занурення в цю неординарну тему, викликає щораз більше питань, що тісно переплітаються з подіями історії інших країн Центрально-Східної Європи. Дана обставина й підкреслює актуальність даної теми.

Визначення всіх параметрів східної політики папства є важливим, оскільки на сьогоднішній день у дослідників ще немає повної ясності з питання про роль та реальні цілі папської політики в цій частині Європи, її взаємозв'язку з діями Риму на південному заході Русі, в Галицькій та Волинській землі. Пряме підтвердження цього – брак фахових, спеціальних монографічних видань.

Мета та завдання роботи полягають в аналізі історіографічних оцінок самого факту коронації, з'ясуванні його місця у історичній долі як папського престолу, так і Русі. Крім цього, автор намагається зрозуміти місце «дорогочинської події» в системі східноєвропейської політики Інокентія IV в середині XIII ст., його відносин з Литвою та татарами.

Насамперед, варто звернути увагу на те, що східноєвропейська політика папства стала частиною загальної місіонерської діяльності курії, головною метою якого було створення величезного релігійно-церковного формування під керівництвом папи. Дані завдання мали на меті взяти під жорсткий патронат світських володарів католицьких держав і поширення латинства на язичницькі та православні народи.

29; Його ж. Король Данило Романович. Загадки та дискусії // Terra Cossacorum. Студії з давньої та нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора В.С. Степанкова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С.383-403; Його ж. Король Данило Романович: політик і полководець // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Матеріали Міжнародної наукової конференції 29-30 листопада 2007 р., Львів. – Львів: Мистецький фонд імені Короля Данила, 2008. – С.22-97; Головка О.Б. Князь та король Данило Романович: віхи політичної діяльності // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Матеріали Міжнародної наукової конференції 29-30 листопада 2007 р., Львів. – Львів: Мистецький фонд імені Короля Данила, 2008. – С.143-165; Гуслистий К. Данило Галицький. – Саратов, 1942. – 12 с.; Ісаєвич Я.Д. Князь і король Данило: суспільство, церква, держава (до 800-річчя народження Данила Галицького) // Київська старовина. – 2002. – №1. – С.3-10; Костомаров М.І. Данило Романович Галицький // Литературный сборник издаваемый Галицко-русской матицею. – 1886. – Вып.1. – С.48-87; Котляр М. Данило Галицький. – К.: Інститут Історії України НАНУ, 2001. – 153 с.; Его же. Даниил, князь Галицкий: документальное повествование. – СПб.: Алетейя; К.: Птах, 2008. – 320 с.; Полонська-Василенко Н. Король Данило на тлі історичної доби // Визвольний шлях. – 1954. – Кн.9. – С.77-83 та ін.

Понтифіки дійсно реалізовували свої плани по-різному, як шляхом власних дипломатичних заходів, так і через католицькі чернечі ордени (францисканців, домініканців), чи опосередковано – через Угорщину і Польщу.

Римська курія вже мала свій план дій стосовно народів, які гіпотетично могли потрапити під її вплив. У стосунках з монголами вона переслідувала два можливі сценарії розвитку подій. Перший передбачав встановлення добрих відносин з монголами, згодом поширення впливу католицької церкви як на кочовиків, так і на руські князівства. Другий варіант полягав у використанні антиординської боротьби народів Східної Європи, зокрема Русі, проти загарбників.

Сучасний історик О.Головко вважає, що необхідним є у даній проблемі відзначити один важливий аспект, який часто ігнорується або недостатньо враховується дослідниками. За словами вченого, політику папства не можна розглядати лише крізь призму місіонерської діяльності курії, її прагнення підкорити Русь в релігійному відношенні, а необхідно враховувати перипетії, що продовжувались в Східній Європі та їх вплив на подальшу долю східнослов'янського світу у даному контексті².

В історичній науці давно точиться дискусія щодо «римської» політики галицько-волинського князя Данила, його взаємин з Інокентієм IV напередодні і після коронування.

Питання про коронацію Данила вперше серед зарубіжних та українських істориків було порушено австрійським дослідником Якубом Августом Гоппе³. У 1792 р. у Відні була видана праця «Давніша і новіша історія королівства Галичини і Лодомерії». Використовуючи невідомі нам джерела (головним чином, польські угорські та матеріали папської курії), вітор дав коротку оцінку взаємовідносин галицько-волинського князя з римським понтифіком, не надто детально відображаючи перебіг коронації Данила. Схожої методики вкрай лаконічного висвітлення цього питання дотримувався інший австрійський історик Йоганн Христіан Енгель⁴.

Проте, українська історіографія XIX – XX ст., опираючись на нові, до того часу невідомі документи, запропонувала іншу характеристику даній проблемі.

Наприклад, український історик XIX ст. Микола Дашкевич, говорячи про Інокентія IV в системі відносин із руським князем, писав: «Не можна звинувачувати папу. Він, очевидно, намагався підняти хрестовий похід проти татар, про що свідчать його булли 1247, 1251, 1253 та 1254 років... Папа

² Головко О.Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – К.: ВД «Стилос», 2006. – С.340.

³ Hoppe J.A. Geschichte und Erdbeschreibung der Königreiche Galizien und Lodomerien. – Wien: In Commision der Zierchischen Buchhandlung, 1792. – 364 s.

⁴ Engel J.Ch. von. Geschichte von Galizien und Lodomerien. – Galle: Ben Johann Jacob Gebauer, 1796. – S.399-710.

бажав вплинути на релігійні почуття та самолюбство слов'ян... потрібно змити пляму, накладену ганебною втечею перед нечестивими, для яких має бути страшним вже саме ім'я християн»⁵. І дійсно, підтвердженням чисто політичного аспекту руської політики Інокентія IV є його булла від 12 листопада 1247 р. якою він бере під опіку Престолу св. Петра князів Данила і Василька з їхніми нащадками. Такий акт духовного провідника Заходу означав усеєвропейську гарантію для Галицько-Волинської держави, яка ставила заслін для будь-яких претендентів на престол.

Натомість, М.Чубатий дещо тенденційно у схвальних тонах висвітлював взаємини Рима з, на той момент, холмським володарем. Він вважав переговори Данила з Римом одним з етапів просування України до унії, виділяючи навіть кілька попередніх етапів тимчасової реалізації такого типу унії у 1214 – 1219 рр. (з перервами), 1228 – 1234 рр. (з перервами) та ін.⁶.

Схожих позицій дотримувався М.С. Грушевський, який розглядав кроки Данила, спрямовані на отримання королівської корони заходами, покликаними налагодити відносини із папством, які захиталися у попередні кілька десятиліть⁷.

Українська діаспора даним питанням приділяла також немалу увагу. «Лише дві особистості в цілій Європі, – писала Н.Полонська-Василенко, – розуміли добре, чим саме страшні були татари для неї – то були: папа Інокентій IV і король Данило Галицький. Обидва вони прагнули перемоги над татарами і шукали засобів для оборони»⁸.

Водночас, автори низки статей, що вийшли до 700-річчя коронації Данила Романовича – ідеалізують діяльність папства в Східній Європі, в їх роботах простежується думка про постійне щире прагнення курії допомагати у боротьбі проти ворогів, який не знайшов підтримки у володарів держав Центральної Європи⁹. Найбільше присвятив своєї праці коронації Данила редактор «Записок Чина св. Василя Великого в Римі» о. Атанасій Г. Великий ЧСВВ, що видав збірку папських грамот до зв'язків України з Римом у 1075

⁵ Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкаго по русским и иностранным известиям. – К.: Типография Императорского Университета, 1843. – С.177-178.

⁶ Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII ст. у своїх змаганнях до церковної унії // Записки НТШ. – Львів, 1917. – Т.123-124. – С.1-108.

⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 10 т., 11 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Т.3. – С.72.

⁸ Полонська-Василенко Н. Король Данило на тлі історичної доби // Визвольний шлях. – 1954. – Кн.9. – С.77-83.

⁹ Analecta OSBM. – Сер.2. – Секц.2. – Вип.1-2. – Рим, 1954.

– 1700 pp.¹⁰, частково із ватиканських архівів, частково користуючись уже матеріалами, які були вже раніше відомі в інших видавництвах¹¹.

В даному контексті заслуговує на увагу думка Е.Камінського, який вважав, що «...з однієї і другої сторони було стільки важливих мотивів до цього політичного порозуміння, що справа церковного порозуміння відходить неначе на другий план». Дослідник був переконаний, що погляд деяких істориків, немов би корона Данила, здобувалася церковно-релігійними поступками на користь Риму, виглядає не обґрунтованим. Аналіз текстів документів XIII ст., а особливо участь архієпископа Петра на Ліонському соборі показують, що Україна не потребувала з нічого поступатись, коли їй був забезпечено і гарантовано дотримання і використання на практиці східного обряду богослужіння. Як далі веде дослідник, «...це був мілітарно-політичний союз, свого роду, атлантийський протитатарський пакт»¹².

Радянська історична наука, представлена працями В.Пашуто¹³, Б.Рамма¹⁴, Ю.Свідерського¹⁵ та ін. відображала факт коронації Данила як реалізацію споконвічного наміру Риму знищити православ'я, посилити вплив католицизму на сході континенту, за Карпатами. З цієї метою, як писали історики, створювались і ордени, заходи яких не завжди були мирними.

Не надто заперечується вище приведена позиція і в працях окремих теперішніх вчених (М.Котляр, наприклад¹⁶), хоча спроби подолати старі стереотипи вже мають місце. В сучасній українській науковій літературі, а також в працях української діаспори часто зустрічаються не дуже коректні або спрощені оцінки політики римської курії, яка представлялася раніше заздалегідь ворожою, підступною тощо. Політика центральноєвропейських країн розглядалася в основному лише в контексті так званої експансії католицизму щодо Східної Європи.

¹⁰ Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia (1075 – 1953) in 2 v. / Colleget in introductione et adrotationibus auxit P. Athanasius G. Welykyi OSBM. – Romae, 1953. – V.1. – 686 s.

¹¹ Андрусак М. Унія з Римом і коронація Данила // Збірник документів V наукової конференції НТШ. – Торонто, 1954. – С.132

¹² Камінський А. о. Корона Данила в політико-правничій структурі Заходу // Збірник документів V наукової конференції НТШ. – Торонто, 1954. – С.119-122.

¹³ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – М.: Наука, 1968. – 472 с.; Его же. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII век). – М.: Политиздат, 1956. – 279 с.; Его же. О политике папской курии на Руси (XIII век) // Вопросы истории (далі – ВИ). – 1949. – №5. – С.52-77; Его же. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 330 с.

¹⁴ Рамм Б.Я. Папство и Русь в X – XIII вв. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 284 с.

¹⁵ Свідерський Ю.Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X – XIII ст. – К.: Наукова думка, 1983. – 128 с.

¹⁶ Котляр М. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – К.: ПУ НАНУ, 2002. – 247 с.; Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф. Котляра. – К.: Наукова думка, 2002. – 396 с.; Его же. Даниил, князь Галицкий: документальное повествование. – СПб.: Алетейя; К.: Птах, 2008. – 320 с. та ін.

Іван Паславський у праці «Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII ст.» висвітлює коронаційний акт 1253 р. на широкому тлі політичних взаємин Галицько-Волинської держави з Римською курією. На одній із своїх сторінок він робить висновок, що «...з дипломатичної кореспонденції та політичних кроків Інокентія IV впродовж 1246 – 1254 рр. роль головного оплоту проти татарської загрози він відводив саме землям Романовичів. Власне, самі історичні обставини, що об'єктивно сформували спільну мету – протистояти агресії кочовиків, – звели шляхи Данила та Інокентія IV назустріч одне одному»¹⁷.

Наприкінці 2008 р. в м. Дорогочин (Польща) силами працівників Варшавського і Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника з нагоди 755-ї річниці коронування Данила Романовича була проведена наукова конференція, покликана по-новому глянути на дану проблему, аналізуючи її в системі зовнішньої політики папського престолу. Свої виступи на цьому заході презентували історики з Польщі, України і Росії: М. Бартніцький, М. Волощук, О. Головка, Д. Домбровський, В. Нагірний та ін. Висновки, до яких прийшли вчені полягають у тому, що потреба коронування полягала не лише у справі захисту територій Галичини, Волині та країн Центральної Європи від загрози з боку кочівників, але й – урівняння статусу самого князя Данила зі своїми сусідами – угорським королем Белою IV та литовським правителем Міндаугасом (прийняв королівську корону у 1251 р.), які були прямими претендентами на володіння Романовичів, як з династичних, так і з політичних підстав¹⁸.

На особливу увагу заслуговує дисертаційне дослідження М. Нагірного «Зовнішня політика князівств-земель Галичини і Волині в 1199 – 1264 рр.», де автор кілька сторінок присвятив темі коронування старшого Романовича, вважаючи, що даний факт мав низку позитивних політичних наслідків, зокрема у стосунках з угорцями і поляками¹⁹.

В цілому, папу Інокентія IV історики характеризували зазвичай більше як політика, аніж духовну особу. Наприклад, ще А. Дж. Тойнбі називав його «знавцем законів, що перетворився на мілітариста»²⁰. Однак, самі історичні обставини змушували цього непересічного понтифіка «брати до рук» частіше меч, ніж хрест. Втрата християнами свого найбільшого сакрального центру – Єрусалима (1187 р.), велика небезпека опанування Церквою світськими володарями, і, нарешті смертельна загроза, що нависла над християнською Європою з боку монголо-татар – саме ці об'єктивні

¹⁷ Паславський І. Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття. – Львів: Місіонер, 2003. – С.47.

¹⁸ Матеріали конференції див.: Дрогичинь 1253. Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича / Упорядники О. Жерноклеєв, М. Волощук, І. Гурак. – Івано-Франківськ, 2008.

¹⁹ Nagimyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198/99 – 1264. Praca doktorska. – Kraków, 2007. – S.198-199.

²⁰ Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: В 2 т. – К.: Основи, 1996. – Т.1. – С.347.

фактори визначали напрямок мислі й політики Інокентія IV. Це значною мірою виправдовує його як духовного лідера тогочасної Європи²¹.

Конкретну вигоду від коронування Данила Романовича за умов обопільних зобов'язань могли мати обидві сторони. Зі сторони Риму існувала потреба:

- створити тривку коаліцію держав Центрально-Східної Європи проти татар;
- відкинути цю ж небезпеку подалі на Схід, позбавляючи її впливів східноєвропейські князівства та пересунути тодішню татарську «залізну ширму» щонайменше до лінії верхнього і нижнього Дніпра;
- вирішити остаточну проблему поганських народів того ж простору та встановити, таким чином, правове і фактичне панування тут Тевтонського ордену;
- встановити політично-правові, добросусідські відносини між Чехією, Польщею, Австрією та Угорщиною з метою організації системи оповіщення, а при потребі й оборони католицького світу.

Курія не могла не зважати на панічний страх правителів континенту перед навалом кочівників і намагалась виставити себе в очах Європи захисником від них. Наприклад, збереглося донесення угорського монаха Юліана своєму королеві. У ньому він писав «...володимиро-суздальський князь передає, що татари радяться день і ніч, як би їм захопити Угорське королівство, і що вони мають намір іти далі аж до Рима»²².

Для папства в цей вирішальний період його історії було надзвичайно важливо продемонструвати могутність церкви під власним керівництвом. Тому на Ліонському соборі 1245 р. питання про загрозу кочовиків обговорювалося чи не найжвавіше і викликало чи не найбільший резонанс. В постанові собору вказувалося на необхідність поставити на всіх дорогах і проходах, по яких би ворог міг пройти на захід, постійну охорону, а при появі ворога негайно повідомити папу, щоб той міг вжити необхідних заходів і закликати всіх християн до боротьби з ворогами.

Проголошуючи себе об'єднуючим центром анти-ординського руху, папа розраховував підняти свій авторитет серед католицьких країн, що сприяло б успішній боротьбі в розгромленій, але ще не підкореній Русі. Цікаво відзначити, що в зв'язку з обговоренням золотоординського питання на соборі виступив представник Русі архієпископ Петро. Англійські хроніки повідомляють, що він був вигнаний ординцями і прибув у Ліон просити від імені свого князя допомоги проти них²³. Архієпископ Петро виступив із

²¹ Паславський І. Вказ. праця. – С.47.

²² Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII – XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. – 1940. – Т.3. – С.86.

²³ Матузова В.И. Монгольское нашествие в свете политических взглядов Матвея Парижского (по материалам «Великой хроники») // Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР. Сборник статей / Отв. В.Т. Пашуто. – М.: Наука, 1978. – С.181-191.

«Трактатом про Татарів», який відповідав планам допомоги Західної Європи у боротьбі з кочівниками на території Русі.

Розповідь Петра про те, що татари збираються покорити весь світ і що вони скоро будуть воювати з «римлянами» і «другими латинцями», плануючи володіти усім світом, розхвилювала присутніх. У 1245 р. папа Інокентій IV відправив на Схід посольство на чолі з францисканцем Іоанно де Пано Карпіні²⁴. Намагання курії, з одного боку, використати східних ханів у своїх цілях, а з другого – показати себе в очах Європи захисником християнської цивілізації від «варварів» привело до подвійної гри, яку почала вести папська дипломатія з середини XIII ст.

Завдання посольства було таке ж дволике, як і політика папської курії. Послам було доручено, по-перше, докласти всіх зусиль для встановлення мирних відносин між ординцями і католицькою Європою, передати великому ханові пропозицію папи прийняти католицьку віру. Карпіні повинен був зібрати відомості про ординців, їх сили, військові і політичні плани. По-друге, посольство повинно було зустрітися з руським князем Данилом, з представниками вищого православного духовенства, схилити їх до церковного підпорядкування папі римському. В цьому випадку папа обіцяв допомогу проти ординців. Як офіційний документ, що закликав до об'єднання з Римом, послі мали з собою послання Інокентія IV від 26 березня 1245 р. адресоване «...всім патріархам, архієпископам в землях болгар, валахів, хазарів, слов'ян, сербів, аланів, готів, іберів, грузинів, вірмен, несторіан, нубійців та інших християн Сходу, які люблять і бояться Бога»²⁵. Курія розраховувала, що коли місія Карпіні виконає бодай одне із завдань, поставлене перед нею, то Русь буде підкорена папській владі.

Сам факт коронації Данила Романовича у «Галицько-Волинському» літописі викладений скромно²⁶, натомість маємо певне підтвердження у папських буллах.

Ще в серпні 1253 р. Інокентій IV запропонував королівські інсигнії, але князь Данило ухилився, мотивуючи, що перебуває за межами рідної землі (знаходився у поході проти чеського короля Пшемисла II Оттокара), тому, мовляв, не личить приймати дари на чужині. У вересні того ж року папа знову прислав «**послы чтны, що носатце вѣнѣць . и скипетр . и короноу река ємоу и . прими вѣнѣць королевства река рать Татарьская . не перестаетъ . злѣ живоуци с ны . || то како могоу приати вѣнѣць бес помощи твоєи**»²⁷.

Складається враження, що утримувала князя Данила від коронації не боязнь потрапити під папську владу, католицьку церкву, а татарська

²⁴ Пано Карпини. История Монгаловъ. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны / Перевод А.И. Малеина. – СПб.: Издание А.С. Суворина, 1911. – 224 с.

²⁵ Рамм Б.Я. Указ. сочинение. – С.151.

²⁶ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – Т.2. – Изд.2. – Стб.827.

²⁷ Там же. – Стб.826-827.

небезпека, гнів з боку хана, протистояти якому не було чим. Тому князь відтягав церемонію отримання корони, та й провів її якнайдалі від татарів, повіривши, що папа організовує хрестовий похід проти кочівників. Але цього не сталося.

Тому, принциповим і дискусійним для дослідників залишається питання взаємозв'язку між фактом прийняття Данилом унії з Римом, в контексті спроб опору татарській загрозі.

На думку о. М.Стасіва, який опрацював частину середньовічних актів з архіву Ватикану «...татарська небезпека була вистарчаючим поштовхом і причиною до цього взаємного зближення та коронування. Справа церковного єднання була тільки справою похідною. Спільна небезпека, а не що інше, зв'язувала обидві сторони»²⁸. Професор Іван Крип'якевич залишався переконаний, що «...суто церковні справи князя Данила не цікавили. Рим, навпаки, мав на меті в першу чергу релігійне питання – намагався притягнути Русь до церковної унії»²⁹.

Політична підоснова коронування, що завершила складний семирічний процес фрагментарного діалогу між князем Данилом і Святим Престолом (тривав від другої половини 40-х рр. XIII ст. *) дає широкий простір для різночитань документів і літопису, починаючи від церемонії отримання папських привілеїв. Немає у літописі жодних подробиць про саму коронаційну церемонію, атрибутами якої були три речі, привезені папським легатом: вінець, скіпетр і корона. Знавець Ватиканських актуаріїв о. А.Великий не знайшов у реєстрі листів від папи Інокентія IV за 1253 р. та попередні роки жодного документа, що б свідчив про наділення Данила Романовича королівськими привілеями³⁰. Те, що подібні акції супроводжувалися відповідними листами й інвентаризаційними записами, не викликає у науковців жодних сумнівів. Проте, сумніватися в коронуванні Данила, себто переданні йому королівських інсигній – безпідставно. У наявному автентичному листі від 13 лютого 1257 р. новий папа Олександр IV дорікає Данилові за «недотримання» ним «присяги»³¹.

Невдачу «Данилової унії» після 1254 р. дослідники пояснюють недотриманням обіцянки Риму організувати хрестовий похід проти татарів і цього разу. «Проповідь хрестоносного похода, – писав М.Грушевський, – зісталася безплідною. Ані папа, ані князі, до котрих він звертався з зазивом, ніякої помочі против татар не прислали. З огляду на се Данило не мав охоти робити якісь уступки римській курії в релігійних справах. Папа скоро

²⁸ Стахів М. Корона Данила і татари // *Analecta OSBM.* – Сер.2. – Секц.2. – Вип.1-2. – Рим, 1954. – С.137-153.

²⁹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 1999. – С.103.

* Вже в 40-х рр. XIII ст. офіційна документація папської курії називала Данила не князем Волині (*Lodomeriae Dux*), королем Русі, чи королем русів (*Russiae Rex, Rex Ruthenorum*).

³⁰ *Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia.* – S.43-45.

³¹ *Ibidem.* – S.47.

переконався, що в сім напрямі нема що числити на Данила»³². Такий погляд на причини погіршення римсько-руських взаємин після 1254 р. домінує практично в усій сучасній історичній літературі.

Проте, папа просто об'єктивно виявився не в силах організувати новий хрестовий похід, що було вже неможливо як з політичного, так і морально-психологічного погляду. Політичний розкол Європи, спровокований затяжним конфліктом Священної Римської імперії з курією понтифіка, не дав змоги виступити єдиним всеєвропейським фронтом проти татарів. Не тільки звернення Данила, але й прохання угорського володаря короля Бели IV до західних держав надати мілітарну допомогу проти татарів залишилося без позитивного відгуку. Як зауважив ще в XIX ст. М. Дашкевич, і з думкою якого можна погодитися сьогодні, вина папи в цьому була найменшою³³.

Таким чином, коронування Данила Романовича, яке сприймалося в історичній літературі впродовж XIX – початку XXI ст. з абсолютно різних позицій, без сумніву, в історії Русі (загалом, в українській історії) посідало чільне, знакове місце. Вперше на офіційному рівні королівський титул і відповідні інсигнії отримав представник східнослов'янського світу. Політичний і династичний сенс коронації передбачав ослаблення тиску на володіння Романовичів з боку найближчих сусідів: Угорщини, Литви, Польщі. Натомість практичний розрахунок самого Данила передбачав залучення до боротьби з Чингізидами союзників свого нового сюзерена – римського папи. Результатом коронації стала неспроможність понтифіка організувати хрестовий похід проти кочівників, оскільки лише станом на 1254 р. невдачею завершилася кампанія Людовіка IX до Північної Африки. Сама ж ідея хрестових виправ у Європі переживала не найкращі часи.

Конфлікти Інокентія IV з німецьким імператором Фрідріхом II Штауфеном виснажували папську скарбницю і серйозно відволікали від східної політики. Тим більш необов'язковою стала організація військової помочі Данилові після серії посольств відправлених з Риму та з Франції до ставки великого каана, які переконали лідерів західноєвропейського християнства у ймовірності хрещення кочівників на латинський манер. За таких обставин держава Романовичів могла перетворитися на «розмінну монету» у папсько-монгольських стосунках.

Король Данило, очевидно, відчував нестабільність у відносинах з Інокентієм, тому з часом як новоотриманий титул, так і статус знівельював, про що маємо цілий ряд літописних підтверджень.

This article is devoted the historiographic estimates of the coronation of Volhynian Daniel Romanovich through the prism of politics and diplomacy of the papal curia in the middle of the XIII century, including – Pope Innocent IV. The author notes a particular interest in the studying the issue on the side of scientists from different countries. Activities of the Roman

³² Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.3. – С.73

³³ Дашкевич Н. Княжение Данила Галицкого. – С.177-178.

Pontifex, according to scientists, predicted expand their spheres of the influence for the many eastern lands, including – Rus' and Tataria.

Key words: *the coronation, Pope Innocent IV, Daniel Romanovich, Tatars, foreign policy, diplomacy*

Андрій Павлюк (Івано-Франківськ)

УДК 94(100) «.../05»
ББК 63.3 (0) 414.1

ФРАНКО-РОМЕЙСЬКІ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ (V – IX ст.)

Стаття присвячена аналізу франко-ромейських військово-політичних відносин V – IX ст. Автор намагається прослідкувати закономірності і особливості еволюції франко-ромейських відносин та впливу на них релігійно-догматичних суперечностей, які відбувалися між Римом та Константинополем.

Ключові слова: Ромейська імперія, Франкське королівство, імператор, Меровінги, конунг, майордоми, Каролінзька династія.

Серед варварських («варварами» римляни з давніх часів називали всіх не римлян, які жили за кордонами їхньої держави) королівств, що виникли у Західній Європі в епоху Великого переселення народів, найсильнішим виявилось королівство, засноване франками. Термін «франки» до сьогоднішнього дня залишається предметом безкінечних дискусій. Історики і філологи, намагаючись з'ясувати корень слова «франк», пояснюють його по-різному: одні як «бродячий», другі як «хоробрі», «відважні», треті як «горді», «благородні», четверті як «дикі»¹.

В період III – IV ст. давні родові відносини у германців стали розпадатися. Племена починають консолідуватися в союзи. Так, ще раніше, склався готський союз, згодом – свевський, маркоманський і аламанський. Таке ж, очевидно, походження і франків – племінного союзу, який сформувався на основі об'єднання генетично схожих племен. Відомо, що франки поділялися на «салічних» і «ріпуарських». Слово «салічні» походить від латинського «salis», що означає «морське побережжя»; слово «гіра» також означає «берег», але не моря, а річки. Отже, «салічні» франки станом на V ст. розселилися вздовж побережжя Північного моря а «ріпуарські» проживали від них на схід, по нижніх та середніх течіях великих річок, які протікали по

¹ Лебек С. Новая история средневековой Франции. – М, 1993. – Ч.1. Происхождение франков. V – IX века. www.krotov.info

спільній території розселення². Згодом, на правах федератив франки мешкали на кордоні з Римською імперією³.

Першою королівською династією «салічних» франків стала Меровінзька, походження якої оповите легендами. Засновника цієї династії, Меровея («народжений морем»), у народі вважали сином – франкської жінки і морського чудовиська, тобто чоловіка, що прибув «з-за моря» і закарбувалася в людській пам'яті як таємнича морська істота. В народі Меровінгів називали «чаклунами», або «чудотворцями», іноді – «патлатими королями» (тільки спадкоємцям королівського дому дозволялося відпускати довге волосся, що було відмінною ознакою верховного бога германців Одіна. Цим рід Меровінгів приписував собі божественне походження, а франки вбачали у своїх королях нащадків богів. Всі Меровінги зберегли (аж до зникнення своєї династії) цей знак королівської гідності⁴). Герб Меровінгів прикрашала квітка – Лілія. В ромейській традиції та серед християн-франків лілія вважалася знаком королівського роду⁵.

Після смерті Меровея, конунгом франків став його син Хільдерік («Могутній воїн»), який правив франками з 457 – 481 р. Він вирізнявся надмірною розпусністю, за що й потрапив у вигнання. Хроніка Фредегара повідомляє, що Хільдерік, навіть, відвідав ромейського імператора Лева (457 – 474 рр.), який, буцім-то, надав дозвіл Хільдеріку очолити франкське королівство⁶.

Виникнення франкського королівства пов'язують із правлінням Хлодвіга (481 – 511 рр.). Він відзначався буйною енергією, пристрасстю до завоювань і бажанням об'єднати під своєю владою всі сусідні території і племена. Хлодвіг («Уславлений у боях») почав із захоплення останків колишньої Західної Римської імперії в Галлії (області між Сомною і Луарою, в 486 р.), і одночасно знищив багатьох родичів – інших вождів «салічних» франків⁷. Галло-римський письменник Сідоній Апполінарій (помер близько 483 р.) так описує зовнішність франкських воїнів: «Їхне руде волосся збирається на лобі в пучок, так що потилиця залишається відкритою. У них зеленуваті очі і голене обличчя на якому гребень зустрічає лише рідкі вуса.

²Левандовский А. П. К вопросу о возникновении и распаде средневековых народностей (франкская народность) // Вопросы истории (далі – ВИ). – 1968. – №11. – С.97.

³ Коростелин В. А. Варвары – федераты и падение Рима (об эволюции, типологии и классификации позднего федератства в IV – V вв. н. е.) // Вестник Московского университета. – 2006. – №1. – С.44-69.

⁴ Малов В. Н. Меровинги // ВИ. – 2000. – №6. – С.151.

⁵ Кирло Х. Словары символов. 1000 статей о важнейших понятиях религии, литературы, архитектуры, истории / Пер. с англ. Ф.С. Капицы, Т.Н. Колядич. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – С.248.

⁶ Хроника Фредегара. Возвращение Хильдерика // Хроники длинноволосых королей / Пер. с лат. статьи и сост. Н. Горелова. – СПб.: Азбука – классика, 2004. – С.35.

⁷ Гюнтер Р., Корсунский А.Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств (до середины VI в.) – М.: Изд-во МГУ, 1984. – С.142. www.freebooks.net.ua

Одяг щільно облягає їх росле тіло, литки оголені. Широкий пояс стискає вузький живіт. Війна їхня пристрасть із самого дитинства»⁸. Хоча франки все ще залишалися язичниками, їхній конунг давно зрозумів, якою моральною силою володіє християнство⁹. У 496 або 498 рр. Хлодвіг разом з своїм 3-тисячним військом прийняв християнство від святого Ремігія, єпископа Реймського (437 – 533 рр.) в ортодоксальній формі (сусіди франків – вестготи, остготи, бургунди були аріанами), тобто офіційної релігії імператорського Риму¹⁰. «Новий Констянтин» – так назвав Хлодвіга святий Ремігій Турський – став в очах галло-римлян захисником церкви і продовжувачем латинських традицій. Не випадково, що своєю столицею він обрав Лютецію – колишню імператорську резиденцію, згодом відому, як Париж¹¹. На території якого він збудував монастир в честь святої Женев'єви, покровительки міста¹².

Прийняття християнства зблизило Хлодвіга з Ромейською імперією. Імператор Анастасій (491 – 518 рр.), дізнавшись про успіхи єдиновірця, письмово привітав його, пожалував звання консула – в базиліці святого Мартіна його одягли в пурпурову туніку і мантию, на голову поклали вінець, верхи на білому коні, він здійснив тріумфальний в'їзд в турську цитадель¹³. Отже ромейський імператор протягом деякого часу підтримував контакт з франками і був радий, в певний момент, використовувати їх в якості протидії готам на заході¹⁴.

Пожалування двірцевих титулів іноземцям пов'язувало їх з ромейським імператором, від якого вони тепер формально залежали. Для розуміння місця титула консула у ієрархії титулів Ромейської імперії слід зачитувати витяг з праці А.Гію «Византийская цивилизация»: «Серед перших, найвищим званням є цезар, нобіліссім, куролат, які залишалися прерогативою членів імперської фамілії, патриції – зости – звання, яке жалувалося придворним дамам, магістр, вестіарій, проконсул і патрицій; можна виділити звання бюрократичного апарату – біс – консул, або дісіпат, консул або іпат, вестітор, сіленціарій, епо – епарх – стратілат»¹⁵.

Після смерті короля Хлодвіга (511 р.) його королівство перейшло до чотирьох його синів: Теодоріха (511 – 534 рр.), Хлодомера (511 – 524 рр.),

⁸ Средневековая Европа глазами современников и историков: Книга для чтения: В 5 ч. М., 1995. – Ч.1. – С.64 www.window.edu.ru

⁹ Левандовский А. Карл Великий. Через Империю к Европе. – М., 1995. www.freebooks.net.ua

¹⁰ Малов В. Н. Указ. сочинение. – С.152.

¹¹ Бедуел Г. История Церкви / Пер. з франц. Г. Григорович. – Львів: Свічадо, 2000. – С.69

¹² Поло де Болье М.-А. Средневековая Франция / М.-А. Поло де Болье. – М.: Вече, 2006. – С.59.

¹³ Григорий Турский. История франков. – кн.ІІ, гл.38. www.vostlit.info.ua

¹⁴ Уоллес-Хедрилл Дж.-М. Варварский Запад. Раннее Средневековье 400 – 1000 / Пер. с англ. А.П. Санина. – СПб.: Евразия, 2002. – С.99

¹⁵ Гийу А. Византийская цивилизация / Пер. с франц. Д. Лоевского; Предисл. Р. Блока. – Екатеринбург: У – Фактория, 2005. – С.119

Хільдеберта (511 – 558 рр.) і Хлотаря (511 – 561 рр.), які розділили його між собою на рівні частини. Теодоріх отримав давню ріпуарську область (Австразію) з місцеперебуванням у Реймсі і Східну Аквітанію; Хлодомер – решту Аквітанії, Тур і Пуатьє (зі столицею в Орлеані); Хільдеберт – землі між Соною, Луарою і морем (північно – західна частина Галлії зі столицею у Парижі); Хлотар – землі між Соммою, Маасом і морем (на півночі і північному сході Галлії зі столицею в Суассоні)¹⁶. Протягом 523 – 534 рр. франки захопили Бургундію (Бургонь), в 537 р. Теодоберт (534 – 548 рр.) отримав від ромейського імператора Юстиніана (527 – 565 рр.) право на управління Провансом¹⁷.

У 527 Юстиніан (527 – 565 рр.) стає одноосібним правителем Романії. Він не міг змиритися із занепадом Римської імперії, тому ставив собі за мету відбудову єдиної універсальної держави, яка була втіленням його мрій. Здійснення грандіозних планів Юстиніан розпочав із завоювання королівства вандалів у Північній Африці. Цьому сприяла міжнародна обстановка. У 532 р. між Романією та Персією укладено «вічний» мир, а між варварськими королівствами не було єдності. До 30-х рр. VI ст. вандали розірвали відносини з остготами, які постійно ворогували з франками, а останні – з вестготами. А ромейська дипломатія всіляко розпалювала ці конфлікти¹⁸.

Теодоберт був фігурою європейського значення, оскільки не враховуючи його північних кампаній, він був до певної міри, залучений до знищення середземноморської держави остготів ромейським імператором Юстиніаном¹⁹. Під час війни ромеїв з остготами в Італії Теодоберт брав участь у ній. Він взяв гроші у остготського короля і обіцяв допомогти йому, але воював і проти ромеїв, і проти остготів²⁰. Так, у 539 р. Теодоберт з військом вирушив до Італії. Незважаючи на свій договір з Романією він вторгся в Італію і спустошив Лігурію та Емілію та захопив там велику здобич²¹. Отже, Теодоберт неодноразово відправляв у північну Італію військові експедиції (забравши в остготів герцогство Баварське і Алеманське) і, звичайно, вів листування з ромейським імператором²².

Справу Теодоберта († 548 р.) продовжив його син Теодобальд (548 – 555 рр.), який в середині 553 р. відправив франків і алеманів під командуванням Левтаріса та Бутіліна спустошувати Північну Італію. Лише восени 554 р. Нарцесу вдалося перемогти варварів. Жодних спроб агресивної ромейської політики проти королівства франків Юстиніан не організував,

¹⁶ Гюнтер Р., Корсунский А. Р. Указ. сочинение. – С.34. www.freebooks.net.ua

¹⁷ Ададуrow В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Серія “Історія країн світу”. – Львів: видавництво УКЦ, 2002. – С.49.

¹⁸ Балух В. О. Візантиністика: Курс лекцій. – Чернівці: Книги – XXI, 2006. – С.86.

¹⁹ Уоллес-Хедрилл Дж.-М. Указ. сочинение. – С.103.

²⁰ История Византии: В 3 т. / Редкол. С. Д. Сказкин, В. Н. Лазарев, Н. В. Пигулевская и др. – М.: Наука, 1967. – Т.1 – С.313-314.

²¹ Григорий Турский. Указ. сочинение. – кн. III, гл. 32 www.vostlit.info.ua

²² Уоллес-Хедрилл Дж.-М. Указ. сочинение. – С.103.

усвідомлюючи, що йому не впоратися з ними. Імператор розумів, що зручніше мати франків у якості ненадійних союзників, ніж небезпечних ворогів²³.

Держава остготів підкорилося Юстиніану після 20-річної (555 р.) боротьби. Здавалося, що Римська імперія воскресла. Майже вся Італія, більша частина Північної Африки, частина Іспанії повернулися під владу ромейського імператора²⁴. Однак уже у 568 р. лангобарди сформували армію, якій вдалося захопити Італію, яка належала Юстиніану. Таким чином, вони знищили єдність ромейської Італії. Оскільки імператор не міг надіслати підмогу, через те, що перський шахіншах порушив угоду (укладену в 532 р.), зруйнував Антіохію і вийшов аж до морського узбережжя, лангобарди продовжували рухатися на північ Італії²⁵.

За таких умов у 582 або 583 рр. між Маврикієм (582 – 602 рр.) та франкським королем Хільдебертом II (575 – 595 рр.) був підписаний договір за умов оплати імператором 50-ти тисяч золотих монет королю Хільдеберту взамін за експедицію проти лангобардів і вигнання їх за межі Італії. У 584 р. Хільдеберт вирішив виконати свою обіцянку і з військом перейшов через Альпи. Дізнавшись про похід, як пише Григорій Турський²⁶, лангобарди, злякавшись поразки, підкорилися франкському королю, і обіцяли бути йому вірними. Однак це не влаштувало імператора Маврикія, який вимагав повернення грошей²⁷. Тоді Хільдеберт відправив в Романію своїх послів, щоб засвідчити щирість своїх намагань. У 585 р. франкський король відправив до Італії армію, однак її воєначальники не дійшли спільної згоди щодо ведення військових дій, тому експедиція успіху не мала. В 588 р., тоді, як нове посольство від Хільдеберта відправилося до Константинополя, франкська армія вчергове перейшла Альпи. Експедиція закінчилася поразкою²⁸. У 589 р. австразійське військо знову почало підготовку до походу. Лангобарди, не бажаючи війни, запропонували Хільдеберту мир і обіцяли платити данину²⁹. І хоча він відновив з ними переговори, вони завершилися нічим, адже франки у 590 р. знову вирушили до Італії, і вже вкотре експедиція успіху не мала.

Поряд з тим, Франкське королівство силою обставин ненадовго вдалося об'єднати в єдину державу, що відбулося за правління Хлотаря II (613 – 629 рр.) і Дагоберта I (629 – 639 рр.). Саме Дагоберту вдалося на короткий час зміцнити королівську владу. Він спробував відновити королівський земельний фонд, конфіскував частину церковних земель, здійснив успішні походи проти бретонців і басків. В 631 р. король вступив у

²³ История Византии: В 3 т. – С.321-323.

²⁴ Балух В. О. Назв. праця. – С.88.

²⁵ Шейнэ Ж.-К. История Византии / Пер. с франц. В. Б. Зусевой. – М.: Астрель, 2006. – С.52 www.freebooks.net.ua

²⁶ Григорий Турский. Указ. сочинение. кн.VI, гл.42. www.vostlit.info.ua

²⁷ Там же. – кн.VIII, гл.18. www.vostlit.info.ua

²⁸ Там же. – кн. IX, гл.25. www.vostlit.info.ua

²⁹ Там же. – кн. IX, гл.29. www.vostlit.info.ua

союз із ромейським імператором Іраклієм (610 – 641 рр.) для спільної боротьби з аварами і болгарами. Однак саме тоді почалося зростання могутності тих, хто покінчив з династією Меровінгів – майордомами («старші в домі») управителями королівськими маєтками й фінансами³⁰.

В 681 р. Піпін Герістальський став єдиним майордомом франського королівства і остаточно відтіснив від управління справами в країні так званих «лінивих королів» – останніх Меровінгів. Хроніст повідомляв: «Королю ж залишалося задовольнятися одним лише титулом і сидючи на троні з довгим волоссям і відпущеною бородою, являв собою тільки подобу володаря, вислуховуючи звідусіль прибувших послів і даючи їм при прощанні, ніби від свого імені, відповідь, завчасно ним завчену і продиктовану ... Управління ж країною її внутрішніми і зовнішніми справами, все це лежало на плечах майордома»³¹.

Однак саме із Карла Мартелла («Молот») майордома і князя Австразії (714 – 741 рр.), який носив титул (Karolus major domus et princeps Austrasiarum³²), починається дійсна могутність Піпінідів. В суботу 17 жовтня 733 р.³³ в битві (кількох сутичках) при Пуатьє Карл Мартелл відтіснив арабів, які вторгнулися в Південну Галлію і загрожували безпосередньо Франкській державі³⁴.

Владу Карла Мартелла (dux Francorum³⁵) успадкував його низькорослий син Піпін Короткий (741 – 768 рр.). У 749 р. він відправив вейсенбурзького єпископа Бурхарда до папи Захарія, щоб запитати його про користь із франкських королів, які не мали реальної королівської влади. Понтифік звелів переказати Піпінові, що краще іменувати королем того, хто має владу, ніж того, хто живе, не маючи її. Відтак, щоб не порушувати порядок, наказав Піпінові власною апостольською владою бути королем³⁶. У 751 р. Піпін скликає у Суассоні зібрання франків, на якому його обирають монархом. Піпін Короткий, щоб залагодити конфлікт із папським двором, викликаний частковою секуляризацією церковних земель в часи Карла

³⁰ Левандовский А. Указ. сочинение. – С.8. www.freebooks.net.ua

³¹ Всемирная история: Закат Римской империи. Раннее средневековье / Сост. А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. – Мн.: Харвест; М.: АСТ, 1999. – С.402-403.

³² Адо. Карл Мартелл Майордом // История Средних веков: От падения Западной Римской империи до Карла Великого (476 – 768 гг.) / Сост. М. М. Стасюлевич. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: ООО “Издательство АСТ”; СПб.: ООО “Издательство Полигон”, 2001. – С.472.

³³ Девиосс Ж., Руа Ж.-А. Битва при Пуатье (октябрь 733 г.). Перевод Саниной А. В. – СПб.: Евразия, 2003. – С.197.

³⁴ Армии мусульманского Востока VII – XI вв. / Д.Николле; Пер. с англ. Н.А. Феногенова; Худож. А. Мак Брайд. – М.: ООО “Издательство АСТ”; ООО “Издательство Артель”, 2003. – С.49-51.

³⁵ Григорий III. Письмо к Карлу Мартеллу // История Средних веков: От падения Западной Римской империи до Карла Великого (476 – 768 гг.) / Сост. М. М. Стасюлевич. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: ООО “Издательство АСТ”; СПб.: ООО “Издательство Полигон”, 2001. – С.473.

³⁶ Анналы королевства франков. – С.193 www.vostlit.info

Мартелла, пішов на приниження – прислужився папі Стефану II (752 – 757 рр.) в ролі конюшого (потримав за вуздечку папського коня), як це належало по відношенню до ромейського імператора³⁷.

В січні 754 р. папа Стефан II з'явився на королівській віллі в Понтіоні на Марні. Він прибув, можливо, при погодженні з Романією, щоб заключити союз з королем франків Піпіном проти лангобардів³⁸. Цілком ймовірно, що папа привіз з собою із Риму так званий «Константинів дар» (Constitutum Constantini), фальшивий документ в якому буцім-то імператор Констянтин I дарує папі Сільвестру I сюзеренітет над цілим Заходом.

Як наслідок домовленостей з понтифіком, Піпін Короткий організував два італійські походи (754 та 756 рр.), силою змусивши короля лангобардів повернути папі Стефану II відібрані в нього міста Римської області та землі Равеннського екзархату. У 756 р. на цій території Середньої Італії утворилася Папська держава³⁹. В 60-і рр. VIII ст., якщо вірити папському посланню, виник проект за участю імператора Констянтина V (741 – 775 рр.) і короля Піпіна, єдина дочка якого Гізель оголошувалася дружиною наслідника престолу Лева (775 – 780 рр.). Однак даному проекту не судилося реалізуватися в життя.

По суті не політичне суперництво спричинило напруження між Сходом і Заходом, а богословсько-догматичні суперечності між Римом та Константинополем, які втягнули в догматичні роздуми і франкських королів; уже в 767 р. на зустрічі короля Піпіна з східноримськими ємісарами обговорювалися складні питання віровчення і богослужіння⁴⁰.

Владу Піпіна Короткого успадкував Карл Великий (768 – 814 рр.), який прагнув домогтися, щоб у його державі правили порядок і християнський мир. Він вважав розширення королівства розширенням царства Божого⁴¹. В 778 р. Карл Великий і константинополька імператриця Ірина, яка правила як регентша малолітнього Констянтина VI (780 – 797 рр.) посварилися через лангобардське герцогство Беневент в південній Італії, де все ще були сильні ромейські інтереси. Відбулася військова сутичка, в якій Романія зазнала поразки⁴². За таких умов, щоб налагодити стосунки між двома державами імператриця Ірина у 781 р. відправила посольство, щоб домовитися про шлюб між Констянтином VI та дочкою Карла – Ротрудою⁴³. Однак у 797 р. Ірина осліпивши свого сина Констянтина VI, перетворилась

³⁷ Уоллес-Хедрилл Дж.-М. Указ. сочинение. – С.107.

³⁸ Альфан Л. Варвары. От Великого переселения народов до тюркских завоеваний XI века / Пер. с. Франц. Некрасова М. Ю. – СПб.: Евразия, 2003. – С.68

³⁹ Хэгерманн Д. Карл Великий / Пер. с нем. В.П. Котелкина. – М.: ООО “Издательство АСТ”: “ЗАО НПП Ермак”, 2003. – С.128.

⁴⁰ Там же. – С.121.

⁴¹ Блок М. Феодальне суспільство: Пер. з фр. – К.: Вид. дім “Всесвіт”, 2001. – С.170.

⁴² Уоллес-Хедрилл Дж.-М. Указ. сочинение. – С.150.

⁴³ Лоршські аннали // Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія / Упорядник М. О. Рудь: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2005. – С.195.

на єдиновладну правительку імперії, в результаті чого домовленість про шлюб розірвалася⁴⁴.

Скориставшись тим, що ромейський трон виявився узурпованим, папа Лев III (795 – 816 рр.) розцінив титул імператора вакантним, бо вважав, що жінка не може бути імператором. Понитифік вбачав потрійну вигоду для себе у врученні Карлу імператорської корони. Будучи переслідуваним і навіть полоненим своїми ворогами у Римі, він потребував відновлення свого авторитету як на практиці, так і в теорії, і це міг зробити лише той, влада якого безсумнівна для всіх – імператор. Далі, як володар світської держави, Патримонія святого Петра, він бажав, щоб визнання його суверенітету було підкріплене силою монарха, який в дійсності і за своїм титулом був би вищим від інших. І насамкінець, він мріяв разом із частиною римського духовенства зробити Карла імператором всього християнського світу, включаючи сюди і Романію, щоб викоренити місцеву іконоборчу ересь і встановити супрематію римського понтифікат над всією церквою⁴⁵.

25 грудня 800 р. відбулася коронація Карла Великого⁴⁶, титул якого звучав наступним чином: «Його найясніша світлість, коронований волею Бога, великий і миролюбний імператор, який править Римською імперією, милістю Божою король франків і лангобардів»⁴⁷.

Лише у 812 р. Карл зумів переконати ромеїв визнати його титул, однак помер він раніше ратифікації мирного договору. Посольство ромейського імператора Лева V (813 – 820 рр.) у 814 р. прийняв вже син Карла (помер 28 січня 814 р.⁴⁸) імператор Людовік (814 – 840 рр.), який і отримав копію і підтвердження миру та союзу. Людовік у свою чергу відправив своїх послів до ромейського імператора заради відновлення з ним дружби і підтвердження вище згаданого договору⁴⁹.

У 816 р. папа Стефан IV в Реймсі повторив коронацію Людовіка імператором. Він обережно поклав йому на голову нібито корону Константина і здійснив обряд помазання⁵⁰. Наслідком подібної інтронізації став візит у 824 р. послів ромейського імператора Михаїла (820 – 829 рр.)⁵¹.

⁴⁴ Райс Д.Т. Византийцы. Наследники Рима / Пер. с англ. Е.Ф. Левиной. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2003. – С.52.

⁴⁵ Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Пер. с франц. под общ. ред. В.А. Бабинцева; Послесл. А. Я. Гуревича. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – С.57.

⁴⁶ Ейнгард. Життя Карла Великого // Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія / Упорядник М. О. Рудь: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2005. – С.187.

⁴⁷ Ададуrow В. Назв. праця. – С.51.

⁴⁸ Нітгард. Історія у 4 кн. // Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія / Упорядник М. О. Рудь: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2005. – С.234.

⁴⁹ Анналы королевства франков. С.35. www.vostlit.info.ua

⁵⁰ Хэгерманн Д. Указ. сочинение. – С.607.

⁵¹ Анналы королевства франков. С.47. www.vostlit.info.ua

Помер імператор Людовік у неділю 20 липня 840 р.⁵². Наступні декілька років були заповнені боротьбою за батьківський спадок. Насамкінець, в 843 р. у м.Верден вони остаточно поділили імперію на три частини⁵³. Хроніст Флор Ліонський писав: «Тепер ...це держава втратила одразу і свій блиск; замість імператора – маленькі правителі, замість держави – один лише клаптик»⁵⁴. Згодом на цій території утворилися сучасні Франція, Німеччина та Італія.

Отже, саме з правління Хлодвіга розпочалися активні військово-політичні контакти з Романією. Імператори Східної Римської імперії неодноразово укладали союзні договори з франкськими королями Меровінгської династії, здійснювали спільні походи проти своїх ворогів. Однак не слід оцінювати франко-ромейські військово-політичні відносини, як виключно союзні, адже франкські правителі часто вели подвійну політику, що переконливо демонструвала діяльність Теодоберта (534 – 548 рр.) і його сина Теодобальда (548 – 555 рр.). Вони виступали ненадійними союзниками ромейського імператора Юстиніана (527 – 565 рр.), здійснювали грабіжницькі набіги на території, які належали Романії. Проте ромейські імператори усвідомлювали, що зручніше мати франків у якості ненадійних союзників, ніж небезпечних ворогів.

З приходом до влади представників Каролінгської династії, відносини з Романією змінилися, на що вплинули релігійно-догматичні суперечності між Римом та Константинополем. Франкські монархи із союзників перетворилися у суперників, особливо – від часів Піпіна Короткого, що всіляко поділяв погляди римських пап, в тому числі – у питаннях іконоборчого руху, таким чином відверто виступивши проти офіційного курсу правлячої династії Ісаврів.

Як наслідок – коронація Карла імператорською короною у 800 р. перетворила його у одного з найнебезпечніших ворогів Романії. Відносини між двома імперіями вдалося стабілізувати лише в роки правління імператора Людовіка Благочестивого. Проте подальше ослаблення Франкської імперії, розпад на частини, зовнішньополітична вразливість від нападів норманів суттєво ослабили відносини із ромейськими володарями. Дискредитація самої імператорської влади, статусу корони у Західній Європі у другій половині IX – X ст. взагалі перевели на другий план доцільність підтримування відносин між франками і греками впродовж найближчих 200 років – до часу Хрестових походів.

⁵² Теган. Людовик Благочестивый // История Средних веков: От Карла Великого до Крестовых походов (768 – 1096 гг.) / Сост. М. М. Стасюлевич. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: ООО “Издательство АСТ”; СПб.: ООО “Издательство Полигон”, 2001. – С.106.

⁵³ Сидоров А. И. Людовик Благочестивый // ВИ. – 2000. – №1. – С.151.

⁵⁴ Флор Ліонський. Скарга про поділ імперії // Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія / Упорядник М. О. Рудь: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2005. – С.250.

The paper analyzes the military and political relations between Franks and Romans in the V – IXth. The author attempts to trace the patterns and the features of the evolution of Franks-Roman relations and exposure to the religious and dogmatic disputes that took place between Rome and Constantinople.

Key words: Roman empire (Byzantine), Francia, emperor, Merovingians, konunh, mayordoms, Karolings dynasty.

Марія Гаврилишин (Львів)

УДК 94(410.5)“1286/1306”(092)

ББК

КЛАН БРЮСІВ У АНГЛО-ШОТЛАНДСЬКИХ СТОСУНКАХ (1286 – 1306 рр.)

У статті зроблено спробу проаналізувати роль клану Брюсів у англо-шотландському протистоянні наприкінці XIII – першій половині XIV ст. Стаття містить послідовний виклад процесу становлення у Шотландії нової королівської династії Брюсів. Принагідно проаналізовано позицію представників клану Брюсів на різних етапах війни за незалежність Шотландії 1292 – 1306 рр. Розглядається вплив англійського королівства на політичне життя Шотландії у період першого (1290 – 1292 рр.) та другого (1296 – 1306 рр.) міжкоролів'я. Висвітлено внутрішньополітичну боротьбу між шотландськими кланами у цей період.

Ключові слова: Шотландія, Роберт Брюс V Лорд Анандейл, Джон Баліоль, Велика справа, Едуард I.

Тема відносин Шотландії з її найближчим сусідом Англією на сучасному етапі розвитку історичної науки викликає зацікавлення у широкого кола дослідників, оскільки протистояння, яке розпочалося у XIII ст., не закінчилося повною мірою і до сьогодні. Представники клану¹ Брюсів у цей період відігравали одну із головних ролей, оскільки Роберт Брюс V лорд Анандейлу, був претендентом на трон Шотландії упродовж 1290 – 1292 рр.

Об'єктом дослідження статті є участь клану Брюсів у політичному житті Шотландії кінця XIII – XIV ст., а предметом – процес утвердження династії Брюсів на шотландському престолі. Метою статті автор визначив висвітлення діяльність клану Брюсів на тлі англо-шотландської конфронтації у вказаний період; завданням – з'ясування ролі Брюсів у відновленні незалежності Шотландського королівства.

¹ Клан це певний рід або група кровноспоріднених людей, які ведуть свій родовід від одного, часто міфічного, предка. Главою клану вважається найстарший прямий потомок предка по чоловічій лінії. Ознакою приналежності до певного клану в Шотландії є забарвлення кілту.

Проблематика історії англо-шотландських стосунків доби середньовіччя є добре розробленою у західноєвропейській (зокрема шотландській та англійській) історіографії, однак не викликає зацікавлення у вітчизняних дослідників, котрі здебільшого зосереджують свою увагу на питаннях української медієвістики. На пострадянському просторі історії Шотландії присвячено лише декілька праць узагальнюючого плану. Наприклад, сучасна російська дослідниця Г.Зверєва є автором «Історії Шотландії»² від найдавніших часів до початку ХХ ст. У 2003 р. також видано навчальний посібник з історії Шотландії українського дослідника К.Галушка, який охоплює період від найдавніших часів до XV ст.³

На Заході центром студій проблематики англо-шотландських стосунків та війн за незалежність Шотландії доби середньовіччя традиційно виступає Единбурзький університет, де такими дослідженнями займалися Д.Барров⁴, Р.Блеклі⁵, А.Морісон, Е.Баррел⁶, М.Браун⁷.

Джерельною базою до написання статті стали: «Хроніка Ланеркосту» (1272 – 1346 pp.)⁸, створена невідомим францисканським ченцем в часи правління Едуарда III (1327 – 1377 pp.), де розповідається про події в Англії та Шотландії цього періоду. Інша хроніка – «The Flores Historiarum» (пам'ятка англійської середньовічної історіографії XIII ст., що тривалий час була приписувана Матвію з Вестмінстера, а насправді складена Матвієм Паризьким († 1259 р.), ченцем з Сент-Олбанса) також докладно розповідає про боротьбу Шотландії з Англією на початку XIV ст.⁹ Середньовічна історико-патріотична поема Джона Барбора (1320 – 1395 pp.) «Robert the Bruce king of Scots»¹⁰ (її написання було завершено у 1375 р.) у літературно-поетичній формі змальовує боротьбу шотландського народу і його вождів, доблесть, відвагу і героїчні діяння шотландців. Вона складається з 20-ти книг, у яких міститься 13549 віршів. Поема, в цілому, охоплює події від часу смерті короля Олександра III (1286 р.) до смерті Роберта Брюса в 1329 р. (хоча розповідь доведена до 1332 р.). Автор був наближеним до шотландського королівського двору, мав доступ до монаршого архіву, а також багато подорожував.

² Зверєва Г.И. История Шотландии. – М., 1987. – 207 с.

³ Галушко К.Ю. Давня Шотландія: Навчальний посібник. – К., 2003. – 180 с.

⁴ Barrow G.W.S. Robert Bruce and the community of the realm of Scotland. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2005. – 560 p.

⁵ Blakely R. M. The Brus family in England and Scotland. 1100 – 1295. – London: Boydell Press, 2005.– 286 p.

⁶ Barrell An. Medieval Scotland. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 296 p.

⁷ Brown M. The Wars of Scotland 1241 – 1371. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004. – 379 p.

⁸ The Chronicle of Lanercost 1272 – 1346 // Translated by H.Maxwell – Glasgow, 1913. – 358 p.

⁹ Matthew of Westminster. The Flores Historiarum. [Internet resource] / Access regime :<http://www.fordham.edu/halsall/sbook5.html>

¹⁰ Barbour J. Robert the Bruce king of Scots. – Glasgow, 1907. – 368 p.

Також використано текст Сент-Ендрюської декларації (1309 р.)¹¹, яку ще називають «патріотичним маніфестом шотландського дворянства». Вона стала наслідком скликання 16 березня 1309 р. королем Шотландії Робертом Брюсом першого шотландського парламенту в Сент-Ендрюсі, який виявив широку підтримку і визнання короля магнатами королівства. Автор цього документу не встановлений, але вишуканий риторичний стиль вказує на особу високого походження, прекрасно обізнану в сучасних їй подіях, досвідчену в складанні державних актів, і мабуть, представника вищого духовного сану. За цими ознаками називають ім'я Бернарда Лінтона, канцлера Шотландії і вірного соратника Брюса.

Витяги з «Історії» Волтера де Хемінгфорда та «Шотландської хроніки» Фордіна також вміщені у збірнику документів «Documents illustrative of Sir William Wallace, his life and time», впорядкованому Дж.Стевенсоном і Р.Роджером¹².

У 1286 р. зі смертю короля Александра III (1249 – 1286 рр.) згасла пряма гілка шотландської королівської династії МакАльпінів, що в подальшому призвело до затяжного періоду політичної кризи у Шотландії, впродовж якої англійські королі втручалися у внутрішньодержавні справи сусіднього королівства в безпрецедентних масштабах. Це втручання стало серйозною загрозою існуванню Шотландії як суверенної держави¹³. Дієвим учасником цього протистояння став клан Брюсів, представники якого були претендентами на королівський престол. Впродовж 1286 – 1305 рр. вони лавірували між англійськими та шотландськими інтересами, підтримували то одних, то інших, прагнучи отримати шотландський трон.

Засновником клану Брюсів був Роберт де Брюс, нормандський дворянин, який на територію Британії переселився разом із військами Вільгельма Завойовника¹⁴. У хроніці Річарда Гексемського згадується, що синові першого Брюса, король Шотландії Давид I (1124 – 1153 рр.) у 1124 р. надав землі в південно-західній частині свого королівства (долина річки Аннан)¹⁵. Раніше англійський король Генріх I (1100 – 1135 рр.) надав Роберту Брюсу землі на території Йоркшира¹⁶. Станом на 1286 р. Роберт Брюс V вже володів на території англійського королівства землями Хартлпулла (Дюрхем), Врітла, Хатфілда (графство Есекс), селищем Ріпл і прилеглими до нього територіями (графство Сусекс), а, отже, був тісно пов'язаним із

¹¹ Сент-Ендрюська декларація [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Schottland/XIV/1300-1320/Manifest1309/framepred.htm>

¹² Stevenson J. Roger R. Documents illustrative of Sir William Wallace, his life and time. – Maitland club, 1841. – 203 p.

¹³ Barrell An. D.M. Medieval Scotland. – P.92.

¹⁴ Maxwell H. Robert the Bruce and the struggle for Scottish independence.– P.19.

¹⁵ Donaldson G. Scottish Historical Documents. – P.19.

¹⁶ Blakely R.M. The Brus family in England and Scotland. 1100–1295. – P.186.

англійським королівством ленною системою земельних відносин та фінансовим інтересами¹⁷.

Глава клану Брюсів включився у боротьбу за трон одразу ж після смерті короля Александра III, оскільки був одним із можливих претендентів на престол. Роберт Брюс V був сином другої доньки Давида Хантінгтонського, внука Давида. Іншим претендентом був внук старшої доньки Давида Хантігтонського – Джон Баліоль. І хоча у 1286 р. було прийняте рішення про те, що трон повинна успадкувати онука Александра III – Маргарита Норвезька, якій на той момент виповнилося лише чотири роки, боротьба між двома нащадками Давида I не припинилася. Вона лише перейшла у іншу площину: тепер кожен з них прагнув контролювати регентську раду – так званих Хранителів Шотландії, куди було порівну включено лояльних до недавніх претендентів людей¹⁸.

Першим допомоги у іноземних королів почав шукати Роберт Брюс V, котрий у вересні 1286 р. разом з кількома шотландськими дворянами уклав документ, яким засвідчував свою лояльність до англійського короля Едуарда I (1272 – 1307 рр.). Це вперше у боротьбі за трон після 1286 р. було згадано англійського короля, як можливого арбітра у вирішенні конфлікту, що назрівав. Надалі саме лояльні до клану Брюсів представники Хранителів декларували угоду про шлюб Маргарити Норвезької із сином Едуарда I. Такими діями Роберт Брюс V прагнув залучити на свій бік англійського монарха¹⁹.

У 1290 р. Маргарита Норвезька померла, перебуваючи на шляху до Шотландії, і з метою визначення майбутнього короля було ініційовано судовий процес, верховним арбітром в якому був Едуард I²⁰. Для визначення майбутнього короля було застосовано англійську схему спадкування титулів, земель та майна, за якою більше прав мав Джон Баліоль. У листопаді 1292 р. Едуард затвердив рішення комісії внаслідок чого відбулася коронація Баліоля. Цим Едуард I сподівався отримати контроль над сусідньою державою. Король Джон вважався ставлеником Едуарда I, повністю від нього залежним цей факт підкреслюється у Сент-Ендрюській декларації (1309 р.)²¹. В Шотландії сформувалася могутня опозиція, яка офіційно оформилася під час зборів парламенту і Стірлінгу²².

¹⁷ Ibid. – P.75-76.

¹⁸ Barrell An. D. M. Medieval Scotland. – P.94.

¹⁹ Ibid. – P.94-95.

²⁰ Підставою для його головування стало те, що із часів Вільгельма Завойовника (1066 – 1087 рр.) і до періоду правління Річарда I Левине Серце (1189 – 1199 рр.) шотландські королі складали васальну присягу англійському королю. Збираючись у Третій хрестовий похід (1189 – 1192 рр.), Річард I звільнив Королів Шотландії від васальної присяги, за певну суму грошей (Про це див.: Barrow G.W.S. Scotland and its neighbours in the Middle Ages. – London, 1992. – P.72.)

²¹ Сент-Ендрюська декларація [Електронний ресурс]

²² Grant A. Independence and nationalhood of Scotland. 1306 – 1469. – London, 1984. – P.13.

Важливим є той факт, що впродовж 1292 – 1294 рр. як шотландський король, так і опозиційні до нього кола у своєму протистоянні апелювали до англійського короля як сюзерена. Це протистояння пізніше переросло у громадянську війну між прихильниками Брюса і Баліоля, у якій також взяв участь король Англії²³. У 1294 р. Баліоль денонсував усі клятви, дані англійському королю, і уклав угоду з французьким королем Філіпом IV Красивим (1285 – 1314 рр.)²⁴. Брюси виступили проти нього як проти зрадника і наступного року Роберт Брюс VI, після смерті свого батька, присягнув на вірність Едуарду I. Дізнавшись про співпрацю Брюсів із англійцями, він конфіскував їх давній родовий домен і передав його Рудому Джону Коміну, що в подальшому призвело до гострого конфлікту між кланами Брюсів і Комінів. За це Брюс отримав посаду констебля замку Карлайль. У війні, яка розпочалася в 1296 р., клан Брюсів цілковито підтримав англійського короля.

У квітні 1296 р. Роберт Брюс VI та його син, майбутній король Шотландії, Роберт Брюс VII присягнули на вірність Едуарду I у місті Бервік, сподіваючись, що в подяку за підтримку англійський король передасть їм трон. Було сформовано невеликі загони шотландців, якими керував Роберт Брюс VI, які відкрито воювали на боці Едуарда I, зокрема, хроніки того періоду згадують про їх участь у битві при замку Данбар (27 квітня 1296 р.). Війна протривала недовго. Джон Баліоль 10 липня 1296 р. підписав зречення від престолу і зустрівся із Едуардом I у замку Монрозе. Для більшого приниження перед шотландськими і англійськими баронами його герб було кинуте на підлогу і потоптано²⁵.

У другій половині 1296 р. Едуард I прийняв присягу від шотландських вельмож та, ігноруючи права на трон Брюсів і свої обіцянки дані їм за службу²⁶, проголосив себе королем Шотландії. Віце-королем було призначено Уорена, графа Саррі та Суррею. Варто зазначити, що ігнорування прав Брюсів призвело до того, що у 1297 р. Роберт Брюс VII підтримав антианглійське повстання в Карлайлі, а потім повстання під проводом Вільяма Воллеса. Незважаючи на вимоги та погрози Едуарда I, він продовжував підтримувати повстанців надалі. В лавах повсталих не було згоди і тому вже 7 липня 1297 р.²⁷ частина шотландських дворян, які раніше підтримали повстання, підписали Ірвінську капітуляцію. Едуард I помилував тих вельмож, які підтримали це повстання, просто змусивши їх повторно присягнути на вірність. Роберту Брюсу отримати помилування було важче – по-перше, за нього поручилися єпископ Глазго Джеймс Стюарт та сер

²³ Barrell A.D.M. *Medieval Scotland*. – P.92.

²⁴ *The Chronicle of Walter of Guisborough*. – London, 1957. – P.280.

²⁵ *Ibid.* – P.281.

²⁶ Brown M. *The Wars of Scotland 1241–1371*. – P.183.

²⁷ Barrow G.W.S. *Robert Bruce and the community of the realm of Scotland*. – P.132.

Александр Ліндсей, а, по-друге, він змушений був надати Едуарду гарантію своєї вірності – заручника²⁸.

Після перемоги Вільяма Воллеса у битві при Стірлінгському мості (11 вересня 1297 р.) Роберт Брюс знову порушив клятву, дану англійському королю, перейшовши до шотландських повстанців, очолюваних Воллесом. Він особисто посвятив останнього у лицарі та включив його до складу Хранителів Шотландії²⁹. Після битви при Стірлінгу національно-визвольний рух набув таких масштабів, що реставрація національної монархії стала абсолютно реальною.

Вільям Воллес, який фактично правив Шотландією впродовж вересня 1297 по липень 1298 рр., виступав від імені легітимного короля Джона I Баліоля і, як стверджують хроніки, заявляв, що бореться саме за його реставрацію³⁰. Це природно не подобалося Роберту Брюсу. Статус Хранителя, який отримав керівник народного повстання, схвилював могутніх дворян. Те, якими темпами Воллес нарощував свою владу нового правителя, і те, як сильно його підтримував народ, стурбувало знать, а тому окремі нобілі готові були у будь-який момент перейти на бік англійців³¹.

Роберт Брюс VII був ненадійним союзником. Тогочасні хроніки пишуть про нього, як про людину честолюбну і водночас нерішучу, чію відданість можна було купити³². Він лобіював лише власні інтереси і у англо-шотландському протистоянні завжди обирав ту сторону, яка, на його думку, могла б посприяти йому в отриманні трону. Залишається не до кінця зрозумілим, яким чином Роберту Брюсу вдавалося отримувати помилування після чергового клятвовідступництва, але залишається фактом, що він кілька разів у англо-шотландському протистоянні змінював сторону супротивників. Сприяла тому, що Брюсу кожного разу вдавалося отримувати помилування, нова політика Едуарда I, який зрозумів, що не зможе одразу перетворити Шотландію на англійську колонію, як той зробив це з Уельсом. Якщо після завоювання 1296 р. він стратив багато бунтівних баронів, то у 1303 р. гарантував їм привілеї і землі за лояльність до англійської влади³³.

Після поразки шотландського війська у битві під Фолкірком 22 липня 1298 р., Вільям Воллес склав повноваження Хранителя Шотландії і передав усю повноту влади Роберту Брюсу та Джону Коміну, які ворогували між собою. Ворожнеча була викликаною тим, що Коміни були послідовними прихильниками Джона Баліоля і, що Рудий Джон Комін міг претендувати на шотландський трон, оскільки по батьковій лінії був нащадком 20-го короля

²⁸ Ibid. – P.103

²⁹ Murison A. Guardian of Scotland William Wallace. – Courier Dover Publications, 2003. – P. 56.

³⁰ Stevenson J. Roger R.. Documents illustrative of Sir William Wallace, his life and time. – P.142.

³¹ Murison A. King Robert the Bruce. – Kessinger Publishing, 2005. – P.17.

³² The Chronicle of Lanercost. 1272 – 1346... – P.111–112.

³³ Barrow G.W.S. Robert Bruce and the community of the realm of Scotland.. – P.157.

Шотландії Доналда III (1094 – 1097 рр.), а по материнській лінії Давида I (1124 – 1153 рр.). Через різкі розбіжності Роберт Брюс у 1300 р. склав з себе обов'язки Хранителя³⁴.

У 1301 р. Едуард I розпочав чергову воєнну кампанію проти Шотландії. Наступного року англійський король звільнив Джона Баліоля, який перебував в ув'язненні з 1296 р. Ця подія сколихнула шотландське суспільство, з'явилася надія на реставрацію легітимного монарха. Одночасно це посприяло тому, що Роберт Брюс знову перейшов на бік англійського короля, очевидно, не захотівши ризикувати багатством і життям задля реставрації давнього ворога його роду – Джона Баліоля. Вслід за Брюсом у 1303 р. більшість баронів скорилися англійському королю. Едуард I помилував всіх тих, хто недотримався клятви, але повернувся на правильний шлях³⁵.

Після страти Вільяма Воллеса у 1305 р. Едуард I видав ордонанс про урядування Шотландією. Країною повинен був керувати англійський канцлер та Рада із восьми прелатів та чотирнадцяти магнатів, у тому числі Роберт Брюс та Джон Комін. У країні вводилося єдине англійське право³⁶. Особливим керівним органом залишалися Хранителі Шотландії на чолі з Уішартом, єпископом Глазго та англійським графом Джоном де Моубрі. Для того, щоб продемонструвати свою вірність Едуарду I, майбутній король Шотландії, знищив останній центр спротиву – замок Стірлінг, обороною якого командував Вільям Оліфант³⁷.

Одночасно Брюс вів боротьбу із Рудим Джоном Коміном, який прагнув отримати трон і мав на це законні підстави. Взимку 1306 р., Роберт Брюс організував зустріч із своїм противником Джоном Коміном у храмі францисканських монахів в Дамфрізі. Власне те, що місцем зустрічі було обрано храм, показує наскільки вороже ставилися один до одного представники двох наймогутніших і найбагатших баронських родів. Церква була священним місцем, де кожен з них міг почуватися у відносній безпеці. Достеменно невідомо, що сталося всередині храму, але Роберт Брюс убив Джона Коміна. У джерелах згадується, що Брюс вийшов із церкви із закривавленими руками, і сказав, що, можливо, вбив Коміна³⁸.

Здійснивши вбивство людини, яка мала права претендувати на престол, він відкрито засвідчив, що прагне стати королем Шотландії. Брюс більше не міг розраховувати на лояльність Едуарда I. Єдиним способом зберегти свої володіння і своє життя було захоплення трону³⁹.

³⁴ Ibid. – P.141.

³⁵ Stevenson J. Roger R. Documents illustrative of Sir William Wallace, his life and time. – P.125.

³⁶ Medieval Scotland: crown, lordship and community // Essays presented by Alexander Grant and John Barrow. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 1998. – P.156.

³⁷ The Chronicle of Lanercost. 1272 – 1346. – P.176.

³⁸ Ibid. – P.177.

³⁹ Murison A. King Robert the Bruce. – P.27.

25 березня 1306 р. Брюса було короновано у Сконському абатстві. Та його владу остаточно утверджено не було. Він став королем лише частини шотландців і у наступні роки після коронації йому довелося вести повномасштабну війну із сім'єю та друзями вбитого ним Коміна та англійцями. Повноправним королем Шотландії Роберт Брюс став лише після битви при Баннокберні (24 червня 1314 р)⁴⁰.

Отже, підсумовуючи, слід насамперед зазначити, що клан Брюсів у англо-шотландському протистоянні займав нечітку позицію. Його представники переходили з одного табору до іншого в залежності від того, хто був на певний момент сильнішим. Основним рушієм їхньої діяльності впродовж 1286 – 1305 рр. було прагнення отримати шотландський трон. Найбільш діяльними у цьому напрямку були Роберт Брюс V та його онук, який у 1306 р. коронувався, але наступні кілька років змушений був боротися із потужною внутрішньою опозицією, яка сформувалася щодо клану Брюсів ще в останній чверті XIII ст.

Ця стаття не претендує на всеохопність висвітлення обраної проблематики. Автор надалі бачить перспективним окреме дослідження протистояння Роберта Брюса V із Джоном Баліолем та участь у цьому протистоянні англійського короля. Також, на нашу думку, конфлікт 1296 – 1306 рр. слід розглядати не лише як війну між Англією та Шотландією, але і як громадянську війну між Брюсами та Баліолями. В цілому ж, історична оцінка англо-шотландських стосунків кінця XIII – початку XIV ст. українськими дослідниками була б цікавою і перспективною з огляду на актуальність даної теми.

The given article makes an attempt to analyze the role of clan Bruce in the struggle between England and Scotland at the end XIII and the beginning of the XIV centuries. The article contains logical presentation of process of establishing a new royal house of Bruce. Analyzed the position of representatives of the Clan Bruce at different stages of the Scottish war of independence 1292–1306. To be considered the influence of England on the political life of Scotland in the period of first (1290–1292) and second (1296–1306) interregnum. Reviewed internally political struggle between the Scottish clans during this period.

Key words: *Scotland, Robert Bruce, 5th Lord of Annandale, John de Balliol, Great Cause, Edward I.*

⁴⁰ Brown M. The Wars of Scotland 1241 – 1371. – P.208.

УДК 94(410) «1455/1485»
ББК 821. ПГ'04-31.09.

ВІЙНА ЧЕРВОНОЇ ТА БІЛОЇ ТРОЯНД (1455–1485) У ТВОРЧОСТІ ВІЛЬЯМА ШЕКСПІРА

Дана стаття висвітлює проблему історії війни Червоної та Білої Троянд крізь призму історичних поем Вільяма Шекспіра «Генріх VI» та «Річард III».

Війна Троянд у Англії – це протистояння родів Йорків та Ланкастерів, бічних гілок королівської династії Плантагенетів. Вона призвела до тридцятилітньої боротьби між знатними родами Англії, організованих у два табори. Протягом війни на троні сиділи чотири королі: слабкий Генріх VI (з боку династії Ланкастерів), через якого і почалася війна; його наступник Едвард IV, представник Йорків – його правління принесло короткочасний мир; його 12-річний син Едвард V, який не правив навіть року, та узурпатор, брат Едварда IV – Річард III.

Вільям Шекспір, бажаючи змалювати цей драматичний період історії, вдається до певних історичних фальсифікацій, і тому його поеми не можуть слугувати джерелом для дослідження цієї теми. Проте їх можна використати як додаткове підтвердження чи варіативну версію у вирішенні проблеми історії війни Троянд.

***Ключові слова:** війна Червоної та Білої Троянд, Генріх VI, Річард III, історичні хроніки, Вільям Шекспір.*

Визначне місце у історії середньовічної Англії займає війна Червоної та Білої Троянд (1455 – 1485 рр.), що на тридцять років втягнула Англію в міжусобиці королів і герцогів, графів та їхніх підданих. Ця війна призвела до зміни правлячої династії та утвердження абсолютизму в Англійській монархії. Її наслідком також було винищення старих феодальних еліт.

Західноєвропейська історіографія традиційно приділяє цим подіям значну увагу. Насамперед, слід виділити праці англійського дослідника У.Черчіля¹, француза Е.Перруа², англійця Дж.Р.Гріна³. Цієї теми також принагідно торкалася і радянська дослідниця В.Штокмар⁴ та сучасний російський медієвіст В.Устінов⁵. Натомість в українській історіографії тематика війни Червоної та Білої Троянд не знайшла належного висвітлення. Зверталися до цієї популярної теми і літератори, мимохідь аналізуючи історизм цих подій. З поміж них видатний англійський драматург та поет Вільям Шекспір (1564 – 1616 рр.). Війна Червоної та Білої Троянд вабила його, насамперед, своїм драматизмом.

¹ Черчилль У. Рождение Британии. – Смоленск, 2005. – 452 с.

² Перруа Е. Столетняя война. – СПб., 2002. – 480 с.

³ Грин Дж. Р. История Англии и английского народа. – М., 2007. – 888 с.

⁴ Штокмар В. В. История Англии в средние века. – М., 1973. – 182 с.

⁵ Устинов В. Г. Столетняя война и Войны Роз. – М., 2007. – 637 с.

Джерелами для написання даної статті стали, власне, твори В.Шекспіра – історичні поеми «Генріх VI» та «Річард III»⁶. Незважаючи на те, що їх не можна віднести до справжніх нарративних джерел, вони як літературні пам'ятки пізнішої епохи (XVI ст.) становлять цікавий матеріал для розуміння деяких проблем цієї війни, а також подають власне бачення автора на розвиток даних подій.

Безпосереднім джерелом для створення цих поем послужили «Хроніки Англії, Шотландії та Ірландії» Рафаеля Голіншеда в їх другому, доповненому виданні (1587 р.)⁷, котрий у свою чергу спирався на давнішу хроніку Голла – «Союз двох благородних і преславних родів Ланкастерів і Йорків», (1548 р.)⁸ і на твір Томаса Мора «Історія короля Річарда III» (1513 р.)⁹. Поява цих творів пов'язана з започаткуванням в період правління англійського короля Генріха VII (1485 – 1509 рр.) написання державної історії, в тому числі історії правлячої династії. В цьому, на наш погляд, полягає їх основний суб'єктивізм. Ще одним джерелом для В.Шекспіра слугувала праця французького дипломата Філіпа де Комміна (перебував на службі у французьких королів Карла VI (1422 – 1461 рр.) та Людовіка XI (1461 – 1483 рр.) – «Мемуари», де він побіжно згадує про війну, що тривала в Англії між двома гілками династії Плантагенетів.

Історичні поеми Вільяма Шекспіра мають в основі реальні факти і не надто відхиляються від історичної канви. Звичайно, в них Шекспір вдається до відбору подій, до їх переміщення, злиття – інколи події майбутнього передують історії минулого. Хроніки Шекспіра – це художні твори, і домисел відіграє в них важливу роль, але він не поширюється на фундаментальні історичні події.

Історична поема «Генріх VI» була написана першою з-поміж подібних творів. Але три її частини з'явилися не у відповідності з хронологією історичних подій, в них відображених. Першою була написана (1590 р.) друга частина хроніки, за нею – третя (відповідно 1591 р.), і останньою була створена перша частина (1592 р.). У трилогії «Генріх VI» охоплено півстолітній період англійської історії. Дія першої частини розпочинається в 1422 р., відразу ж після смерті англійського короля Генріха V (1413 – 1422 рр.), дія третьої частини закінчується в 1471 р. вбивством короля Генріха VI. В трилогії відображені завершальний етап Столітньої війни між Англією і Францією та початок і кульмінація війни Білої і Червоної Троянд (фінал війни змальований у хроніці «Річард III»)¹⁰.

У 1422 р. Генріх V помер від дизентерії, а його сину було на той час всього 9 місяців. Він був оголошений королем, а протектором Англії став

⁶ Шекспір В. Твори: В 6 т. – Т.1. – К., 1984. – 533 с.

⁷ Holinshed R. The Chronicles of England, Scotland and Ireland. London : Printed by Henry Denham, at the expenses of John Harison, George Bishop, Rafe Newberie, Henrie Denham, and Thomas Woodcocke, [1587] Режим доступу: <http://dewey.library.upenn.edu>

⁸ Черчилль У. Рождение Британии. – С. 450.

⁹ Мор Т. Эпиграмммы. История Ричарда III. – М., 1973.

¹⁰ Шекспір В. Твори: В 6 т. – Т.1. – С.507.

його дядько Гемфрі, герцог Глостерський. Інший дядько – Джон, герцог Бедфорд, був головнокомандувачем англійської армії у Франції. Смерть сильного монарха, як зазначає Ф. де Коммін: «мудрого, красивого і дуже хороброго..., якому служили люди мудрі хоробрі»¹¹, підірвала, як внутрішню стабільність Англії, так і її сили у війні з Францією:

З герба твого лілеї вже зірвали,
Вже, Англіє, відтято півщита*!¹²

Втрата французьких територій була одним з важливих приводів до активізації ворожих Ланкастерському дому (представником якого був король Генріх VI) сторін. Не менше розхитали трон правлячої династії і протектори королівства: герцоги Гемфрі Глостер (дядько короля); Джон Бедфорд – (дядько короля) регент Франції; а також герцог Ексетер (двоюридний дід короля) і Генрі Бофорт, єпископ Вінчестерський, згодом кардинал (двоюридний дід короля). Невдала і кровопролитна війна у Франції викликала серед населення незадоволення, цим скористався Річард Плантагенет (а згодом і герцог Йорк).

Він також мав права на англійську корону як нащадок Лайонела, другого сина короля Едуарда III Плантагенета (1327 – 1377 рр.), в той час, як діючий король був правнуком Джона Гонта, герцога Ланкастера – третього сина Едуарда III. Причиною приходу Ланкастерської гілки до влади було захоплення трону Генріхом Болінброком (згодом Генріх IV (1399 – 1413 рр.)) у короля Річарда II (1377 – 1399 рр.). Генріх Болінброк, син Джона Гонта, скориставшись відсутністю Річарда II (який на той час відправився на придушення повстання в Ірландії), заручившись підтримкою незадоволених політикою короля, Річард II зрікся престолу, а Генріх був проголошений парламентом, як король Генріх IV. Саме цю узурпацію, вказуючи на незаконність його чину, пізніше закидатимуть Генріхові VI прихильники династії Йорків.

Третьою і, можливо, ключовою причиною початку війни Троянд є особа короля Генріха VI. Більшість дослідників вважає, що він був психічно хворим: «слабкий розумом і духом»¹³, міг впадати в забуття (його мати, Катерина Французька, була дочкою психічно хворого Карла VI (1380 – 1422 рр.))¹⁴. Натомість В. Шекспір зображає Генріха VI, як цілком адекватну людину, якій просто не потрібен королівський престол:

Який із королів усіх земних
Так мало бачив радості, як я?

¹¹ Коммін Ф. де Мемуары – М., 1986. – 496 с.

* Після підписання миру в Труа у 1420 р. у ході Столітньої війни (1337 – 1453 рр.) Франція фактично мала бути поглинена Англією, на гербі якої тепер, окрім традиційних левів, з'явилися і французькі лілії. Даний уривок символічно оголошує про втрату французьких територій.

¹² Шекспір В. Твори: В 6 т. – Т.1. – С.49.

¹³ Черчилль У. Рождение Британии. – С.431.

¹⁴ Штокмар В. В. История Англии. – С.94.

З колискою не встиг я розлучитись,
Як в дев'ять місяців став королем.
Ніколи так підданець не жадав
Буť королем, як хочу буť підданцем...¹⁵,
яку не цікавлять міжусобні чвари. Замість нього правлять спочатку
протектори, а потім дружина-француженка:

З ким Бог, той перемаже! Маргарита
І з нею Кліффорд¹⁶ змусили мене
Лишити битву; лаялись, клялись,
Що їм без мене більше таланить.

О Боже! Наймиліше у житті
Буť пастухом, отак собі сидіти

Те, чим задовольняється пастух, -
Куди дорожчі царствених пишнот...¹⁷
Він добрий і побожний – ідеальна людина, але нікудишній монарх:
Вік доживу, віддавшись молитвам,
Покаюсь і хвалу Творцю воздам¹⁸.

Наскрізна тема трилогії «Генріх VI» – це загострення суперечностей серед англійської знаті, які переростають у міжусобну війну Білої і Червоної Троянд. Зав'язку цієї теми знаходимо вже на початку першої частини «Генріха VI», де показані суперечки королівських осіб над труною Генріха V. Своєрідним лейтмотивом усієї першої тетралогії звучать слова Бедфорда із цієї ж сцени:

Чекайте лихоліття, о, нащадки!
Дитя не молоко, а сльози виссе,
Багном солоних сліз наш острів стане,
Оплачуть мертвих лиш самі жінки¹⁹.

Отже, ми бачимо, як під час правління короля Генріха VI всередині країни визріває змова, яка переростає у війну, де майже всі знатні роди діляться на прихильників Червоної (зображена на гербі Ланкастерів) чи Білої (зображена на гербі Йорків) Троянд. Шекспір описує легендарний початок війни Троянд, як суперечку про правильність престолонаслідування, де Річард Плантагенет доводить своє право на корону:

Плантагенет: Неначе скуті ваші язика.

¹⁵ Шекспір В. Твори: В 6 т. – Т.1. – С.208.

¹⁶ Лорд Кліффорд, у війні Червоної та Білої Троянд виступає на боці короля, один з командуючих армією.

¹⁷ Шекспір В. Твори: В 6 т. – Т.1. – С.256–257.

¹⁸ Там само. – С. 291.

¹⁹ Там само. – С. 509.

Що ж – висловіть свої думки без слів.
Хай кожен з вас, хто справжній дворянин,
І честь свою обстоює несхитно,
Коли вважає, що моя тут правда,
Зірве з цього куща троянду білу.
Сомерсет²⁰: Хай кожен, хто не боягуз підлесний,
І має сміливість за правду стати,
Отак, як я, червону рве троянду.
Уорік²¹: Я не люблю яскравих барв; тому
Без ницого підлесництва й крутійства
З Плантагенетом рву троянду білу.
Сеффолк²²: А я зірву червону з Сомерсетом
І цим скажу, що він стоїть за правду²³.

У кожного з графів були свої переконання, щоб підтримувати ту чи іншу сторону: прихильники графа Йорка, хотіли реваншу у війні з Францією, а кінцевою метою виступало захоплення трону; натомість прихильники Генріха VI прагнули зберегти правлячу династію Ланкастерів і за рахунок слабкого монарха, наблизитись до правлячого керма.

Перша битва війни Троянд відбулась 22 травня 1455 р. у місті Сент-Олбанс. Прихильники Йорків отримали перемогу, але це була короткочасна сутичка, яка не давала підтримку Йорку в усій Англії. Наступні військові дії розпочались 10 липня 1460 р. біля Нортгемптона, де Йорки знову отримали перемогу, і захопили короля, що мовчки спостерігав за битвою. Вважають, що Йорк тримав короля у Вестмінстері доти, доки той, під страхом смерті, не згодився передати йому корону²⁴. Шекспір, який ігнорує у розповіді битву при Нортгемптоні, дає інше трактування подіям: король сам приходить у парламент і бачить, що більшість підтримує Йорка, погоджується з його претензіями на престол:

Йорк: Ланкастере, відмовся від корони...

Уорік: Негайно право Йорка на престол

Задовольни, бо з'являться солдати...

Генріх: ...дозволь одне ще слово:

Хай королем я вік свій доживу.

Йорк: Мені й моїм наступникам корону

Заповідай – і правитимеш мирно.

²⁰ Джон Бофорт, граф Сомерсет, згодом герцог Сомерсет, прихильник короля Генріха VI.

²¹ Граф Уорік, спочатку виступає як прихильник Річарда Плантагенета, а пізніше його сина Едуарда, якому допомагає стати королем Едуардом IV (1461 – 1483 рр.). Та пізніше через особисту образу переходить на сторону Генріха VI, якого знову садить на престол. За це Уорік отримує прізвисько «творець королів».

²² Граф Сеффолк, прихильник короля, за службу отримує титул герцога.

²³ Там само. – С.72–73.

²⁴ Черчилль У. Рождение Британии. – С.451-452.

Генріх: Я згоден. Річарде Плантагенет,
Коли помру, ти приймеш королівство²⁵.

Такий мир не міг задовільнити прихильників Ланкастерів, а особливо королеву Маргариту, сина якої Едуарда, принца Валлійського, позбавляли престолу. Королева Маргарита, маючи у розпорядженні війська півночі, направилась у Вейкфілд, де 30 грудня 1460 р. відбулась перша значна сутичка. Війська Ланкастерів несподівано захопили Йорків. У цій битві уже брали участь діти тих, хто загинув біля Сент-Олбансу, тому битва перетворилась на «арену відплати»²⁶. Усю жорстокість війни Шекспір показує у монолозі королеви Маргарити до свого полоненого ворога Річарда Йорка:

... де Ретленд²⁷ любий твій?

Глянь, Йорку, я змочила цю хустину
В кров, що її пустив відважний Кліффорд,
Пробивши груди сину твоєму;

Візьми хустинку, щоб утерти сльози.
Нещасний! Співчувала б я тобі,
Але ненавиджу тебе смертельно.

Корону Йорку! Кланяйтеся, лорди!
Потримайте його, а я одягну.
(*Одягає йому на голову паперову корону*)

Але чому Плантагенет великий
Вінчавсь дочасно і порушив клятву?

Зніміть вінець і голову зніміть,
Не гайте часу. Виконайте вміть.

Відтяти голову – й на браму Йоркську:
Хай Йорк на місто дивиться своє^{28,29}.

Замість Річарда Йорка боротьбу продовжили його сини Едуард, Георг і Річард, які отримали перемогу біля Мортімер-Кросс. Але справжнім

²⁵ Шекспір В. Твори: В 6 т. – Т.1. – С. 231.

²⁶ Черчилль У. Рождение Британии. – С.452-453.

²⁷ Ретленд був наймолодшим сином Річарда Йорка, захоплений королевою Маргаритою у церкві, де і був жорстоко вбитий.

²⁸ Королева Маргарита висміюючи посягання Річарда Йорка на трон одягає йому на голову паперову корону, а після цього звинувачує його у порушенні клятви, даної Генріху VI. Ці події відбуваються у м. Йорк.

²⁹ Шекспір В. Твори: В 6 т. – Т.1. – С.240-243.

лідером партії Йорків був граф Уорік, той, кому майбутній король Едуард IV завдячує першим терміном свого правління (1461 – 1470 рр.).

Наступною перемогою Ланкастерів стала друга битва поблизу Сент-Олбанса 22 лютого 1461 р., де військо королеви Маргарити розбило ополчення герцога Уоріка. Королева звільнила короля і рушила на Лондон. Але Едуард Йорк, через дев'ять днів після Сент-Олбанської битви, швидше встиг прибути до Лондона, де заявив про свої права на престол і був підтриманий лондонцями. Проте війська королеви все ще були могутні. Вирішальна битва відбулась поблизу болота Товтон, де через погодні умови армія Маргарити зазнала поразки. А 28 червня Едуард Йорк став королем – Едвардом IV.

Незважаючи на це, Маргарита Французька продовжувала боротьбу. Серед її союзників була Шотландія та Франція, де, зокрема, у 1461 р. французький престол посів Людовік XI, до якого по допомогу вона і звернулася. У цей самий час, розуміючи усю важливість добросусідства з Францією, граф Уорік відправився туди для налагодження шлюбу Едуарда IV з дочкою короля – Боною. Однак Едуард IV одружився із вдовою леді Грей – Єлизаветою Вудвіль. Цим він накликав на себе гнів зневаженого перед французьким королем графа Уоріка, який перейшов на бік Маргарити:

Королю, присягаюсь! Запевняю
У вчинкові Едварда не винен я,
Мені не владар він – мене безчестить,

Чи ж не надів йому корону я,
Віднявши в Генріха родинне право?
І нагородою за все – ганьба?

Тепер я з Генріхом, а не з Едвардом.
Забудь лихе, шановна королево,
Віднині я твій відданий слуга!
Помщуся за образу леді Бони
І Генріха на трон посадовлю³⁰.

Людовік XI надав прихильникам Генріха VI військову допомогу, а Уорік заручив свою дочку з сином Маргарити – Едуардом, принцом Валлійським. Після звістки про це, табір Йорків розколовся, один брат короля – Річард, залишився з ним, а Джордж, другий брат, перейшов на бік графа Уоріка. Шекспір пояснив це бажанням Джорджа Кларенса одружитися з молодшою дочкою графа Уоріка³¹. Генріх VI вдруге стає королем. Та цей триумф Ланкастерів тривав недовго (1470 – 1471 рр.). Едуард, підтримуваний

³⁰ Шекспір В. Твори: В 6 т. – Т.1. – С.277.

³¹ Там само. – С.283.

народом, швидко зумів відвоювати собі корону. У цей короткий проміжок правління Генріха VI, Шекспір вперше вивів на історичну арену графа Річмонда (майбутнього Генріха VII, котрий припинить Війну Троянд):

Підходь надіє Англії.
Як правду
Мені віщують потаємні сили,
Цей хорошун – благословення краю.
У погляді його – спокійна велич,
Мов для корони – створене чоло,
Рука – тримати скіпетр. Мабуть, він
Осяє згодом королівський трон.
Його шануйте лорди. Тих нещасть,
Яких завдав я, він позбавить вас³².

У Шекспіра немає окремої п'єси, присвяченої правлінню Едуарда IV, та побіжно воно висвітлене, як у хроніці «Генріх VI», так і у – «Річарді III-ому». Отже. другий етап свого правління (1471 – 1483 рр.) Едвард IV розпочав із вбивства своїх ланкастерських ворогів. Найперше він усунув можливих претендентів на престол. Шекспір змалював, як троє братів-Йорків на очах у Маргарити вбивають її сина Едуарда, принца Валлійського, наступною жертвою став Генріх VI, якого брат короля – Річард Глостер (в майбутньому король Річард III (1483 – 1485 рр.)), вбиває у Тауері³³.

Таким чином, на деякий час війна припинилася: Ланкастери уже не отримували ані внутрішньої, ані зовнішньої допомоги. Натомість нові протиріччя розпочались у самому ядрі династії Йорків – між братами. У історичній хроніці «Річард III» Шекспір створив образ правителя-антипода до Генріха VI, а саме «втілення зла і всього найтемнішого» – короля Річарда III. Але тут проступає суб'єктивізм Шекспіра. Вільям Шекспір жив і писав у епоху династії Тюдорів, засновник якої здобув корону, перемігши Річарда III. Тому стосовно особи цього короля ми зустрічаємо багато перебільшень.

У наступній хроніці Шекспіра Едуард IV постає хворим і практично бездіяльним. Його життя, як вважав Шекспір, пройшло у radoшах, забавах і розкошах. Більшість родичів своєї дружини – Вудвілів, він зробив знатними герцогами. Це, зрозуміло, викликало обурення у решти знаті. Постійні змови викликали у нього страх за власне життя. За легендою Шекспіра, Едуард IV отримав пророцтво, що загине від букви «Г». Вважаючи, що це його брат – Георг Кларенс, він ув'язнив останнього у Тауері. Але Шекспір дає зрозуміти, що насправді – це інший брат – Річард, герцог Глостер³⁴. До сьогодні невідомо, як загинув Кларенс. Шекспір подав свій варіант – він вважав, що це Річард наказав убити брата, а мертве тіло кинути у бочку з мальвазією³⁵.

³² Там само. – С.291-292.

³³ Там само. – С.307-311.

³⁴ Шекспір В. Твори: В 6 т. – Т.1. – С.317–320.

³⁵ Черчилль У. Рождение Британии. – С.486.

Незабаром помер і Едуард IV, залишивши по собі, двох синів 12-ти і 9-ти років. Протектором майбутнього короля Едуарда V (1483 р.), старшого сина Едуарда IV, став найближчий родич – дядько Річард Глостер. Ще перші його кроки як протектора засвідчили про неприхильність до родичів королеви Єлизавети Вудвіль. Почалися репресії, Річард у всіх вбачав своїх ворогів. Зрозуміло, що його кінцевою метою була корона. Для цього була створена легенда про те, що насправді Едуарда IV не був сином Йорка. Бо останній на той час перебував у поході, відповідно це мало б розчистити шлях Річарду до трону³⁶.

Населення не підтримувало Йорка, його не хотіли оголосити королем. Наступними його жертвами стали діти герцога Кларенса, а потім принц Едуард і його брат Річард, яких Глостер ув'язнив у Тауері. Достовірно невідомо, якою смертю загинули принци. Шекспір вважає, що за наказом Глостера їх було задушено³⁷. Усунувши можливих конкурентів Річард Глостер стає королем (1483 – 1485 рр.). Щоб закріпити свій шлюб ще й з Ланкастерського боку, він прагнув одружитись із вдовою Єлизаветою Ланкастерською³⁸.

Однак цьому шлюбу перешкодила нова загроза – Генріх, граф Річмонд, який був нащадком Едуарда III, з Ланкастерської гілки і міг претендувати на корону. В цей час у Річарда III почалися психічні розлади, його покинули більшість колишніх соратників, а особливо вагомою була втрата лорда Бекінгема, що перейшов на сторону Генріха Тюдора, графа Річмонда. Заключною сутичкою війни Троянд стала битва на Босвортських полях 22 серпня 1485 р. Перемогу отримав граф Річмонд. У цьому Шекспір вбачав волю провидіння, що яскраво демонструє одна зі сцен у творі автора Шекспіра паралельно відбувається у перед битвою: протягом ночі до спочивальні Річарда III і Генріха Тюдора приходили духи вбитих Річардом людей – віщуючи Генріху перемогу, а Річарду – смерть³⁹. І справді, Річард загинув на полі бою, а Генріх коронувався його короною⁴⁰.

Одружившись з Єлизаветою Йоркською (дочкою Едуарда IV), Генріх VII поклав початок новій династії Тюдорів (1485 – 1603 рр.)⁴¹.

Підсумовуючи, слід сказати, що Вільям Шекспір зумів змалювати суворі і жорстокі, але одночасно і героїчні риси періоду війни Червоної та Білої Троянд в Англії. Задля передачі всього драматизму власного сюжету, він скорочував події, стискав часові рамки, але залишав той історичний стрижень, який був необхідний для розуміння епохи. Історичні хроніки Шекспіра хоча і не можуть виступати джерелом для вивчення історії війни Троянд через свій художній вимисел та суб'єктивність, зумовлену

³⁶ Шекспір В. Твори: В 6 т. – Т.1. – С.375–376.

³⁷ Там само. – С.392.

³⁸ Там само. – С.401–403.

³⁹ Там само. – С.415–418.

⁴⁰ Черчилль У. Рождение Британии. – С.509.

⁴¹ Сычев Н. Книга династий. – М., 2005. – С.130.

історичною епохою, в якій жив автор, але їхнє критичне осмислення може слугувати додатковим підтвердженням тих чи інших історичних подій, а також як варіативна версія нерозв'язаних на сьогодні проблем даної теми.

The article presents the problem Wars of the Red and White Roses through prism William Shakespeare's works – «Henry VI» and «Richard III». Wars of the Roses it was the rivalry between the house of York and the house of Lancaster (from Plantagenet royal dynasty). This wars during 30 years. Here took place noble dynasty from all England, divided by two camps. Four kings ruled during the wars: weak Henry VI (from Lankaster dynasty); next king was Edward IV, represented by York – his rules brought short-term pease; his 12-years old son Edward V, ruled a half of year, and Richard III, Edward's brother. William Shakespeare wanted to describe this dramatic period and make some historical falsification, that's why his poems cant be the source for research this problem. But we can use this poems like confirmation some facts in history the Wars of the Roses.

Keywords: war of Red and White Roses, Henry VI, Richard III, historical chronicles, William Shakespeare.

Лукаш Сковронек (Краків, Польща)

УДК 94 (470+571) «1492 – 1494»

ББК 63.3 (4 Рос.) 44

ФЕДІР КУРІЦИН: СПРОБА ХАРАКТЕРИСТИКИ ДИПЛОМАТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОСОЛЬСЬКОГО ДЯКА ПІД ЧАС ПЕРШОЇ ЛИТОВСЬКО-МОСКОВСЬКОЇ ВІЙНИ 1492 – 1494 рр.

У статті зроблено спробу показати дипломатичну діяльність московського урядовця кінця XV ст. – посольського дяка Федора Куріцина. Основна увага присвячена характеристиці його ролі у московсько-литовських переговорах 1493 – 1494 рр. На підставі аналізу збережених джерел автор підкреслює, що Ф.Куріцин був дійсно одним із найбільш талановитих та успішних дипломатів при Івані III та відіграв вагомую роль у заключенні у 1494 р. вигідного для Москви мирного договору із Великим Литовським князівством.

Ключові слова: Федір Куріцин, Іван III, Олександр Ягелончик, литовсько-московські відносини, дипломатія.

Історія Великого Московського князівства часів Івана III, зокрема його зовнішня політика і дипломатія, тривалий час привертають увагу істориків. Наслідком такого зацікавлення стала поява цілого ряду спеціальних праць, присвячених зовнішньополітичним зв'язкам Івана III¹, а також ряд робіт у яких зроблено спроби охарактеризувати структуру і

¹ Див. наприклад: Grey I. Ivan III and the Unification of Russia. – N. – Y., 1973; Sirutavičius M. Diplomatinis ceremonialas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Maskvos valstybės santykių praktikoje (XV–XVI a. sandūroje), Lietuvos istorijos metraštis. – Vilnius, 2003. – T.1. – S.81-102.

діяльність московської дипломатичної служби того періоду². В нашому розпорядженні є теж праці, присвячені дипломатичній діяльності окремих представників політичної еліти Московського князівства³. Однак, постать Федіра Куріцина, одного із найбільш відомих московських дипломатів кінця XV ст., привертала увагу дослідників тільки епізодично і не дочекалась спеціального наукового опрацювання. У наукових працях відображені тільки окремі моменти його діяльності, наприклад зв'язки із сектою жидовствующих чи літературна творчість⁴. Найкращим прикладом відсутності зацікавлення дипломатичною діяльністю Федіра Куріцина є стаття Я.С. Лур'є і А.Ю. Григоренко у «Словнику книжників і книжності Давньої Русі», де автори зосередились на характеристиці літературних творів згаданого діяча і лише коротко згадали про одну із його дипломатичних місій – посольство в Угорщину і Молдавію, яке мало на меті добитись створення антипольської та антилитовської коаліції. Зрештою, і сама біографія Федіра Куріцина у статті Я.Лур'є та А.Григоренко представлена дуже скромно⁵. У даній статті ми зробимо спробу заповнити цю прогалину і охарактеризувати дипломатичну діяльність Федіра Куріцина через висвітлення його ролі у литовсько-московських переговорах 1493 – 1494 рр.

Перед тим як перейти до висвітлення згаданої проблеми необхідно коротко згадати про життєвий шлях московського діяча. Одразу необхідно відзначити, що у нашому розпорядженні є надзвичайно мало біографічних даних Федіра Куріцина. Дата його народження взагалі не відома. Можемо сказати тільки, що його батьком був Василь Куріцин. У джерелах згадується теж брат Федіра, Іван-Вовк Куріцин. Дата смерті Ф. Куріцина теж не відома. Можемо ствердити тільки що він помер після 1500 р.

На жаль, початок політичної кар'єри Федіра Куріцина неможливо прослідкувати, оскільки інформація про перші його кроки на державній службі повністю відсутня у доступних дослідникам джерелах. Перші відомості про його дипломатичну діяльність пов'язані із посольством, яке було відправлено Іваном III до молдавського господаря Стефана III Великого і угорського короля Матвія Корвіна. На жаль, у нашому розпорядженні є дуже мало інформації про дану місію. Звіт московських дипломатів про її

² Див. наприклад: Corskey R. M. The Diplomatic forms of Ivan III's Relationship with the Crimean Khan // *Slavic Review*. – Т.43. – 1984. – №2. – S.257-269; Peltz W. Suwerenność państwa w praktyce i doktrynie politycznej Rusi Moskiewskiej (XIV – XVI wiek). – Zielona Góra, 1994. – S.116-121; Grala H. Diacy i pisarze: wczesno nowożytny aparat władzy w Państwie Moskiewskim i Wielkim Księstwie Litewskim (XVI – pocz. XVII w.) // *Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych* / Pod red. M.Dygo, S.Gawlas, H.Grala. – Warszawa, 1999. – S.73-91; Bogatyrev S. The Sovereign and His Counsellors. Ritualised Consultations in Muscovite Political Culture, 1350s-1570s. – Helsinki, 2002. – S.99-143.

³ Див. наприклад: Граля І. Иван Висковатый: Карьера государственного деятеля в России XVI века. – М., 1994.

⁴ Лур'є Я. С., Григоренко А. Ю. Курицын Фёдор Василевич // *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. – Вып.2: 1-я пол. XIV – XVI в. – Л., 1988. – Ч.1. – С.504.

⁵ Там же. – С.506-509.

перебіг і результати не зберігся. Про хід подій можемо судити тільки на підставі переписки московського князя із кримським ханом. Із грамоти Івана III до Менглі-Гірея дізнаємось, що князь просив хана надати дозвіл на безпечний проїзд Ф.Куріцина і його товаришів татарськими землями⁶. Перебіг самої подорожі московського посольства невідомий. Із пізнішого листа Івана III до Менглі-Гірея, датованого 1486 р., відомо тільки, що під час подорожі Ф.Куріцин і супроводжуючі його особи потрапили у полон до кримських татарів. І тільки після прибуття до Криму Семена Борисовича, спеціального посланця від Івана III, московські послы були звільнені із полону і повернулись до Москви⁷.

Більше інформації про діяльність Федіра Куріцина у якості дипломата маємо із 90-х рр. XV ст. Це пов'язано передусім із його участю у московсько-литовських переговорах. На відміну від початкового етапу кар'єри, князь не вислав його більше на чолі дипломатичних місій до інших правителів. У згаданий період Ф. Куріцин належав уже до числа осіб, які відповідали за прийняття іноземних посольств у Москві. Основним його обов'язком було розміщення і забезпечення всім необхідним посланців із Великого Литовського князівства⁸.

Два перших литовських посольства до двору московського князя, за прийняття яких відповідав Федір Куріцин, мали місце у 1493 р., під час першої литовсько-московської війни (1487 – 1494 рр.)⁹. Точна дата першого із згаданих посольств невідома. Можемо ствердити тільки, що воно відбулось у 1493 р. Із збережених джерел дізнаємось, що його очолювали Андрій Олехнович та Войцех Янович Ключко¹⁰. Під час перебування у Москві литовська місія підняла наступні питання: 1) проблему втечі руських князів із Литовського князівства у Московську державу; 2) справу нападів московських служилих людей на підданих литовського князя; 3) питання про захоплення та ув'язнення московським князем мценського і любецького намісника Бориса Земовитовича Александровича.

Російську сторону при обговоренні даних питань представляли Федір Куріцин спільно із Борисом Кутузовим. Найбільш гострі дискусії сторін викликало перше із піднятих литовцями питань. Перехід руських князів на службу до московського правителя викликав сильне обурення у Литві. Найбільш резонансним у цьому відношенні стала втеча до Москви князя Семена Воротинського, якого литовський князь Олександр визнав зрадником і намагався добитись від Івана III його видачі. Тим не менш Ф.Куріцину і Б.Кутузову вдалось захистити князя Семена Воротинського від видачі

⁶ Сборник Императорского Русского Исторического Общества (далі: СИРИО). – Т.41. – СПб., 1884. – С.41.

⁷ СИРИО. – Т.41. – СПб., 1884 – С.47.

⁸ «Выписка из посольских книг» о сношениях Российского государства с Полско-Литовским за 1487 – 1572 // Памятники истории Восточной Европы: источники XIV – XVII вв. / Сост. Б.Н Морозов. – М. – Варшава, 1997. – Т.2. – С.48-51.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же. – С.50.

литовській адміністрації. Успішними для московської сторони можна вважати і переговори по іншому питанні – претензіям литовців із приводу нападів московських загонів на прикордонні території. Дипломати Івана III висунули литовцям зустрічні претензії, пославшись на випадок, коли слуги Олександра Ягелончика напали на володіння князів Вяземських. Тільки в останньому із питань – справі ув'язнення мценського і любецького намісника – Ф.Куріцин і Б.Кутузов змушені були піти на поступки і погодитись на його звільнення¹¹.

Друге із литовських посольств, у переговорах із яким брав участь Федір Куріцин, прибуло до двору Івана III у вересні 1493 р. На чолі цієї місії стояв Войцех Янович Ключко¹². Його завданням було отримати згоду на безпечний проїзд до Москви «великих послів», які мали обговорити питання пов'язані із заключенням литовсько-московського мирного договору. Як і попереднє, це посольство приймав Ф. Куріцин. Від імені царя він видав литовському послу так званий «опасний лист», в якому говорилось: «Иоаннь Божією милостію государь всеа Русі и великий князь Володимерскій, и Московскій, и Новгородскій, и Псковскій, и Тферскій, и Югорскій, и Пермскій, и Болгарскій и иныхъ, и великому князю Александру Литовскому Присаль еси до насъ своего посла Войтка Яновичя; и говоритль намъ отъ тебѣ, что хочешъ слати до насъ свои великіи послы, и намъ бы на тодати свой опасной листъ, штобы твоимъ посломъ доброволно намъ приѣхати и отъѣхати зъ нашихъ земель. И мы на то сесь нашъ листъ опасной дали посломъ твою доброволно къ намъ приѣхати и отъѣхати зъ нашихъ земель без всякого опася. А писан на Москвѣ, лѣта 7002, сентямбра, 25 день»¹³.

Останнім акордом першої литовсько-московської війни була третя литовська місія до двору Івана III, яка перебувала у Москві від 17 січня до 12 лютого 1494 р.¹⁴. Під час переговорів сторони порушували наступні питання: 1) умови мирного договору між Литовським та Московським князівствами; 2) заключення династичного шлюбу між Олександром Ягелончиком та Оленою, дочкою Івана III. Варто погодитись із Фрідріхом Папее, який охарактеризував їх як надзвичайно багатослівні¹⁵. Литовську сторону у Москві представляли: троцький воєвода Петро Монтигердович (голова посольства), жмудський староста Станіслав Кежгайло, Войцех Янович Ключко та писар Федька Грогорович¹⁶. Московське представництво, з об'єктивних причин, було значно чисельнішим. У даному місці не має потреби перелічувати весь склад московського представництва. Зазначимо тільки, що його очолили московський воєвода Іван Юрійович Патрикеев та

¹¹ Там же. – С.49.

¹² СИРИО. – СПб., 1882. – Т.35. – С.108.

¹³ Там же. – С.110.

¹⁴ Там же. – С.112.

¹⁵ Папее F. Aleksander Jagiellończyk. – Kraków, 2006. – S.17.

¹⁶ СИРИО. – СПб, 1882. – Т.35. – С.111

син Івана III, князь Василь Іванович. В числі представників московського правителя був і Федір Куріцин. У даних переговорах нас цікавить насамперед його роль. Незважаючи на те, що цього разу Ф.Куріцин не відігравав головної ролі, ми все таки можемо прослідкувати його вплив на перебіг і результати переговорів.

Перший раз він появляється на переговорах 23 січня, однак тільки в якості пасивного слухача¹⁷. Того дня, від імені Івана III, виступали князь Василь Іванович та Семен Іванович Раполовський¹⁸, а переговори стосувались в основному прикордонних проблем та втеч підданих литовського князя до Москви¹⁹. Щодо присутності Ф.Куріцина під час розмов із литовцями, то вона пояснюється тим, що він відповідав за прийом і розміщення послів Олександра Ягелончика.

Однак, вже незабаром Іван III доручив йому важливе завдання. Хід подій був наступним. Одразу після прибуття литовського посольства, Петро Монтигердович відправив до московського воєводи Івана Патрикеева своїх посланців – Войцеха Клочко та Фєдьку Григоровича. Їх завданням було поінформувати московську сторону про намір Олександра Ягелончика одружитись із дочкою Івана III Оленою²⁰. Одночасно вони просили воєводу посприяти їм у організації неформальної зустрічі із дружиною та дочкою Івана III. У відповідь на це московський князь послав до литовців Федіра Куріцина²¹. Наскільки можна судити із скупих джерельних даних, місія посольського дяка носила неофіційний характер. Основним завданням таких закулісних маневрів було змусити литовську сторону відмовитись від намірів провадити будь-які перемовини за спиною великого князя. На початку розмови із представниками литовського правителя Ф.Куріцин запевнив їх у бажанні московського князя заключити мирний договір. Однак, про подальший перебіг подій джерела мовчать²². Відомо тільки, що в середині переговорів Федір Куріцин раптово залишив кімнату в якій розмовляв із литовцями, після чого його наздогнав Войцех Клочко, котрий від імені литовського посольства присягнув, що послі Олександр Ягелончика погоджуються вести переговори тільки у присутності Івана III²³. Описувані події свідчать, що Федір Куріцин, з одного боку, був довіреною особою Івана III, а з іншого – володів талантами дипломата.

¹⁷ Там же. – С.114.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же. – С.115; Кром М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – М., 1995. – С.88-91.

²⁰ Białowiejska W. Stosunki Litwy z Moskwą w pierwszej połowie panowania Aleksandra Jagiellończyk (1492 – 1499) // Ateneum Wileńskie. – 1930. – Т.7. – З.3. – S.109; Błaszczuk G. Litwa na przełomie Średniowiecza i Nowożytności 1492 – 1569. – Poznań, 2002 – S.25.

²¹ СИРИО. – СПб., 1882. – Т.35. – С.117.

²² Там же. – С.117.

²³ Там же. – С.118.

Чергова згадка про участь Ф.Куріцина у переговорах відноситься до 7 лютого 1494 р., коли він, від імені Івана III, зачитав текст грамоти про закінчення литовсько-московської війни²⁴.

Значно активнішою була роль Ф.Куріцина у самому кінці переговорів, оскільки саме він був одним із представників московської сторони при узгодженні остаточної версії мирного договору. Як відомо із джерел, Ф.Куріцин відповідав теж за звільнення литовських підданих які були ув'язнені московським князем²⁵. Завданням посольського дяка було підготувати список осіб, які мали бути випущені на свободу. Ф.Куріцин працював над ним спільно із литовським писарем Федькою Григоровичем. На цьому уриваються відомості про участь Федіра Куріцина у литовсько-московських переговорах 1493 – 1494 рр.

Таким чином можна зробити підсумування місця і ролі Федіра Куріцина у діяльності московської дипломатичної служби кінця XV ст. Як виникає із збережених джерел, він був не звичайним урядовцем московського князя, а особою яка виділялась із загальної маси чиновників Івана III своїм дипломатичним талантом. Під час першої литовсько-московської війни йому неодноразово доручали не тільки приймати іноземні посольства, але також довіряли бути «устами» великого московського князя чи узгоджувати умови мирного договору. Все це показує, що позиція Ф.Куріцина при дворі московського князя в кінці XV ст. була надзвичайно міцною, а сам він був однією із найбільш яскравих постатей, які перебували на дипломатичній службі у Івана III.

Переклад на українську мову: Катерина Rogowska (Katarzyna Rogowska)

The article is an attempt to show the diplomacy in Moscow the the official end of the XV century – Theodore Kuritsin embassy gratitude. The focus timed characterization of its role in the Muscovite-Lithuanian negotiations 1493 – 1494th on the analysis of the surviving sources the author stresses that F. Kuritsin was truly one of the most talented and successful diplomats of Ivan III and played a vital role in the conclusion in 1494 was advantageous for Moscow peace treaty with the Grand Duchy of Lithuania

Key words: *Fiodor Kuritsyn, Ivan III, Alexander Jagiellon, Lithuanian-moscovite relations, dilpomation*

²⁴ Там же. – С.125.

²⁵ Там же.

УДК 94 (560)+(292.464) «XVI – XVII»
ББК 63.3 (5 Тур.)

РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ В КОЛОНІАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ ТУРЕЧЧИНИ НА БАЛКАНСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ

У статті досліджується роль релігійного фактору в колоніальній політиці Османської імперії. Визначено права і обов'язки немусульманського населення Балканського півострова. З'ясовано основні причини переходу християн в мусульманство. Показано приклади насильницької і добровільної ісламізації населення Балкан. Розкрито особливості системи девшірме.

Ключові слова: ісламізація, Коран, подвійне підданство, Священна війна, податок джизья, яничари, система девшірме.

В XVI – XVII ст. Оттоманська Порта була могутньою багатонаціональною державою світу, територія якої охоплювала не тільки азійські володіння, але й європейські та африканські. Зокрема, до складу володінь турецької династії входили балканські землі, Південно-Східна Європа, Крим з Приазов'ям і Причорномор'ям, Північна Африка, що включала Єгипет, Туніс, Алжир, Марокко, Лівію; в Азії – Мала Азія, Аравія, Сирія, Палестина, Ірак, Західна та Південно-Західна Вірменія.

Для керівництва величезною територією Османів було створено специфічну систему управління, що мала свої відмінні особливості залежно від регіону. Проте, типовою та традиційною залишалась військово-ленна система, що стала фундаментом її могутності та процвітання. Володіючи величезною територією, турки встановлювали на захоплених землях свій порядок, контролюючи усі сфери суспільного життя християн. Тому наслідки завоювання Балкан Портою ми спостерігаємо і в наш час. Особливо це стосується сепаративних настроїв та міжконфесійних конфліктів, які виникають між мусульманами та християнами на Балканських землях. Щоб знайти шляхи їх вирішення, необхідно зрозуміти яку роль виконувала релігія в загарбницьких планах Туреччини і яким чином згодом змінилося духовне життя балканського населення.

Релігійний фактор був одним із основних у колонізаційній політиці Османів. Оскільки більшість населення Балканського півострова сповідувала християнство, то питання віри в Туреччині було поставлене досить гостро, що відзначають у своїх дослідженнях вчені. Окремі дослідники вважають, що мала місце насильницька ісламізація християн, інші – підкреслюють велику релігійну терпимість і толерантність турків.

Офіційний статус християн в імперії визначався позицією Корану у відношенні до завойованих немусульманських народів. У 109 Сурі сказано: «Я не поклонюсь тому, чому ви поклонялись, і ви не поклонитесь тому, чому

я поклоняюсь. Вам – ваша віра, мені ж – моя віра!»¹. Отже, в Священній Книзі мусульман констатується толерантне ставлення до іновірців, нічого не сказано про насильницьке навернення в іслам.

Для «Людей Писання», тобто послідовників авраамічних релігій (іудеїв і всіх видів християн) Коран пропонував не примусову ісламізацію, а оформлення відносин на договірній основі. Для отримання самої можливості сповідування своєї релігії вони були зобов'язані вносити в казну встановлену владою данину. Офіційним главою православного мілету був константинопольський патріарх. Порівняно з доосманським періодом компетенція християнської церкви і самого патріарха виявились різко розширеними. Перш за все, по аналогії з власними релігійними установами османи забезпечили реальним фінансово-економічним імунітетом також і православні структури. Патріархат був зобов'язаний вносити в державну казну визначену законом суму, зберігаючи в інших питаннях повну самостійність, включаючи наявність власної податкової системи. В питаннях догматики, культу і церковної дисципліни православне духовенство отримало повну свободу від османської влади. Церковна структура наділялася нетиповими для неї, перш за все, судовими і судово-виконавчими функціями. Особливо це стосується галузі сімейно-шлюбних і спадкових відносин, де османське державне право, засноване на шаріаті, було неприйнятним для іновірців².

Сформована на базі функціонування мілетів правова колізія фактично закріплювала за християнами статус подвійної юрисдикції – одночасно по відношенню до світської влади в особі султана і духовної – в особі патріарха. Ця ситуація дала привід деяким дослідникам ставити питання про виникнення в Османській державі деякого аналогу подвійного підданства і порівнювати константинопольського патріарха з престолонаслідником візантійського імператора, а єпископів – з його намісниками, що правили в православній державі, яка функціонувала всередині османського суспільства³. Отже, така система сприяла збереженню південнослов'янського населення. Адже, як піддані султана вони сплачували податки, мали певні права та обов'язки перед державою, а як піддані патріарха – зберігали свою релігію, звичаї та традиції, що в свою чергу перешкоджало їх повній асиміляції.

Християни під турецьким пануванням могли визнавати своє християнство з тими догматами, з якими вони самі його розуміли, і жодна інквізиція за це їх там не переслідувала. Європа XVI ст., а потім і XVII ст., зазнавши релігійних утисків та усобиць, природно складала такий турецькій віротерпимості аж надто високу ціну. Звичайно, що в своїх туркофільських надпоривах європейці не звертали увагу на одну обставину: в Туреччині

¹ Тафсир Аль-Коран. Аль-Мунтахаб. – М.: Умма, 2003. – С.779.

² Хитцель Ф. Османская империя. – М., 2006. – С.42.

³ Макарова И. О влиянии конфессионального сознания на этническую историю болгар (XV – начало XIX века) // Славяноведение. – 2008. – №2. – С.42.

християнство було в своїх догматах вільне тільки через те, що воно не було релігією самих турків. Мусульмани ставились до християн з погордою, їм було байдуже чи порушують християни свої релігійні догми⁴.

Слід наголосити, що ідеали Священної війни були важливим чинником в утворенні та розвитку Османської держави. Суспільство у прикордонних князівствах відповідало особливостям культурних взівців, просякнутих ідеалами безперервної Священної війни та постійного поширення дарюльїсламу – царства ісламу – доки воно не вкрило б цілий світ. Джихад був спрямований не на знищення, а на підкорення неправовірного світу – дарюльгарб (царство війни). Османи побудували свою державу завдяки тому, що об'єднали мусульманську Анатолію та християнські Балкани під своїм правлінням. І хоч постійна Священна війна була основоположним принципом їхніх володінь, ця імперія виникла як покровителька православної церкви та мільйонів православних християн. Іслам гарантував збереження життя та власності християнам і євреям за умов їхньої покірності та сплати подушного податку⁵. Отже, живучи поряд із християнами, османці проводили політику ісламізації з найбільшим лібералізмом і толерантністю.

Проте відомо безліч випадків, коли християни добровільно переходили в іслам. Цьому були різні причини. Особи, що йшли на це, керувались амбіціями кар'єри (особливо по відношенню до військової повинності) і податковими пільгами (звільнення від джизья – подушного податку, який сплачували немусульмани). Перехід в іслам міг надавати й інші переваги: сприяти звільненню раба. Військовополонений, якого приговорили до примусових робіт, міг прийняти іслам, сподіваючись отримати звільнення. Моряк, звинувачений в убивстві, чи селянин, звинувачений в пограбуванні, могли сподіватися, таким чином, на звільнення з ув'язнення. Отже, було багато мотивів навернення в мусульманську віру, навіть без релігійних поглядів і знання суті вчення⁶.

На відміну від окремих багатих землевласників та представників міської верхівки, які ісламізувалися з суто прагматичних міркувань (зادля збереження соціального статусу, послаблення податкового тиску), у селянському середовищі цей процес мав дещо інше підґрунтя (хоч і тут податкові привілеї не треба скидати з рахунку). Відносно легкий перехід в іслам селян пояснюється недостатністю у деяких віддалених регіонах християнського впливу, зокрема слабкістю церковних інфраструктур і браком священників⁷.

⁴ Кримський А. Історія Туреччини. – К. – Львів: ОЛІР, 1996. – С.227.

⁵ Іналджик Г. Османська імперія: класична доба 1300 – 1600 / Пер. з англ. О.Галенко. – К.: Критика, 1998. – С.16-17.

⁶ Хитцель Ф. Османская империя. – М., 2006. – С.212.

⁷ Османская империя. Государственная власть и социально-политическая структура. Сборник статей / Под ред. С.Ф. Орешковой. – М.: Наука, 1990. – С.113.

Сама ісламізація в одних випадках була одиничним, а в інших масовим явищем. До останніх можна віднести Боснію, Албанію, частину Болгарії, Анатолію і пізніше о. Крит. Перехід Боснії під турецьку зверхність мав свої особливості, найважливіша з яких – його швидкість і практично цілковита відсутність опору боснійців. Дослідники схильні пов'язувати це з традиційною популярністю в жителів краю богомільства. Відразу після приходу турків чимало боснійських феодалів прийняли іслам, зберігши за собою внаслідок цього права, власність і привілеї. Основною рушійною силою процесу ісламізації було прагнення пристосуватися до нових умов життя. Отже, мотиви мали суто побутовий характер. Аналогічна ситуація була і в Албанії. Тут ще зберігався племінний устрій. Деякі племена Албанії сповідували православ'я, а інші – католицизм. Тому між ними постійно виникали суперечки та ворожнеча, які турки вміло використали у своїх цілях. Значна частина албанської знаті перейшла у мусульманство і отримала високі посади⁸.

Сьогодні вже мало хто з дослідників сумнівається в тому, що частина болгар прийняла мусульманство добровільно. Ще у процесі підкорення Болгарії певний відсоток болгар, переважно родової аристократії та купецтва, без опору прийняла іслам, щоб зберегти свій соціальний статус та матеріальний добробут. Окрім того, в «контактних зонах» поширенням ісламу серед християн займалися не тільки ортодоксальні представники, а й його «передовий загін» – дервіші (монахи) Бекташійського ордену. Вони пропагували різновид ісламу – бекташизм, який багато чим нагадував християнство. В результаті це вилилось у релігійний синкретизм, а відповідно, і у взаємну терпимість, що стало своєрідним містком, за допомогою якого, ймовірно, і відбувався добровільний перехід частини християн в іслам⁹. Отже, більшість населення Балканського півострову приймало іслам, щоб зберегти або покращити своє матеріальне становище. Цими діями слов'яни засвідчили своє лояльне ставлення до політики завойовників на своїх землях.

Ісламізація не супроводжувалася ніякими церемоніями. Спочатку, новонавернений мусульманин мав виголосити промову: в присутності двох свідків вимовити текст про прийняття нової віри (шахада), але без будь-якого фізичного чи морального примусу. Насамкінець, він повинен був змінити одяг, тому що саме одяг був відмінною ознакою між мусульманами і не мусульманами¹⁰.

Незважаючи на таку ліберальну і толерантну політику турків, насильницька ісламізація також мала місце в колоніальній політиці Порти. Зростання мусульманського прошарку за рахунок православного населення в більшій чи меншій мірі спостерігається в болгарських землях протягом всього османського періоду. До 1515 р. воно не носило, на думку

⁸ Всемирная история: В 10 т. – М., 1958. – Т.4. – С.413.

⁹ Чорній В. Історія Болгарії. – Львів, 2007. – С. 127.

¹⁰ Хитцель Ф. Османская империя. – М., 2006. – С. 212.

спеціалістів, загрозливого характеру, проте вже в середині XV ст. болгаро-мусульманські господарства зустрічаються не тільки в містах, але і в сільській місцевості. І хоч, як уже було відмічено, політика насильницької ісламізації християн суперечила самим принципам побудови османського суспільства, болгарські дослідники все ж таки схильні пов'язувати причини різкої зміни етноконфесійної ситуації на території Східної Румелії на початку XVI ст. і середини XVII ст. саме з примусовими акціями.

Близько 1515 р. султан Селім I організував декілька походів, що торкалися Фракії, Мізії, Македонії. Їх результати корінним чином змінили співвідношення між християнським і мусульманським населенням цих районів. В Чорноморській області від Адріанополя до Сілістри загальна кількість мусульман досягла 72%, а в районі Східних Родоп і Біломорської Фракії – 89% всього населення. В північній і західній Болгарії, до цього мало підданій експансії ісламу, ситуація також змінилась: в районах від Шумена до Враци кількість мусульман збільшилась на 12%, в Софійському санджаці – на 6%, в Відинському – на 4,6%, в Кюстендільському – на 10,5%¹¹.

Тенденції помусульманення християн особливо посилювались у другій половині XVI – на початку XVII ст. Це було зумовлено насамперед послабленням могутності Туреччини та її військовими невдачами, що породило багато проблем внутрішнього характеру. Шукаючи виходу зі скрутного становища, турецька влада звернулась до релігії як засобу, здатного консолідувати країну. У зв'язку з цим султан Мурад IV (1623 – 1640 рр.) висловив намір ісламізувати своїх підданих. І хоча цей задум не міг бути реалізований через те, що завдав би непоправної шкоди турецькій скарбниці (адже одним з найважливіших джерел її поповнення був подушний податок, який платили лише не мусульмани), все ж він негативно позначився на становищі усіх християн, зокрема болгар. Заохочені султаном представники турецької влади на місцях роздмухували релігійний фанатизм мусульман, скеровуючи його проти християн. За таких умов нерідко траплялося, що слабодухі та користолюбні християни зрікалися батьківської віри і переходили на бік завойовників¹².

Основними методами, за допомогою яких османці намагались втримати у своїй владі чисельно переважаюче населення, турецький історик М.Т. Гьокбілгін вважав ісламізацію і військову службу в яничарському корпусі. В першій половині XV ст. в османській армії нараховувалось 50 тис. християн. Протягом наступних століть ці воїни повністю перейшли в іслам. За свідченням одного документа (друга половина XVI ст.), із 148 сіпахи в санджаці Паша 26 були сіпахи, що прийняли іслам в першому поколінні. Інший османський документ другої половини XVI ст., що розкриває

¹¹ Макарова И. О влечении конфессионального сознания на этническую историю болгар (XV – начало XIX века) // Славяноведение. – 2008. – №2. – С.51.

¹² Османская империя. – С.112.

положення в Кюстендільському санджаці, свідчить про те, що із 68 сіпах мусульман в першому поколінні було 15 чоловік¹³.

Проте найбільш масово ісламізація балканського населення здійснювалася через яничарство, а саме через систему девшірме («податок кров'ю»). Вона полягала в тому, що частина християнських хлопчиків, віком 9-12 років, найміцніших і найпривабливіших, турецька влада назавжди забирала від батьків у своє розпорядження. Відірваних від родини та свого етнорелігійного середовища рекрутованих дітей одразу насильно наvertsали у мусульманство і відправляли на виховання до Едірне та Стамбула. Після відповідного вишколу потурченці поповнювали яничарський корпус або ставали палацовими пажами. Частину з них брали на службу до себе османські аристократи¹⁴.

Підтвердженням цього є свідчення чеського дворянина Вацлава Вратислава, що деякий час перебував на території Османської держави. В своїх «Пригодах» (1599 р.) він зазначає: «Яничари набираються з дітей християнського народу, що живе під турецькою владою. Їх набирають по декілька сотень що два роки, хлопців років восьми, дев'яти і десяти, і прикріплюють до них лікарів, які повинні кожного розглянути по обличчі і вирішувати до чого може бути здатний хлопець через деякий час. Найкращі беруться на службу до турецького султана, інших забирають паші та інші турецькі начальники. Решта – продаються за дукати в Анатолію і в Азію до визначеного часу, до років 18, але не більше ніж до 20 років, і живуть там в бідності. І всіх їх, як виповниться 20 років, натерпляться вони горя, обгорять на сонці і привикнуть до будь-якої роботи, – привозять в Стамбул з усіх місцевостей, куди були вони розподілені. Тут найміцніших і найсуворіших з них записують в молодші яничари і віддають під командування старших»¹⁵. Отже, яничар виховували в жорстких умовах і в суворій дисципліні. Вони забували про своє походження та релігію. «Нове військо» повністю підпорядковувалося султанові, воно стало його особистою гвардією і робило все для розширення дарюльісламу (царства ісламу).

Таким чином, релігійний фактор відіграв надзвичайно велику роль в колоніальній політиці Оттоманської Порти. Завойовники – мусульмани і підкорене християнське населення продовжували співіснувати разом в одній державі. Слід відмітити толерантне ставлення до релігії підкорених з боку османського уряду та надання широких можливостей для збереження їхньої етноконфесійності. Звичайно, в політиці турків мала місце і насильницька ісламізація християн. Проте вона не була масовим явищем. Крім того, османському уряді було не вигідно, щоб все населення Балканського півострова стало мусульманським. Адже великі кошти в державну скарбницю надходили саме від християнського населення через сплату

¹³ Там само. – С.113.

¹⁴ Чорній В. Історія Болгарії. – Львів, 2007. – С.128.

¹⁵ Вратислав. Приключення // Степанова В.Е., Шевеленко А.И. История средних веков: Хрестоматия. – М.: Просвещение, 1981. – Ч.II. – С.41-42.

подушного податку. Це спонукало турків бути більш-менш ліберальними та толерантними по відношенню до християн. А слов'янське населення Балкан, в свою чергу, навчилося пристосовуватись до жорстких реалій життя, а також зуміло зберегти свою окремішність, культуру та традиції.

The article analyzes the role of the religious factor in the colonial policy of the Ottoman Empire. The rights and duties of the unmuslim population of the Balkan Peninsula are determined. The main reasons of the transformation of the Christians into Islam are found out. The instances of violent and voluntary islamization of the Balkan population are shown. The peculiarities of the devshirme system are revealed.

Key words: *islamization, Koran, double citizenship, Sacred War, dgyzje tax, janissary, devshirme system.*

СТОРІНКА МОЛОДОГО ЕТНОЛОГА

Віталій Калініченко (Чернівці)

УДК 903.5(292.451/.454)

ББК 63.493.11

ЕТНІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТА ПОХОДЖЕННЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ КУЛЬТУРИ КАРПАТСЬКИХ КУРГАНІВ (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)

Стаття присвячена висвітленню та аналізу основних теорій щодо походження старожитностей та етнічної приналежності культури карпатських курганів, її дослідження у історіографії. У статті подається основна характеристика археологічних пам'яток – поховань, кераміки, жител, за якою складені певні висновки щодо походження культури, їх висвітлення у історіографії. Тут також подана мета та актуальність дослідження. У статті подається аналіз теорій щодо виникнення і походження культури карпатських курганів у працях видатних дослідників, а також їх посилення на античних авторів – зв'язок із сьогоднішніми дослідженнями науковців.

Ключові слова: бастарни, германці, гето-дакійці, карпи, кельти, костобоки, культура карпатських курганів, тайфали.

Культура карпатських курганів виникає не раніше II ст. н.е. Поселення і могильники культури поширені на території північно-східного Прикарпаття, що простягалося вузькою смугою між Карпатами та Дністром на північному заході і Карпатами та Прутом на південному сході. На території Закарпаття відоме всього одне поселення, і це не дає можливості окреслити межі поширення пам'яток цього типу на південному підгір'ї Карпат, хоча і дає докази поширення культури карпатських курганів й на цій території. Першим, хто обстежив пам'ятки культури цього типу, та відніс їх до пізньоримського часу був австрійський археолог Йозеф Сомбаті¹. На півночі прикарпатські пам'ятки не поширюються за кордони Дністра і Пруту. М.Смішко включав до території культури румунську Трансільванію, а також Південну Польщу². Але на даний момент, питання включення цих земель до ареалу культури є дискусійним. На даному етапі дослідження Карпатського підгір'я чітко можна визначити лише північні кордони культури. Питання про поширення пам'яток цього типу на південно-західному підгір'ї лишається відкритим.

Серед найбільш вагомих робіт, присвячених питанню етнічної інтерпретації та походженню старожитностей культури є монографія М.Смішка «Карпатські кургани I пол. I тис. н.е.», яка вийшла у 1960 р. У ній зібрано і систематизовано відомі на той час матеріали карпатських курганів і подано аналіз походження пам'яток. Сюди ж увійшли і останні дослідження

¹ Szombathy J. Prähistorische Recognoscierungstour nach der Bukowina im Jahre 1893 // In: Jahrb. des Bukowiner Landes-Museums. – Czernowitz, 1894. – Bd.2. – S.15-16.

² Смішко М. Карпатські кургани I пол. I тис. н.е. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С.130.

Б.Тимощука, який у 1951 р. обстежив 5 курганів на могильнику у Глибокій. У 1977 р. Л.Вакуленко видає монографію «Пам'ятки підгір'я українських Карпат», в якій питанню етнічної інтерпретації присвячений один з розділів³. Важливими для нас є монографії В.Котигорошка та М.Брайчевського У 1983 р. у світ вийшла дисертація Котигорошка В. «Население Закарпаття в I пол. I тыс. н.е.». У ній він порушує питання етнічної інтерпретації носіїв культури. Про зв'язок культури карпатських курганів з пам'ятками куштановицького типу розповідається у його статті «Происхождение и хронология памятников куштановицкого типа Закарпаття». Серед останніх досліджень щодо походження культури карпатських курганів, слід відзначити автореферат Л.Вакуленко, який вона захистила у 2010 р.⁴.

Питання походження пам'яток та етнічної інтерпретації культури карпатських курганів на даний момент є актуальним, тому основною метою дослідження буде характеристика минулих досліджень, та на їх основі створення загальної концепції розподілу пам'яток та вирішення питання етнічної приналежності культури карпатських курганів – їх узагальнення у історіографії.

Щоб вирішити питання походження культури та скласти уявлення про процес і територію її формування, необхідно з'ясувати історичні обставини того часу. Слід звернутися до більш ранніх пам'яток цієї території, а також визначити роль археологічних культур сусідніх районів, які могли вплинути на розвиток культури карпатських курганів. В останні століття до н.е. на території Центральної та Східної Європи з'являються старожитності пшеворської, зарубинецької культур, та пам'ятки типу Поянешти-Лукашівка. Незважаючи на ряд відмінностей, ці культури мають спільні риси з культурою карпатських курганів. Поширення цього типу посуду є однією з ознак впливу кельтської культури на різні племена Європи. Так, Я. Пастернак вважав, що це могли бути галли, або германці⁵, а Я.Ейснер висунув припущення, що в той час, окрім кельтських племен, тут жило давнє місцеве населення, яке перебувало під культурним впливом і політичною зверхністю кельтів⁶. Можна підкреслити, що в I ст. н.е. в Закарпатті відбувся ряд культурних і етнічних змін. Матеріальна культура населення мала римське забарвлення, завдяки воєнним і торгівельним зв'язкам з подунайськими провінціями. Вчені припускали, що на Закарпатті у I ст. н.е. жило автохтонне гето-дакійське населення. Той же Я.Ейснер вважав, що ці землі в той час могли бути заселені галльськими аннартами, а у II ст. н.е. сюди прибули племена вандалів. Це підтверджується археологічними знахідками з поселень культури: римський придорожній камінь з написом біля м.Великого, а також залізна зброя, що була виявлена біля м.Арданового. У III ст. н.е. на

³ Вакуленко Л. Пам'ятки підгір'я українських Карпат. – К., 1977. – С.70-89.

⁴ Вакуленко Л. Східні Карпати в пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси). – Автореф. дис. ...доктора історичних наук. – К., 2010.

⁵ Pasternak J. Ruské Karpaty v archeologii. – Praha, 1928. – S.59.

⁶ Eisner J. Slovensko v pravěku. – Bratislava, 1933. – S.189.

Закарпатті, на думку Л.Нідерле, з'являються гепіди, а після них – готи. У V – VII ст. н.е. сюди проникли слов'яни, які змішалися з місцевими племенами. Л.Нідерле відносив появу слов'ян на Закарпатті до більш раннього часу. Вони згадуються під іменами лугіїв і венедо-сарматів. Тут вони оселилися з іллірійським та фракійським населенням, а пізніше жили між гунськими та германськими племенами. Це підтверджується тим, що на цій місцевості виявлені безкурганні поховання з тілоспаленням і зі зброєю. Так, Б.Тимощук після проведення розкопок у 1951 р. приписував ці пам'ятки носіям пшеворської культури, які мали просуватися далі на південь⁷. Згодом, на північному підгір'ї Карпат були знайдені римські монети, які на думку М.Смішко були залишені тут племенами, спорідненими з дакійськими носіями липицької культури, або одним із кельтських племен⁸. Першу характеристику курганних могильників та кераміки першої половини I тис. н.е. на північному підгір'ї дає М.Смішко у своїй праці⁹. Ці пам'ятки можна виділити в групу, яка належить дакійським скотарським племенам, а пізніше, той же М.Смішко висловив думку, що це були предки літописних хорватів.

У визначенні генетичних коренів культури карпатських курганів, особливе місце займає поховальний обряд, тому основною проблемою є питання виникнення і походження цього ритуалу. У свій час М.Смішко вбачав місцеві корені курганних поховань Прикарпаття в поховальному обряді куштановицької культури Закарпаття, подільських курганів скіфського часу з Подністров'я, а також комарівської культури¹⁰. Куштановицький обряд дуже нагадує поховальний ритуал культури карпатських курганів, але попри це, між культурами простежується великий хронологічний розрив – приблизно чотири століття¹¹, і це позбавляє можливості говорити нам про прямий генетичний зв'язок між цими культурами. Ще менше підстав дає нам виведення поховального ритуалу культури карпатських курганів із середовища західно-подільської групи скіфських курганів, оскільки між ними збільшується територіальний і хронологічний розрив¹². Таким чином, у нас немає даних для того, щоб вивести обряд трупоспалення на місці поховання під курганним насипом безпосередньо з археологічних культур, що хронологічно передують їй.

Тому ми повинні розглянути пам'ятки на сусідніх з ареалом культури карпатських курганів територіях. Так, подібний поховальний обряд

⁷ Тимощук Б. Подкарпатские курганы III – V веков н.е. // КСИИМК. – Вып.52. – 1953. – С.54.

⁸ Smiszko M. Kultury wczesnego okresu epok cesarstwa rzymskiego w Malopolsce wshodniej. – Lwów, 1932. – S.15, 20, 21, 25.

⁹ Смішко М. Доба поховань в Західних областях УРСР // Археологія. – К., 1948. – Т.II. – С.107-109.

¹⁰ Смішко М. Карпатські кургани I пол. I тис. н.е. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. –С.131.

¹¹ Смирнова Г., Бернякович К. Происхождение и хронология памятников куштановицкого типа Закарпатья // Арх. Сборник. – М.-Л., 1965. – Вып.7. – С.104.

¹² Мелюкова А. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья // МИА. – 1958. – № 64. – С.21-31.

простежується на пам'ятках типу Кашольц-Кальбор, на території Трансильванії, і на могильнику Земплин у Східній Словаччині. Проте, очевидно, що вони не можуть бути місцями, звідки цей обряд поширився на територію Північного Прикарпаття. Основною причиною цього є розбіжності в матеріальній культурі цих пам'яток.

На окрему увагу заслуговує факт виявлення в деяких курганах карпатської групи невеликих ровів навколо місця поховання. Вони відомі в різних регіонах Центральної і Західної Європи, на могильниках, що відносяться до періоду ранньої бронзи й до VIII ст. н.е. Їх знаємо і у районах Чехії та Словаччини, зокрема на пізньокельтському могильнику в Голіарах. Тому, виходячи з того, що цей поховальний ритуал був властивий кельтським племенам, вчені припускають, що він проник в теперішній ареал культури карпатських курганів. Цей обряд спостерігається також на могильниках у Моравії, що відносяться до IV – V ст. н.е., та приписуються германському населенню.

На сьогоднішній день питання сходження генетичних коренів поховального ритуалу культури карпатських курганів лишається відкритим, і тому складається враження, що цей обряд виник спонтанно, в процесі формування культури.

Вивчення основних рис культури показало, що серед керамічного матеріалу ліпні та кружальні форми мають аналогії в посуді гето-дакійських культур. Це стосується і окремих орнаментальних мотивів. Присутність ліпних лійчастих чашей з ручкою вказує на присутність гето- дакійських елементів у культурі карпатських курганів. Це закономірно. З півночі до території поширення культури карпатських курганів примикає область де проживало гето-дакійське липицьке населення. Не виключено, що якась його частина під натиском пшеворських племен відійшла за Дністер і взяла участь у формуванні нової культури. На південному сході наша територія межує з областю поширення дакійських пам'яток типу Поянешть-Вертишкой. Також на Прикарпатті поширюється фракійський вплив. Вплив латенського гончарства на керамічне виробництво культури карпатських курганів помітний у формах та профілюванні кружального посуду, на що звернув увагу М.Смішко¹³. Так, знайдені на поселеннях сірі миски з циліндричними плічками мають прямі аналогії в пізньокельтському середовищі, але між ними існує великий хронологічний розрив. Латенські традиції могли бути внесені із сусіднього дакійського середовища, а найімовірніше з'явилися завдяки зв'язкам з провінціально-римськими майстернями, які в цей час працювали за латенськими традиціями¹⁴. Останні простежуються також у гончарному виробництві черняхівської культури¹⁵ та культури Поянешть-Вертишкой.

¹³ Смішко М. Карпатські кургани. – С.107.

¹⁴ Амброс А. Фибулы юга Европейской части СССР // САИ. – 1966. – ДИ-30. – С.58.

¹⁵ Зильманович И. Гончарные печи Луки-Врублевецкой // КСИА АН СССР. – 1967. – Вып.12. – С.112-117.

Появу кружальної техніки у носіїв культури карпатських курганів пов'язують з подунайськими римськими територіями. На користь цього промовляють численні аналогії посудин в провінціально-римських комплексах і близька відстань від тогочасних кордонів Римської імперії. Можливо, що завдяки зв'язкам з цими племенами кружальна техніка проникла з римського середовища до носіїв культури карпатських курганів.

Важко визначити, яку роль у формуванні культури карпатських курганів відіграли пшеворські племена. Хоча їх просування на західні землі хронологічно збігається з часом виникнення культури карпатських курганів, проте ні на одному з поселень цієї культури не знайдені хоча б деякі вироби з характерною орнаментикою пшеворських пам'яток. У культурі карпатських курганів також не простежуються елементи сарматських впливів на кераміку¹⁶.

Важливим аспектом дослідження є питання про співвідношення культури карпатських курганів та черняхівської культури. Вони датуються одним часом і стикаються територіально. В середовищі черняхівських старожитностей знаходять аналогічні прийоми житлобудування, зокрема на поселеннях співіснують наземні та заглиблені житла, а також деякі форми ліпного та кружального посуд. Схожість цих форм пояснюється спільним джерелом впливу провінціально-римського гончарства, а також є близькою до культури слов'ян VI – VIII ст.¹⁷. Таким чином, зіставлення основних рис культури карпатських курганів з попередніми старожитностями ближніх територій показали, що вона є новою, і хоча деякими рисами нагадує риси інших культур, проте всім комплексом матеріальної культури не збігається з жодною з них.

Щодо питання етнічної інтерпретації культури карпатських курганів, то його вперше порушив М.Смішко¹⁸. Він висунув тезу, що в межиріччі Дністра і Пруту жило плем'я карпіанів (карпів), яке вперше згадується у «Географії» Птолемея. Згодом, на цій території з'являються літописні хорвати. Це дає нам можливість дійти висновку, що між карпами та хорватами існував зв'язок.

На основі подібності поховального обряду культури карпатських курганів до слов'янського, М.Смішко висловив припущення, що під впливом навколишнього етносу відбулася етнічна трансформація дакійського племені карпів. Таким чином, за М.Смішком, культура карпатських курганів належала стародавнім карпам, які ослов'янилися і стали предками літописного слов'янського племені хорватів. Але на основі нових археологічних досліджень потрібно переглянути гіпотезу М.Смішка. Справа в тому, що з культурою дакійського племені карпів археологи пов'язують

¹⁶ Смішко М. Сарматські поховання біля с. Острівець Станіславської області // В кн.: МДАПВ. К., 1962. – Вип.4. – С.54-70.

¹⁷ Баран В. Етнокультурні процеси у межиріччі Дніпра і Вісли у I пол. I тис. н.е. у світлі археологічних досліджень // УІЖ. – 1970. – №10. – С.51.

¹⁸ Смішко М. Карпатські кургани. – С.148-152.

пам'ятки культури Поянешть-Вертишкой. Риси цієї культури впливають з гето-дакійських культур, об'єднаних з римськими і сарматськими впливами, тому ми схильні відводити фрако-дакійське походження карпів. Але попри це виключається можливість приписати карпам пам'ятки культури карпатських курганів.

Найбільш можливою тезою, щодо попередників культури карпатських курганів є думка про те, що тут жили племена костобоків, які детально описані у античних авторів, зокрема у «Певтінгерових таблицях» та у «Географії» Птолемея. Вважається, що костобоки були носіями липицької культури, які з'явилися тут у I ст. н.е. та зникли у II ст. н.е. Шлях їх з території Дакії на Дністровське Лівобережжя пролягав через Карпатські перевали¹⁹. Привертає увагу подібність рис липицької культури та культури Поянешть-Вертишкой, яка безпосередньо пов'язана з культурою карпатських курганів. Чітко виступає ідентичність поховального обряду, будівництва жител, керамічних комплексів, а також виразний дакійський характер. Тому, це підтверджує думку про споріднене гето-дакійське походження костобоків і карпів, але не дає можливості говорити про них, як про попередників культури карпатських курганів.

Поряд з костобокими у античних авторів згадуються племена бастарнів, які заселили Карпато-Дунайський басейн у кінець III ст. н.е. Вони займали крайню периферію теперішнього ареалу культури карпатських курганів, проте знайти яких-небудь археологічних джерел поки що не можливо²⁰. Сучасні історики вважають бастарнів або кельтами, або германцями, або фракійцями, або ж «невідомою етнічною спільністю»²¹. Нещодавно, Л. Вакуленко у своїй дисертації зауважила, що разом з готами на теперішній ареал культури карпатських курганів проникли і так звані тайфали, які вперше згадуються у Йордана, у зв'язку з їх походом на Нижню Мезію. Вона висунула тезу, що пам'ятки культури карпатських курганів, незважаючи на деякі відмінні риси у поховальному обряді, залишили тайфали, активність яких припадає на IV ст. н.е. Сьогодні, переважна кількість дослідників вважає, що тай фали були германцями.

Попередниками, що сформували культуру карпатських курганів можна вважати ранніх слов'ян I тис. н.е. Спільності між ними підтверджуються у матеріальній культурі (ліпні горщики з відігнутими назовні вінцями, більше чи менше виділеною шийкою, та опуклим тулубом і плоским денцем)²², а також у поховальному обряді. Спільними для культур є і прийоми орнаментативної кераміки, хоча загалом, в керамічних комплексах

¹⁹ Smiszko M. Op. cit. – S.178.

²⁰ Мачинский Д. К вопросу о датировке, происхождении и этнической принадлежности памятников типа Поянешты-Лукашевка // В кн.: Археология Старого и Нового Света. – М., 1966. – С.94-96.

²¹ Мачинский Д. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры // КСИА АН СССР. – 1966. – Вып.107. – С.96.

²² Вакуленко Л. Раннеславянское поселение у с. Глубокое в Прикарпатье // В кн.: Раннесредневековые восточно-славянские древности. – Л., 1974. – С.242-252.

обох культур кількість орнаментованого посуду невелика. Пластичний валик з косими насічками, розташований під вінцями, а короткі відрізки валика з косими насічками на плічках відомі на слов'янських пам'ятках Верхнього Подністров'я²³. Характерні для ранньосередньовічної слов'янської кераміки насічки або вдавлення по краю вінця прикрашають і ліпні горщики культури карпатських курганів²⁴. Також трапляються пластичні дужки і шишечки-гудзики. Ці архаїчні орнаменти є і на посуді культури карпатських курганів. Простежуються спільності і між ліпним та кружальним посудом. У цьому зв'язку слід згадати про розкопки слов'янського поселення поблизу с. Кодин на правому березі Пруту, де в керамічних комплексах чотирьох жител разом із керамікою празького типу знайдено уламки кружального і ліпного посуду культури карпатських курганів. У житлі №10 виявлено також залізну фібулу, що датується IV – V ст. н.е.²⁵.

Таким чином, на основі історіографічного огляду можна зробити наступні висновки, що у формуванні культури карпатських курганів взяло участь гето-дакійські, або північно-східно-фракійські, тайфальські та слов'янські племена. У подальшій інтеграції зі збільшенням кількості давнього східнослов'янського населення у Подністров'ї, почався активний процес асиміляції, в якому переміг слов'янський етнос. Це також простежується у рисах матеріальної культури. Слов'янські пам'ятки витіснили гето-дакійські. Ці процеси уявляються над тим, більш природним, що історична обстановка I пол. I тис. н.е. знаменується роздробленням і швидкою деградацією фракійського етнічного елемента і зміцненням слов'янства. Це, зокрема, знайшло свій прояв у значному розширенні слов'янських територій, які в VI – VII ст. н.е. охоплюють більшу частину Східної та Центральної Європи.

This article dedicates flashing and analysis main theories about origin memorandums and ethnic interpretation the Carpathian barrows, his historiography. In article giving main feature archeological memorandums- kurgans, ceramics, and dwelling. In enter giving main historiography, purpose and urgency research. In article also giving analysis theories about origin in the Carpathian barrows labours popularity scientist- them relationship with modern research scientist.

Key word: *bastarnes, Germans, Geto-Daks, Karps, Celts, Kostobok, the Carpathian barrows culture, the taifales.*

²³ Баран В. Раннеславянское поселение у с. Рипнев (Рипнев II) на Западном Буге // МИА. – 1963. – № 108. – С.363, рис.7, 9.

²⁴ Приходнюк О. Слов'яни на Поділлі (VI – VII ст. н.е.). – К.: Наукова думка, 1975. – Таблиця II, 9, 11.

²⁵ Тимошук Б., Русанова И. Раскопки славянского поселения Кодин // В кн.: Археологические открытия 1974 г. – М., 1975. – С.362-363.

УДК 94(439)''1867/1918''

ББК 63.3 (4 Укр.) 6

НАЦІОНАЛЬНІ ПРАГНЕННЯ ЕТНОСІВ УГОРЩИНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Стаття розкриває активізацію руху національних меншин Угорщини у перші десятиріччя ХХ ст. Національні меншини вступили на шлях активних дій у політичній та суспільній площині. Ці прагнення були однією з причин розпаду монархії. Привернуто увагу проблеми утворення нових держав на уламках монархії.

Ключові слова: національна держава, національні рухи, активність, національна політика, рух схизматів, сепаратистські настрої, національна автономія, закон Аппоньї.

На початку ХХ ст. із назріванням конфліктів між великими західними державами внутрідержавні національні проблеми втрачали значення, відходили на задній план. Цілковитим іншим становищем спостерігається у країні східної Європи, у тому числі на території Австро-Угорської монархії. Етноси великої імперії Габсбургів активізують свої дії у напрямку відвоювання національних свобод, стають важливим чинником внутрішньої і зовнішньої політики.

Отже, у країнах східної Європи процес націотворення розпочався дещо пізніше. Після утворення дуалістичної системи національне питання набуло самостійного значення. Відомо, що національні проблеми після Першої світової війни стали однією з причин розпаду Австро-Угорської монархії та створення нових держав.

У середовищі істориків проходять дискусії стосовно питання – монархія розпалася чи її розвалили. А також навколо факту утворення нових держав після розпаду монархії, частина дослідників невпевнена в тому, що вони були національними державами. Переважна більшість істориків, серед них О.Ясі¹, Ф.Фейто², схиляються до думки розвалу монархії.

Проблематика міжнаціональних зв'язків та історичний досвід їхнього врегулювання є з'явитися актуальним питанням для всіх багатонаціональних держав, у тому числі для нашої держави.

Важливим джерелом нашого дослідження послужив збірник документів під редакцією Імре Міко «Національне право та національна політика»³. Не менш важливі джерела подано у збірнику «Документи до історії національного питання» під редакцією Кемень Г. Габора⁴. З-під пера

¹ Jászi Oszkár. A Habsburg–Monarchia felbomlása. – Bp.: Gondolat Kiadó, 1982. – 597 l.

² Fejtő Ferenc. Rekviem egy hajdan volt birodalomért. Ausztria-Magyarország szétrombolása. – Bp.: Minerva-Atlantisz, Medvetánc. – 432 l.

³ Mikó I. Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. – Kolozsvár, 1944. – 551 l.

⁴ Kemény G. Gábor. Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. VI. 1913 – 1914. – Bp.: Tankönyvkiadó, 1985. – 341 l.

того ж автора вийшло комплексне дослідження «Історія угорського національного питання», де він подає цілісну картину національних прагнень першої чверті ХХ ст.⁵.

Відносно цілісну картину процесу розпаду монархії отримуємо з праці Оскара Ясі «Розпад Габсбурзької Монархії». Автор прийшов до висновку, що розпад монархії – це закономірний процес, є результатом не зовнішніх чинників, а внутрішніх війн із власним народом⁶. На думку Оскара Ясі: «Розпад Монархії це цілеспрямоване прагнення, а не примха долі»⁷.

У запропонованій статті ми прагнемо розкрити характер прагнень національних меншини Угорщини у першій чверті ХХ ст. і показати процес утворення нових держав.

Сабо Даніель висловився, що на зламі двох століть національні рухи змінили свого стратегію, нарівні із збереженням культурних цінностей прагнули до зміцнення економіки національних суспільств, створили національні фінансові установи, збільшили капітал уже існуючих фінансовий інституцій. На початку ХХ ст. вони повернулися до парламентарної політики⁸.

З весни 1918 р. стало очевидним, що великі держави проводять антигабсбурзьку політику. Це становище ще більше підбадьорювало національності імперії.

У перші роки ХХ століття етноси позбуваються своєї пасивності, партії національних меншини повертаються до форуму політичного життя. Першим від пасивності відійшла Словацька національна партія (СНП). У 1901 р. вона видала програму партії, яка містила наступні положення національного характеру:

- цілісність, неділимість і незалежність угорської батьківщини.
- рівність прав словацької мови в школах, судах і адміністраціях⁹.

Слід зауважити, що ця програма не містила всіх вимог словацького етносу, але демонструвала прогрес у напрямку порозуміння з угорцями. Це перша національна програма, яка визнавала закон про національності й вимагала його введення в дію. На парламентських виборах 1905 р. Словацька національна партія зазнала серйозної поразки (до палати депутатів потрапив один Мілан Годжа (1878 – 1944) – відомий словацький журналіст і політик. Як активіст словацької інтелігенції і член СНП у 1905 – 1910 рр. Мілан Годжа був депутатом угорського парламенту. У період 1906 – 1914 рр. він був найпомітнішою фігурою СНП. Однак ці вибори не вплинули на майбутнє словацького національного руху. На наступних 1906 р. виборах СНП здобула 7 мандатів. У 1907 р. укладено тимчасову угоду про співпрацю між СНП

⁵ Kemény G. Gábor. A Magyar Nemzetiségi kérdés története. Bp.: Gergely R. T. Kiadása. – 188 l.

⁶ Jászi O. Op. cit. – Old.13

⁷ Ibidem.

⁸ Kozári M. A dualista rendszer (1867 – 1918). Modern magyar politikai rendszerek. – Bp.: Pannonica kiadó, 2005. – 61 l.

⁹ Magyar Országos Levéltár (MOL, Budapest). – K 26 1905 XIV- 629.

Глінки та Словацькою націоналістичною партією Шробара. Отже, словацька політична еліта була активним учасником суспільно-політичного життя Угорщини.

Варто зупинитися на національному русі сербів. Улітку 1908 р. Сербська демократична партія опублікувала власну національну програму. Значення цієї програми полягає в тому, що СДП прагнула взяти на себе роль посередника між угорськими прогресивними партіями і сербською громадськістю. Сербські демократи визнавали чинність закону про національність та чітко формулювали свої національні вимоги.

Напередодні виборі 1905 р., на конференції у Надьсебені, румуни також вирішили активізувати свої дії. Програма Румунської Національної Партії містить наступні пункти:

- вимагала визнання державотворчої ролі румунського народу.
- введення у дію закону про рівність прав національностей та частковий його перегляд¹⁰.

На завершення програма підкреслювала, що румунський народ буде діяти в межах конституційності¹¹.

Незважаючи на те, що румунська національна меншина офіційно вийшла з етапу пасивності, частина румунів не стала на шлях рішучих дій. Так, на виборах 1905 р. румуни здобули усього 8 депутатських місць до угорського парламенту. Депутати-румуні спільно із словацьким і сербським депутатами створили «парламентський клуб національних депутатів». На виборах 1906 р. національні меншини об'єднали свої сили і здобули значно більше місць, ніж у попередні роки, так 14 румунів, 5 словаків і 6 сербів стали депутатами угорського парламенту.

Головою Румунської національної партії був Мігалі Тівадар, ідеологами – Мануй Дюла, Годжа Мілан, найбільш активним оратором – Ваїда Шандор¹².

Відомо і про масові виступи нацменшин на початку ХХ ст. Так, 19-20 січня 1908 р. депутати румунської національної меншини в Будапешті зібралися на конференцію, де вирішили створити загальнодержавну Румунську національну партію. Безпосередньо із початком Першої світової війни зростає румунський сепаратистський рух. Румунський депутат угорського парламенту Ваїда Шандор виголосив звинувачення проти угорської шовіністичної політики, різко засудив політику «мадяризації»¹³.

У перше десятиріччя ХХ ст. шкільний закон Аппоньї (1907 р.) викликав незадоволення національних меншин держави. Уряд Векерле проводив цілеспрямовану мадяризаторську освітню політику, що, звичайно, стало новим приводом до активізації дій лідерів національних меншин. Доцільно згадати про так званий «Lex Apponyi», тобто ХХVIII ст. закону

¹⁰ MOL K 26 1905 XIV- 629

¹¹ Kemény G. Gábor. Op. cit. – 157 l.

¹² Mikó I. Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. – Kolozsvár, 1944. – 263 l.

¹³ Kemény G. Gábor. Op. cit. – 157 l.

1907 р., яка отримала назву від «автора» міністра релігії та освіти графа Алберта Аппонї. Згідно закону школи нацменшин отримували державне фінансування, вчителі ставали державними службовцями, в такий спосіб держава цілковито брала під нагляд шкільну справу, прискорювала «мадяризацію», примушувала вчителів навчати і виховувати учнів в угорському національному дусі. Обов'язковими атрибутами в школах національних меншин стали угорських національний прапор і герб. Внаслідок запровадження «Lex Apponyi» значно скоротилася кількість шкіл нацменшин, насамперед словацьких і русинських. Організації сербів, румунів, саксонців Трансільванії могли результативно протидіяти закону¹⁴. Румунська політика розгорнула масштабну пропаганду проти закону Аппонї. У цілому, внаслідок дії закону в 1914 – 1915 рр. у 80% народних шкіл Угорщини мовою навчання була угорська¹⁵.

При цьому, доцільно зазначити, що активна мадяризація розпочалася значно раніше, відразу після заключення дуалістичної угоди 1867 р.¹⁶. Отож, «Lex Apponyi», та інші заходи уряду, спрямовані на обмеження прав національних меншин на початку ХХ ст. були останнім акордом у політиці мадяризації.

У новітній історії багатонаціональної Угорщини особливе місце займають русини (карпато-українці), що населяли Березький, Ужанський, Угочанський та частину Марамороського комітату Північно-Східної Угорщини. В угорській науковій літературі переважає думка про економічну, культурну та громадсько-політичну відсталість згаданих територій¹⁷.

У 90-х рр. ХІХ – перші роки ХХ ст. у русинському національному русі чітко виділяється два напрямки – русофіли та українофіли. 1895 р. із відродженням Товариства Василя Великого в Ужгороді розпочинається новий етап процесу національного відродження русинів. У тому ж 1895 р. створено в Угорщині Католицьку народну партію, яка мала певний вплив на національні стремління національних меншин держави, у тому числі й русинів¹⁸. У програмі партії є положення про захист прав національних меншин за умови гарантії цілісності та національного характеру Угорської держави¹⁹.

Серед активістів українофільського руху виділяється постать Ю.Жатковича, А.Волошина. Русинська (українська) інтелігенція Закарпаття жваво виступає проти асиміляторської політики угорських урядів.

¹⁴ Tilkovszky L. Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919 – 1989. – Вр.: Kossuth Könyvkiadó 1989. – 22 l.

¹⁵ Ács Z. Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. – Вр.: Kossuth Könyvkiadó, 1984. – 329 l.

¹⁶ Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948). – Ужгород, 1994. – С.50.

¹⁷ Mayer M. Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860-1910. Вр.: Akadémia Kiadó, 1977. – 7 l.

¹⁸ Ibidem. – 11 l.

¹⁹ Mérei Gy., Pölöskei F. Magyarországi pártprogramok 1867 – 1919. – Вр.: ELTE- Eötvös kiadó, 2003. – 149 l.

Важливим моментом історії русинів є схизма, тобто перехід від греко-католицької віри до православ'я. Цей рух зародився на Мараморощині із середовища румунів, невдовзі він поширився на територію, заселену русинами. До руху прилучалися переважно бідні селяни. Крім релігійних мотивів, зустрічалися вимоги національного характеру. Русинська інтелігенція не підтримувала рух схизматів. Окремі її представники називали себе угорцями греко-католицької віри, тобто ставали на шлях асиміляції. Із греко-католицької віри спробували вилучити все слов'янське, навіть ініціювали введення угорськомовної літургії та латинської абетки²⁰.

У випадку національних рухів монархії можемо говорити про два їх типи. Створення національної держави вимагали більш розвинені в політичному сенсі народи монархії: угорці, італійці, чехи, поляки та хорвати. Малочислені народи не мали «великих планів», для них тривалий час була зручною ситуація забезпечення національної і адміністративної автономії. Майже до самого початку Першої світової війни на таких позиціях залишалися словаки, русини, словенці, румуни, а також німці Угорщини.

Однак при відмінностях програм національних меншин вони містили одну спільну рису — кожен народ прагнув до національної самореалізації, розвитку культури і мови, домагався вживання своєї мови в школах, церквах, адміністраціях та судах²¹.

Визрівали ті конфлікти, які впродовж Першої світової війни призвели до розпаду монархії. Метою політиків національних меншин у ці роки вже однозначно стало створення національних держав. У цих планах на допомогу лідерам нацменшин виступили країни Антанти. Підтримуючи політиків-емігрантів (чехів, словаків, поляків, хорватів), вони намагалися ослабити сили противника (монархію Габсбургів). Політики-емігранти створили національні ради. Особливу роль відігравала воєнна пропаганда, яка робила все менш безнадійним можливість мирного співіснування різних етносів у межах монархії.

За кордоном посилену антимонархічну пропаганду в пресі роводив Е.Бенеш, професор Празького університету. 1916 р. в Парижі він опублікував листівку із чіткими бажаннями розпаду Австро-Угорської монархії.

Слід згадати також про так звану «L'Unité Yougoslave» – зошит, який з'явився 1915 р. у Парижі завдяки об'єднанню сербської, хорватської і словенської молоді. Вступне слово склав Т.Масарик. «L'Unité Yougoslave» став маніфестом об'єднання південнослов'янської нації. Головна думка – серби, хорвати і словени це одна нація. Австрійську і угорську політику автори документа оцінили як колонізаторську. Вважали, що саме ця політика є причиною бідності народу та масової еміграції. Згідно офіційної статистики

²⁰ Mayer Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860 – 1910. – Bp.: Akadémia Kiadó, 1977. – 113 l.

²¹ Jászi O. Op. cit. – 339 l.

1910 р. із території Хорватії і Словенії та Далмації до США емігрувало близько півмільйону чоловік²².

Восени 1918 р. в результаті розпаду Австро-Угорської монархії на її теренах було утворено самостійні держави — австрійську, угорську, чехословацьку. Колишні австрійські провінції Далматія, Словенія, Боснія і Герцеговина увійшли до нової південнослов'янської держави — Сербо-Хорвато-Словенського Королівства. Найбільшу територію із колишньої монархії отримала Румунія (землі Трансільванії, Партиум та частину Буковини). Галичина після поразки Західноукраїнської Народної Республіки увійшла до складу II Речі Посполитої.

Можемо зробити висновок, що на початку ХХ ст. національні меншини Угорщини зокрема та монархії в цілому вступили у фазу політичної та громадської активності. Національні рухи набирали все більшого розмаху, вони цілеспрямовано добивалися розвалу монархії. Закордоном, насамперед у середовищі емігрантів-лідерів національних меншини монархії Габсбургів, посилюється антимонархічна пропаганда. Розпад монархії, утворення нових, самостійних держав проходили відносно мирним шляхом, без відчутного опору центральної влади. Причиною цього, скоріше всього, була боязнь революції, масових виступів. Задекларованими принципами мирних договорів стало національне самовизначення. Однак, цей принцип доповнювався рядом інших положень і зауважень, що виключали національно-етнічний принцип формування територій новоутворених держав. Тобто нові держави, створені на теренах Австро-Угорської монархії, не могли вважатися національними державами.

The article is review the national endeavours in Hungary in the first quarter of 20. century. In this period the nationalities started an activity on political and social space. These endeavours caused the monarchy's disintegration partly.

Keywords: *nation state, national movements, activity, nationality politics, schism movement, separatist endeavour, national autonomy, lex Apponyi.*

²² MOL K 26 1917- XII res. Tétel 1112

УДК 94 (477.84)

ББК 63.3 (4 Укр.)

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЛЕМКІВ (НА ПРИКЛАДІ ПІДГАЄЦЬКОГО РАЙОНУ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

На доступному монографічному матеріалі в статті висвітлено основні наукові думки щодо національної приналежності, а також ідентичності лемків, що побутують у вітчизняній та іноземній історіографії. Після насильного переселення лемків з своїх етнічних земель, само ідентифікація лемків змінилася, оскільки трансформація культур призвела до повної або часткової асиміляції. Проте самі лемки –переселенці зберегли свої унікальні традиційні риси у загальноукраїнському руслі і підтримують їх.

Ключові слова: лемки, ідентифікація, трансформація, Підгаєцький район, асиміляційні процеси, етнографічна група.

У світі наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. поглибились загальносвітові тенденції, які зумовили зростання інтересу істориків і пересічних громадян до історії своєї держави, народу не тільки в процесі свого розвитку, як окремого елемента суспільного життя, характеризуючи це низкою недоведених фактів, але через призму загальноєвропейських подій, які безперечно впливали на формування нових держав, їх територій, а також на свідомість населення. З іншого боку дані процеси викликали похвалення європоцентристських настроїв серед елітних кіл суспільства та пропаганди закордонних, не завжди об'єктивних досліджень, як наслідок, появи безлічі публіцистичних матеріалів різнобічного плану, у країнах Східної Європи, їх активний піар у мас-медіа, а також використання безглузвих тверджень у політичних кампаніях наших політиків.

Однією з таких болючих тем для сучасної наукового дослідження залишається проблема національної ідентичності, яка давно вже вийшла за рамки науки і тому потреба її вирішення безперечно залишається актуальною. Особливо гостро дана проблематика торкається питання етнографічної групи лемків, оскільки поміж усіх етнографічних груп українського народу (зокрема бойків і гуцулів) воно є найбільш складне, а дослідження з даної теми здебільшого загальне або не підкріплене належними фактами і матеріалами. Це можна пояснити декількома аргументами, які вплинули на формування національної ідентичності лемків.

Лемки – це найбільше висунене на захід українське плем'я¹. Вони складають невід'ємну частину українського етносу, хоча, на сьогоднішній день, дане твердження піддається серйозній критиці збоку іноземних, а також деяких українських дослідників, які керуючись не до кінця достовірними фактами, доводять протилежне.

¹ Кубійович В. Лемки // Енциклопедія Українознавства.– Львів, 1994. – Т.4. – С.1275-1280.

Питання національної приналежності лемків досить на високому рівні досліджується в Республіці Польща. Даній проблематиці присвячено ряд статей та монографій, а також періодично проводяться конференції. Наукова думка щодо лемків протягом останньої чверті ХХ – початку ХХІ ст. майже не змінилася і більшість польських дослідників продовжують спекулювати на цій темі, а свої дослідження обмежують скупим джерелознавчим матеріалом, який не відображає національні особливості лемків. Особливо показовою є праця Є. Міхні², в якій вона підносить питання: «лемки – це етнічна група чи окремий народ?». Автор у своїх дослідженнях частково підносить проблему русинізму. Цієї ж думки теж притримується канадський історик П.Магочий³, але дані твердження, на думку І.Любчика⁴, не отримали належного аналізу та оцінки.

Приналежність лемків до руської гілки слов'янських народів розглядає І.Лемкин, який стверджує, що «Лемки національно належат до великої родини слов'янско-русской. Название “Русь” было всегда святым, а идея слав'янска лежала всегда глубоко в их сердцах»⁵.

Проблему ідентифікації лемків розглядає історик К.Новаковський⁶, але його дослідження є в більшості тільки констатацією окремих подій з суспільно-політичного та культурного життя лемків. Автор взагалі не береться аналізувати та робити свої висновки, хоча в основній думці чітко проглядається певна антиукраїнська налаштованість відносно лемків.

Лемківської проблематики у радянський період розвивалася в напрямку створення міфу про «єдиний народ» до якого відносилися і лемки. Хоча побутувала також українська національна думка у працях І.Красовського⁷. Автор у поданій статті відстоює ствердження приналежності лемків до українського народу, як етнографічної групи⁸.

Що стосується словацької історіографії, то одним з таких представників варто назвати М.Сополігу⁹, який у своїй праці схиляється до того, що: «...Північно-Східну Словаччину заселяє велика українська етнічна група, відома під різними історичними та сучасними назвами: руснаки, рутени, лемки, русини-українці».

² Michna E. Lemkowie. Grupa etniczna czy naród. – Kraków, 1995. – 147 s.

³ Магочій П. Русини на Словенську. Историчний перегляд.- Прешов: Русинська оброда, 1994. – 214 с.

⁴ Любчик І. Становлення національної ідентичності лемків // Київська старовина. – 2006. – №3. – С. 98-104.

⁵ Лемкин И. История Лемковины в V частях: Издание Лемки – Союза в США и Канада. – 1969. – С 24.

⁶ Nowakowski K. Sytuacja polityczna na Lemkowszczyźnie w latach 1918-1939 // Lemkowie w historii i kulturze Karpat. – Rzeszów, 1992. – S.313-350.

⁷ Красовський І. Хто ми лемки: популярний нарис. – Львів, 1991. – С.12.

⁸ Красовський І. Лемки – етнографічна група українського народу // Народна творчість та етнографія. – 1969. – №4. – С. 21-25.

⁹ Sopoliga M. Tradycie hmothej kultury ukrajincov na Slovensku. – Bratislava, 2006. – S.280.

В сучасній українській історіографії, на сьогоднішній день, немає одноставної думки, щодо національної приналежності і ідентифікації лемків, що в свою чергу робить дану проблематику ще більш актуальною. Ряд авторів, зокрема І.Ванат¹⁰, Я.Пилинський¹¹ стоять на засадах русинства у закарпатській частині Лемківщині. Такі заяви і твердження пов'язанні із російською науковою пропагандою. Не заперечуючи «волоську колонізацію» Українських Карпат тут же популяризують «російськість» даного регіону, виходячи з того що лемки називали себе русинами, тобто руські, не інакше як русские. Хоча відомо. Що росіяни почали себе називати руськими лише з середини XVIII ст.¹²

Тема національної ідентичності лемків порушена у діаспорній літературі. В періодичному науково-популярному журналі «Лемківщина» за 2004 р. вміщено статтю в якій автор розкриває проблему русинства в лемків і стверджує, що: «Назви “русин” ми (лемки) не вирікаємося й не покидаємо її. Ця назва нам була і є дорога і свята... Але щоб відрізнити себе від зрадників нашого народу й як вовки в овечій шкурі іменем “русина”, іменем “руського народу” продають справжнього русина... щоб відокремитися від тих справдішніх яничарів і зрадників, ми перестаємо вживати стару нашу назву “русини”, а вживаємо нашу не багато молодшу назву “українці”. І цього нашого поступання ніхто не може нам брати за зло»¹³.

Також часто точаться дискусії до якого типу спільнот можна віднести лемків. Як приклад, варто назвати інцидент зі статтею І.Любчика¹⁴ за 2006 р., в якій редакція журналу «Київська старовина» виправила термін етнографічна група на етнічна, однак це не відповідало науковим переконанням автора, який на широкій джерельній базі відстояв свою наукову думку у новій статті¹⁵. По суті саме незнання особливостей термінології, на нашу думку, і призводить до непотрібних дискусій і розколу серед наукових тверджень з даної проблематики в українській історичній науці.

З цього приводу, варто пояснити деяку термінологію, яка безпосередньо стосується даної проблематики. Взавши за основу «Малу Енциклопедію етнодержавства»¹⁶, яка рекомендована Міністерством освіти і науки України, то етнічна група – це спільність людей, споріднених між

¹⁰ Ванат І. Політичний русинізм: коріння і паростки // Українські Карпати. Матеріали міжнарод. наук. конференції “Українські Карпати: етнос, історія, культура”. – Ужгород. – 1993. – 614 с.

¹¹ Пилинський Я. Карпаторусинізм: народження нової нації чи політична гра // Пам'ять століть. – 1998. – № 5. – С.67-83.

¹² Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження: У 2 т. – Львів, 1999. – Т.1. – С.4.

¹³ Волошин А. Русини чи Українці // Лемківщина. – 2004. – С.14-15.

¹⁴ Любчик І. Назв. праця. – С.98-104.

¹⁵ Любчик І. Національна само ідентифікація лемків на тлі етнополітики Польщі та Чехословаччини в 30-х рр. XIX ст. // Київська старовина. – 2007. – №5. – С.93-108.

¹⁶ Мала Енциклопедія етнодержавства / НАН України. Ін-т. держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Римаренко Ю. та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С.61-62.

собою етноісторичним походженням (етногенезисом), мовою спілкування, теперішньою або минулою територією проживання, рисами матеріальної культури, побутовими звичаями та іншими рисами і ознаками.

Тому даний термін не може відповідати і відноситися до лемків, оскільки «...лемки перебуваючи у складі декількох чужих держав, не скорилися, не втратили своєї самобутності, а навпаки, лемки зберегли у побутовому вжитку мовно-культурний пласт, витворили заодно, унікальні традиційні побутові риси у загальноукраїнському руслі, як твердження теорії про спільну етногенетичну основу... продемонструвавши неабиякі енергетичні ресурси у протистоянні колонізації і відстоянні свого національного ества»¹⁷.

Таким чином, лемки відносяться до етнографічної групи українського етносу. Як аргумент на рахунок даної тези можна розділити думку українського краєзнавця, етнолога М.Паньківа, який стверджує, що етнографічна група – це територіальна частина етносу, яка вирізняється особливостями традиційної, матеріальної і духовної культури, побуту, діалектом¹⁸.

Отже, лемки – це етнографічна група українського народу, яка географічно витіснена найдалі на захід і проживала на території від річки Попрад на заході до річки Сян на сході¹⁹. Лемки до 1918 р. перебували під владою Австро-Угорської імперії, а саме південна частина під угорським впливом, а північна частина – польським. Події, які відбулися 1918 – 1919 рр. знову розділили територію Лемківщини за сферами впливу нових країн: північна частина залишилася під впливом польської влади, а південна перейшла під сферу впливу Чехословацького уряду. Тобто територіальний фактор є вирішальний у даній проблемі, оскільки історично склалося, що територія на якій проживали лемки була завжди під впливом іноземних держав, які проводили політику денаціоналізації населення регіону і ця політика не завжди була толерантною.

Безперечно перебуваючи у складі різних держав у лемків по-різному формувалася національна ідентичність. На дану тему досить ґрунтовне дослідження з урахуванням переконаних аргументів і на широкій джерельній базі зроблено українським дослідником лемків І.Любчиком²⁰, який у своїх працях проаналізував політику урядів держав у складі яких перебували лемки: «ізолюваність лемків від компактного проживання українців, а разом з тим високий відсоток польського населення у галицькій та словацького у закарпатській частині Лемківщини, що не створювало сприятливий ґрунт для становлення української національної ідентичності. З іншого боку, утвердженню міцної національної ідентичності на Лемківщині значною мірою перешкоджає недостатній націоналістичний ресурс, що в свою чергу

¹⁷ Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження: У 2 т. – Львів, 1999. – Т.1. – С.4.

¹⁸ Етнос. Соціум. Культура: регіональний аспект. – К. – Івано-Франківськ, 2006. – С.9

¹⁹ Любчик І. Назв. праця. – С.98.

²⁰ Там же. – С.98-104.

не дозволяло розвинути високу національну свідомість. Користуючись такою ситуацією, урядові кола намагались використати етнографічну специфіку регіону і нав'язати лемкам штучну етнонаціональну ідентичність»²¹.

Новим етапом у процесі формування лемківської ідентичності стало насильницьке переселення лемків з своїх етнічних земель у 1944 – 1948 рр. на територію СРСР (здебільшого на територію України).

Унаслідок депортацій 1944 – 1947 рр. лемки як етнографічна група українського народу були розсіяні на території двох держав – СРСР та Польщі. У загальних цифрах чисельність лемків, які були виселені зі своїх земель упродовж 40-х років, виглядає наступним чином: – 5 тис. лемків, переселених до СРСР у 1939 – 1940 рр., – 80 тис. лемків, депортованих у 1945 – 1946 рр., – 30-35 тис. українців Лемківщини, виселених під час проведення операції «Вісла». Маємо загальну кількість близько 120 тис. лемків, переселених у 1940 – 1947 рр.²²

Тобто українська етнографічна група потрапила в українське середовище, в якому вона отримала можливість повністю або хоча б частково послабити тиск польського шовіністичного впливу, що дало можливість самим лемкам розібратися хто вони є, і саме значення місцевого українського середовища допомогло лемкам вирішити проблему з національною ідентичністю (як би це пафосно не звучало).

Але все проходило не так гладко як того хотілося б, оскільки беручи за приклад Підгаєцький район Тернопільської області в якому досить висока кількість переселенців, що проживають в самому місці чи у селах (с.Білокриниця, с.Голгоча, с.Сільце та інші), зробивши деякі польові дослідження і опитавши не лише лемків, але й місцеве населення можна стверджувати, що лемків-переселенців не завжди сприймали їх у селах і ставилися до них непривітно. Зокрема, як приклад в місцевого населення побутує вислів: «Ти що – лемко?!»²³ (як образа), а також, як пригадує Г.Шийка, що коли вони прийшли в село і оселилися в зруйнованій хаті і все господарство потрібно було починати з самого початку, то люди (місцеві жителі) називали їх – дикими²⁴.

Це безперечно вплинуло на самих лемків так і на процес встановлення їх ідентичності, оскільки на даний момент опитавши 17 респондентів лемків-переселенців (вік коли їх переселили в Підгаєцький район – 8-15 років) не всі себе вважають українцями, а саме: 10 осіб називають себе лемками (це здебільшого с. Білокриниця, с. Сільце, с. Литвинів, с. Голгоча – зазвичай ті

²¹ Там же. – С. 103.

²² Камінський М. Через трагедію до порозуміння. Українсько-польська угода про переселення від 9 вересня 1944 р.: позиції та цілі сторін // Дзвін. – 1997. – № 5-6. – С.32.

²³ Польові записи Д.Свінціцького. Респондент: Головка Іван Степанович, 1955 р.н. у с. Галич Підгаєцького району Тернопільської області, де проживає сьогодні.

²⁴ Польові записи Д.Свінціцького. Респондент: Петрунчак Марія Михайлівна, 1928 р.н. у с. Королик-Польський Краківського повіту; проживає в с. Білокриниця Підгаєцького району Тернопільської області.

села, де кількість переселенців перевищує 50%, тобто вони могли протиставити свою громаду місцевому населенню і не так швидко асимілюватися, розчинитися в ньому), 7 осіб назвали себе українцями (це пов'язано з тим, що вони проживають у селах, де місцеве населення є домінуюче, а лемки-переселенці складають невелику частину (10-20%), тому вони швидко піддалися асиміляції, деколи це пов'язано з досить молодим віком переселення (8-10 років). Такі особливості у самоідентифікації лемків-переселенців на Підгаєччині можна пояснити висловом М.Петрунчак: «Я лемко, а мої діти українці», тобто це проявляються асиміляційні процеси, які частково торкнулися лемків-переселенців (часткова трансформація культур) і повне сприйняття місцевої культури їхніми нащадками²⁵.

Отже, незважаючи на різноманітні чинники, які безпосередньо впливали на встановлення і формування національної ідентичності лемків, яка протягом усього процесу розвитку поглиблювалася, а також незважаючи на наявність суперечностей не лише серед українських науковців із іноземними дослідниками Лемківщини, але й поміж українських дослідників немає сталої думки, щодо ідентифікації лемків і її національної приналежності, хоча самі лемки-переселенці зберегли свої унікальні традиційні риси у загальноукраїнському руслі і підтримують їх на щорічному святкуванні «Лемківської ватри» і всеукраїнський лемківських з'їздах.

Дана проблема залишається відкритою для наукових розробок, а також при дослідженні узагальнюючих праць з історії лемків і в цьому, безпосередньо, полягає практичне значення даної роботи.

On the base of the available monographical material the article analyzes the main scientific thoughts about lemco's nationality, that are exists in our own and foreign historiography. After the violent migration of the lemco's from their own ethnic lanols the lemco's identity was changed, because the transformation of the culture results into the whole or partly assimilation. But the lemco, that were migrated, kept their unique traditions in the Ukrainian direction and support them in nowadays.

Keywords: lemco, identity, assimilation process, transformation, Pidhayetsky region, ethnic group.

²⁵ Польові записи Д.Свінціцького. Респондент: Фурда Ганна Онуфріївна, 1931 р.н. у с. Королик-Польський Краківського повіту; проживає в с. Галич Підгаєцького району Тернопільської області.

УДК 398(=161.2):305-055.2
ББК 63.52(4УКР)-
521

ДЖЕРЕЛА ДЕМОНІЗАЦІЇ ОБРАЗУ ЖІНКИ У ТРАДИЦІЙНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

Стаття присвячена витокам та основам конструювання традиційних для українського народу образних уявлень про жінку, її природу та основні сакральні характеристики. Проаналізовано такі джерела формування уявлень про українське жіноцтво як: традиційні язичницькі вірування народу, вплив християнських догм, особливості жіночої фізіології та ін. Особливу увагу приділено відмінностям у ставленні до жінок з надприродними здібностями на території Західної Європи та України впродовж епохи середньовіччя та модерного часу.

Ключові слова: жінка, гріховність, демонізація, сексуальність, полювання на відьом, пантеїстичні уявлення, традиційні вірування, язичництво.

Дослідження різноманітних сфер традиційно-побутової культури займає важливе місце серед історичних, етнологічних та історико-культурних дискурсів. Важливо, що при цьому підхід до вивчення культурних елементів здійснюється у широкому розумінні цього слова, тобто з позицій визнання культури як певної знакової системи відносин між людиною і світом. Саме у цій системі дослідники шукають витоки поглядів на навколишній світ і місце певного культурно-історичного явища у ньому, про світоглядні уявлення і вчинки індивіда, а також норми його поведінки.

Проблема наукового дослідження джерел інферналізації традиційних українських уявлень про жіночу сутність та їхнє місце у народній самосвідомості займає одне із головних місць у дослідженнях української народної демонології. Основними дискурсами, які досліджувались чи досліджуються демонологами та фахівцями з народних уявлень є скоріше прояви магічних або небуденних здібностей жінок, застосування покарання до них та ін., що не завжди включає в себе аналіз причин саме такого ставлення до жіноцтва. З іншого боку, спроби аналізу є переважно неповними та такими, що вимагають як і доопрацювання, так і поєднання з результатами етнографічних досліджень давнини та сьогодення.

Початок українським дослідженням жіночої історії було покладено роботою В.Шульгіна¹. Дослідник визначив концептуальні контури жіночої історії, перспективи, принципи та підходи щодо її вивчення. Значну увагу становищу жінки в традиційному ранньомодерному українському суспільстві приділив відомий дослідник-ерудит О.Левицький². Він зокрема

¹ Шульгин В. О состоянии женщин в России до Петра Великого. Историческое исследование. – К.: Тип. Вальнера, 1850. – 138 с.

² Левицький О. Южно-русская женщина в XVI – XVII ст. // Иллюстрированный сборник Киевского Литературно-Артистического Общества. – К., 1900. – Т.1. – С.108-122.

охарактеризував особливості сімейно-шлюбних стосунків у традиційній українській сім'ї, визначив соціонормативний статус жінки як рівноправний з чоловіком, яка відігравала активну роль в громадському житті.

Перші спроби з'ясувати особливості демонічного образу української відьми належать В.Милорадовичу³ та В.Гнатюку⁴. Доволі ґрунтовною є стаття К.Штепи⁵, присвячена характеру переслідування відьом на Україні.

З-поміж сучасних наукових досліджень фемінної демонології варто виділити праці К.Дисої та О.Кись. У своїй монографії київська дослідниця К.Диса⁶ ґрунтовно висвітлює особливості формування образу відьми в народній уяві ранньомодерної України, аналізує зміст судових розглядів справ пов'язаних з відьомством в українських воєводствах Речі Посполитої. Разом з тим авторка не зовсім об'єктивно висвітлює науковий доробок своїх попередників. Авторка підкреслює вплив посилення, починаючи з 1970-х років, уваги істориків до соціального та соціально-культурного підґрунтя полювання на відьом, що ознаменувало виникнення нових напрямків у дослідженні, насамперед, антропологічного, соціально-антропологічного, підходу. В центрі уваги постали сільська община, особа відьми, стосунки між обвинуваченими у відьомстві (заняті магією) та їхніми сусідами. Що стосується вітчизняної історіографії, то Катерина Диса називає прізвища тих авторів, які видрукували свої праці на межі ХІХ – ХХ ст., і глухо говорить про “пожвавлення уваги дослідників, передусім етнографів”, в останні десятиріччя, наводячи одну статтю О.В. Курочкіна, надруковану німецькою мовою у 1991 р. На підставі цього оголошується, що досі немає комплексного дослідження українських матеріалів судів про чари⁷. Ця теза справедливо піддана критиці Т.Орловою, яка в примітках до свого історіографічного нарису про образ української відьми наводить близько десятка наукових розвідок сучасних науковців⁸.

Доволі інформативною є стаття провідної львівської дослідниці українського фемінізму О.Кись⁹. Вона є новаторською в тому сенсі, що авторка подає комплексну реконструкцію соціального портрету української сільської відьми за такими критеріями як стать, вік, сімейний стан, соціальний статус, особливості контактів з іншими членами соціуму.

³ Милорадович В. Украинская ведьма // Киевская старина. – К., 1901. – Т.72. – С.217-233.

⁴ Гнатюк В. Купанє і паленє відьм у Галичині // Матеріали до української етнології. – Львів, 1912. – Т.15. – С.178-201.

⁵ Штепа К. Про характер переслідування відьом в Україні // Первісне громадянство. – К., 1928. – Вип.2-3. – С.64-80.

⁶ Диса К. “Історія з відьмами”. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої ХVІІ – ХVІІІ століття. – К.: Критика, 2008.

⁷ Орлова Т. Українська відьма у віддзеркаленні вітчизняної історіографії // Історична панорама. – Чернівці: ЧНУ, 2009. – Вип. 8. – С.73.

⁸ Там само (див. примітку № 11).

⁹ Кись О. Украинская ведьма (эскиз социального портрета) // Гендерные Исследования. – ХЦГИ, 2000. – №5 [електронний ресурс]. Режим доступу: linguistics.kiev.ua/htdocs/publications/form.html

Не дивлячись на те, що історіографічний доробок з означеної проблематики є доволі обширним і може бути предметом окремої наукової статті, необхідно констатувати, що питання витоків та основ формування демонологічних уявлень про жінок або висвітлено недостатньо, або є лише похідною частиною від основного викладу. Саме тому метою даної статті є аналіз причин та особливості виникнення і подальшого конструювання етнічних гендерних стереотипів щодо представників жіночої статі, як осіб з притаманними їм демонічними або надприродними здібностями.

Передусім, варто зазначити, що серед структуротворчих елементів тієї групи, що безпосередньо пов'язана з буттям людини, фундаментальною парою бінарних опозицій є чоловіче/жіноче. У слов'янському світогляді це протиставлення представлене архаїчним протистоянням «неба-отця» та «матері-землі», де небо та земля осмислюються як жіноче та чоловіче начала. Жінка в українській народній традиції акумулювала в собі базисні підходи до людського життя, його продуктивність та циклічну репродуктивність.

Щодо «повсякденного» ставлення суспільства та окремих його членів до жінки, що склалося так би мовити, історично, то показовою видається офіційна позиція християнської церкви. Вона намагається переконати віруючих у тому, що першолюдиною був чоловік, із ребра якого Бог створив жінку, яка незабаром здійснила первородний гріх (в українців існував народний переказ: чоловіка Бог зліпив із землі, а жінку – з тіста). Богослови дискутували питання, чи є у жінки душа і навіть його позитивне рішення на авторитетних церковних соборах не поклато кінець сумнівам¹⁰.

Усі світові релігії, які ґрунтуються на протиставленні чоловічого та жіночого начал, репрезентують патріархальну модель світотворення і світобудови, в якій першорядною і конструктивною є саме чоловіча роль. Так, зокрема, християнська доктрина закріплює ієрархію стосунків між статями із характерним чоловічим домінуванням. У базових текстах християнського вчення отримує значний розвиток негативна настанова щодо земної жінки. Пізнавши заборонений плід, Єва порушила головну вимогу – безумовної покори, що дає підстави деяким дослідникам говорити про те, що перша жінка (а відтак і все жіноцтво) була проклята і покарана саме за вияв надмірної у порівнянні з чоловіком активності та ініціативи¹¹.

Джерелом жіночої гріховності та демонізації образу жінки у доіндустріальний період постає саме жіноче тіло. Богослови всіх часів розглядають тілесність та сексуальність гріховними і табуйованими, насамперед для жінки. Ще в епоху раннього середньовіччя (IV – VIII ст.) отці церкви, такі як Св. Василій Великий, Св. Іоанн Златоустий, Св. Максим Сповідник та ін. розцінювали жіночу плоть, як осередок зла і спокуси, наголошували на тому, що його слід соромитись, контролювати і

¹⁰ Боряк О. Жінка: місце та роль в обрядовій системі традиційного суспільства // Третій міжнародний конгрес українців. Політологія. Соціологія. Етнологія. – Х., 1997. – С.28-31.

¹¹ Вардиман Е. В. Женщина в древнем мире. – М.: Наука, 1990. – С.82.

приховувати самій жінці. Єдине, що виправдовує жіноче існування – це здатність жінки народжувати, і саме це визначається християнством за головне її призначення та покликання перед Богом і перед людьми (тобто – чоловіками). Деякі специфічно-жіночі прояви тілесності визнаються засадничо нечистими, що знайшло свій вияв в обмеженому доступі жінок до церковних обрядів і таїнств під час особливих фізіологічних станів (менструацій, вагітності, пологів) із збереженням обов'язкової вимоги спеціальних особливих ритуалів «введення» (очищення) виключно для жінок.

Іншим наслідком згаданої тенденції розглядати жінку як істоту більш «біологічну» та ближчу до природи («дикого світу») є уявлення про її особливий містичний зв'язок з «тим» світом. У цьому питанні також спостерігаємо явне накладання християнської концепції на архаїчні уявлення, що приписують жінці причетність до надприродних сил, наділяють її магічними здібностями. Щоправда, в межах християнства оцінка цієї риси набуває однозначно-негативного забарвлення, вона є одним з аспектів інферналізації образу жінки як агента потойбічних сил. В історії європейської культури ця тенденція реалізувалась у середньовічних масових полюваннях на відьом. Звинувачення у відьомстві майже завжди падали на жінок, чоловіків вкрай рідко підозрювали в цьому; і навпаки, чоловіки споконвіку виконували роль викривачів, суддів і катів¹². Частково така позиція підтримувалася християнською церквою, характерний антифемінізм якої спонукав бачити саме в жінці «втілення зла». На думку французького дослідника П. Шоню, звинувачення у відьомстві висувалися переважно проти жінок саме тому, що жінка була головною берегинею і ретранслятором цінностей усної архаїчної культури, що чинила опір церковній акультурації¹³.

Жінка – уособлення потойбічної сили, пов'язаної з водою і землею (низом), – протиставлена чоловікові, який асоціювався з вогнем та сонцем (верхом), а отже закони поведінки визначалися особливостями цих двох начал. Українці вірили, що «простоволоса» непокрита жінка накликає біду. Деякі дослідники пояснюють звичай укривання жінками голови протиставленням сонця і змії, та уявленням, що змії небезпечні для сонця і здатні йому нашкодити. Можливо, саме з цим язичницьким за своєю сутністю віруванням пов'язані зображення жінки зі зміями на голові замість волосся на середньовічних малюнках християнсько-моралізаторського змісту¹⁴.

У східних та південних слов'ян була поширена легенда про походження Єви з хвоста чорта або собаки: через те, що собака (чорт) вкрала ребро Адама, Господь відрізав їй хвіст та зробив з нього жінку, тому вона і махає язиком, як собака хвостом. Українці, яким відома ця легенда, називали

¹² Кись О. Вказ. праця.

¹³ Там само.

¹⁴ 100 найвідоміших образів української міфології. – К.: Автограф, 2007. – С.423.

жінку «собачим недогризком, чортовим хвостом». Втім, вони бачили подібність і в іншому: у жінок волосся довге, як у собаки хвіст¹⁵.

Непокрите, розплетене жіноче волосся – давній знак приналежності до потойбіччя, нижньої, хаотичної, смертельної грані світу. Із розпущеним волоссям, за народними уявленнями, вилітали на свої шабаші відьми. Русалок уявляли дівчатами з розпущеними косами. Жінки розпускали волосся, коли чаклували або ворожили, тобто наближалися до антисвіту, адже під час самого ритуалу розпущене волосся додавало його учасниці магічної сили. Саме тому, жінка, за українською традицією, неодмінно щодня мала бути з покритою головою, а особливо у тих випадках, коли чоловік, навпаки, мусив скидати шапку чи капелюха, тобто у місцях найбільш сакральних: у хаті, у церкві, на похороні¹⁶.

Важливо зазначити, що єдиною категорією серед осіб жіночої статі, як підкреслює Гійом Левассер де Боплан, які мали право не вдягати хустку, були незаміжні дівчата. Для них носіння хустки фактично було забороненим, адже носити її мала право тільки «покрита» особа, тобто та, яка мала статеві зносини у шлюбі, а отже вже вступила до поважної категорії заміжніх жінок, або ж поза ним (т. з. «покритка»), що безперечно, було ганьбою¹⁷. Відтак, можна зробити висновок, що саме факт статевого акту та переходу у категорію «дорослого» світу робив особу жіночої статі схильною до набуття та застосування надприродних здібностей.

Жінка, яка вміє передбачати майбутнє, знає свій вплив на надприродні сили та вміло користується замовляннями, стала негативною постаттю після прийняття християнства в Україні. Тоді ж почало складатися й вищезазначене уявлення про жінку, як про джерело гріха, а тому кожному «чародійку» засуджували до страти: спалювали, топили, закопували у землю разом з чорним півнем, котом або гадюкою¹⁸. Втім, у традиційних народних віруваннях усталене ставлення до магії й чаклунства та тих, хто підозрювався у цих заняттях, остаточно сформувалося лише за пізнього середньовіччя і протрималося фактично до рубежу XIX – XX ст. Вирішальне значення, яке зумовило особливості цього ставлення, мало розташування українських земель на порубіжжі між православним і католицько-протестантським світами із досить різними поглядами на чаклунство та чаклунів¹⁹.

На Заході «постала теорія, що всякі чари походять від диявола, що як дух зла і ворог правдивого Бога повинен разом з усякими прихильниками, помічниками та прислужниками бути знівечений та знищений. На чолі

¹⁵ Кабакова Г. И. Женина // Славянские древности. Этнолингвистический словарь / Под ред. Н. И. Толстого: В 5 т. – М.: Международные отношения, 1999. – Т.2. Д-К – С.205.

¹⁶ 100 найвідоміших образів української міфології. – С.424.

¹⁷ Г. Л. де Боплан. Опис України / Пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. – К., 1990. – С.68.

¹⁸ Войнович В. М. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – С.71.

¹⁹ Чеховський І. Г. Демонологічні вірування і народний календар українців Карпатського регіону. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – С.152-153.

походу проти відьом та чарівників стає не народ і не задля матеріальних втрат, але духовенство задля релігійних причин»²⁰.

У європейській відьомській міфології основною ініціацією відьми стає її угода з дияволом. На кінець XVII ст. концепція договору, ретельно розроблена демонологами, в тому числі і авторами знаменитого «Молоту Відьом», постає уже цілком довершеною і передбачає такі елементи: відмова від хрещення, отримання нового «хрещення» від диявола, обіцянка служити новому господарю злими справами тощо²¹. Лише склавши таку умову жінка ставала відьмою і відтоді могла шкодити людям. З іншого боку, якраз саме через угоду з дияволом відьомство ставало тяжким злочином, що за нього карали на смерть. Відмова від Бога і служіння Сатані – ось головні злочинства, які не тільки робили відьом злочинцями, еретиками й віровідступниками, а й слугували основною причиною для переслідування та покарання²².

У той же час на Україні релігійного підґрунтя для переслідування не було, і тому лише у народній уяві відьми були винуватцями посухи, граду, голоду, мору, що й спричинило їхнє переслідування. Прості люди бачили у відьмах і чарівниках істот, що могли приносити шкоду їх добробуту. Це переконання опиралося на віру в надприродну силу чарів, як і в усяку іншу силу, що могла викликати негативні наслідки. І якщо у Західній Європі у добу середньовіччя найчастіше відьму притягали до відповідальності саме служителі Церкви, то у ранньомодерній Україні, як правило, подібні процеси проводились світським судом тільки за позовом приватних осіб. На думку американського історика Р. Згути східним слов'янам вдалось уникнути масштабного «полювання на відьом» тому, що судові процеси провадила саме світська, а не церковна влада²³.

Відтак, якщо у середньовічній Європі чаклунство відкривало собою список найважчих злочинів проти Бога та всіх добропорядних християн, то в Україні сприймалося як буденний прояв надприродних здібностей. Ці здібності обдароване магічним хистом жіноцтво могло використовувати, як-то кажуть, у міру своєї зіпсованості – або ж на добро, або на зло. Зло від української відьми вимірювалося винятково кількістю та якістю заподіяної нею шкоди (засуха, хвороби, неврожаї тощо). Йшлося, таким чином, про прикрощі чи збитки, завдані однією людиною всій спільноті або деяким її представникам, а не про гріх перед Богом, перед церквою та її апологетами²⁴.

Аналіз зібраних матеріалів судових справ дозволив українському етнографу П. Чубинському дійти висновку, що погляд українського народу на чародійство був скоріше не демонологічний, а пантеїстичний. Припускаючи

²⁰ Цит. за: Лебідь Н. Українська відьма: специфіка слідства і суду над нею, відмінності у трактуванні чар порівняно із західноєвропейською традицією // Україна молода. – 2004. – № 17 (30 січня).

²¹ Шпренгер Я., Инститориус Г. Молот ведам. – СПб.: Амфора, 2005. – С.78-79.

²² Діса К. Вказ. праця. – С.105.

²³ Цит. за: Долгов В. В. Колдуны и ведьмы в Древней Руси XII – XIII веков // Вестник Тюменского государственного университета. – 2007. – №1. – С.220.

²⁴ Лебідь Н. Вказ. праця.

можливість існування у природі сил та законів, невідомих переважній більшості населення, простий люд міг припустити, що ці сили могли бути доступні окремим особистостям, що так чи інакше пізнали їх²⁵.

Відтак, набуття «природних» здібностей не представлялось таким чином ділом гріховним, суперечливим вченню релігії. Якщо вже й подавався позов, то судді не переслідували звинуваченого за фактом володіння або застосування особливих сил, а намагались визначити, чи було воно застосовано на користь тієї, або іншої особи і тільки тоді виносили вердикт, розглядаючи справу з точки зору цивільного права. Як стверджує П. Чубинський, західні поняття про причетність злого духу до чарів та магії не проникали у свідомість українського населення аж до кінця XVIII ст. і тільки у рідкісних випадках запозичувалися або книжним шляхом, або привносилися особами вищих станів – священиками та дворянами²⁶.

Втім, крім образу відьми, демонізація жінки виявилась у багатьох інших уявленнях українського народу²⁷. Так, власне навіть уособлення смерті мало виключно жіночі риси, найчастіше її уявляли старою кістлявою бабою з лопатою, косою або пилою. Крім цього, українці часто уявляли собі смерть як молоду пані чи панночку, а отже, смерть була суто жіночим образом. Крім цього яскраво жіночі риси мали такі ритуальні, демонічні та напівдемонічні істоти, як Душа, Баба-Яга, Русалка та ін. Жіночі характеристики мали і деякі культові тварини, птахи та рослини: Риба, Корова, Коза, Свиня, Миша, Жаба, Бджола, Лелека, Ластівка, Зозуля, Качка, Сорока, Калина, Верб, Бузина, Папороть та ін²⁸.

Останні дослідження первісної культури людства показали, що чим давнішою є та або інша культура (або її етап), то частіше зображується у ній: звір, а не людина; жінка, а не чоловік; мертвий, а не живий. У такій ретроспективі первісна язичницька свідомість взагалі більше зосереджується на нелюдському: йдеться про світ духів і тотемних тварин, про знаки природних сил і стихій. Відповідно до цього мертвий могутніший від живого, звір могутніший від людини, а жінка – від чоловіка²⁹. Жінка дає відродження та примноження життя, а саме тому плодитість жінки, багатодітність споконвіку розглядалась як чеснота і як Боже благословення, безшлюбність – як нещастя, як кара Божа. Більше того, небажання чи невміння вступити в шлюб рішуче засуджувалося громадою. Крім того, безшлюбність, за магичною асоціацією, могла негативно вплинути на природну сферу, викликати неврожай, спровокувати голод, загибель скотини: все те, що

²⁵ Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край / Под ред. П. П. Чубинського. – СПб., 1877. – Т.1. – Вып.2. – С.327.

²⁶ Там само. – С.328.

²⁷ Див. докл.: Милорадович В. П. Українська відьма: Нариси з української демонології / Упоряднк, переклад, передмова О. М. Таланчук. – К.: Веселка, 1993. – 72 с.

²⁸ Див. докл.: 100 найвідоміших образів української міфології.

²⁹ Українські замовляння. – К.: Дніпро, 1993. – С.9.

загрожувало спільному добробуту громади³⁰. Жінка була ближчою до природних першопочатків, зокрема завдяки тому, що її біоцикли наочно збігалися з «місячним», місяцевим космічним ритмом, і тому, що саме вона носить у собі й «повертає» у світ живих – живе життя, дитину. Слід також відзначити, що аж до кінця ХІХ – початку ХХ ст. цілий ряд найвідповідальніших обрядів язичницького походження (наприклад оборювання села під час мору, пологові і похоронні обряди та ін.) або виключали присутність чоловіків, або істотно її обмежували³¹.

Жінка, на відміну від чоловіка, є носієм власного такту часу: місячні цикли, дев'ять місяців вагітності – все це інший ритм та пульс часу, незалежний від оберту Землі, зовнішнього відкритого космосу. Стійка впевненість в обов'язковості жіночої «нечистоти» (пов'язаної насамперед з її дітородною функцією) спричинили цілу низку уявлень та відповідних оберегових дій (наприклад у циган має місце вірування в «опоганюючи» функцію жіночої спідниці – заборонялося торкатися нею чоловіка, вішати або класти предмети жіночого одягу поверх чоловічих тощо). Саме на жінку переносилися функції хтонічної істоти – чи не звідси й пішло вищевказане уявлення про жіночу природу смерті. Емоційність жіночої поведінки, впевненість у силі жіночої «чаклунської» магії вступає в суперечність з моральною усталеністю її духовного світу, потягом до гармонії із зовнішнім світом, осілістю, спокоєм, відчуттям дому³².

Загалом, підсумовуючи, підкреслимо, що демонізація образу жінки в традиційній українській народній культурі, пройшла ряд етапів і несе в собі цілі пласти культурних нашарувань з різних епох – від праслов'янського часу до кінця ХІХ – початку ХХ ст. Внаслідок, побутування релігійних (як язичницьких, так і християнських) уявлень, а також особливостей жіночої фізіології були сформовані вірування у «неприродність» жінки, її потойбічну сутність, що виявилось у формуванні ряду міфів та створенні цілого комплексу демонічних істот та культурних символів, які несуть у собі виключно жіночі риси.

Зрозуміло, що більшість уявлень про жінку як особу з більшою схильністю до магічних дій були сформовані у межах етнічних гендерних стереотипів, що передбачало у них як наявність вірувань загальноєвропейського пласту, так і вірувань суто вітчизняного характеру, пов'язаного передусім з особливостями соціально-економічного, культурного та політичного розвитку українського народу в період доіндустріальної доби.

Прив'язаність образу жінки у традиційній культурі українців до потойбічного світу, свідчить передусім про архаїчність самої культури, її давнє коріння, що сягає ще часу існування індоевропейської спільноти епохи матріархату. Жінка в українському народі вважалась носієм особливих

³⁰ Щербак І. Обрядові форми статевої ідентифікації дітей в традиційній культурі українців // Народна творчість та етнографія. – 2000. – №1. – С.115.

³¹ Українські замовляння. – С.10.

³² Боряк О. Вказ. праця. – С.31.

сакральних знань, набуття та використання яких не завжди залежало від потойбічних сил, а часто було прерогативою виключно самої жінки, що відповідно і позначилось на покаранні та ставленні до осіб, запідозрених у вчиненні магічних дій, що було значно м'якшим ніж у Західній Європі. Основою таких вірувань про природу української жінки були: традиційній вірування дохристиянського періоду, прийняття християнської релігії з властивою їй зневагою до жінок через первородний гріх Єви, а також фізіологічні та духовно-психологічні особливості жіночої статі.

The article is devoted to the sources and bases of constructing of traditional for the Ukrainian people of vivid pictures of woman, its nature and basic sacral descriptions. Such sources of forming of pictures are analyses of the Ukrainian woman as: traditional heathen beliefs of people, influencing of Christian dogmas, features of womanish physiology and in. The special attention is spared to the differences in attitude toward women with eldritch capabilities on territory of Western Europe and Ukraine during the medieval and modern times.

Key words: *women, peccancy, demonization, sexuality, witch-hunting, pantheistic perceptions, traditional convictions, pagan religion.*

Олександр Коломийчук (Івано-Франківськ)

УДК 81'373.21:811.161

ББК 81.2 Ук.

ТОПОНІМІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СЕЛИЩА ЛИСЕЦЬ ТИСМЕНИЦЬКОГО РАЙОНУ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті на основі наукових публікацій та польових досліджень висвітлюються топонімічні особливості одного із селищ Івано-Франківської області. Автор наводить різні варіанти походження назви селища. З'ясовує суперечливість і дискусійність встановлення дати першої писемної згадки про населений пункт. На основі свідчень респондентів аналізується походження місцевих топонімічних назв. В якості підсумку автор робить спробу класифікувати ті мікротопоніми, що перестали існувати, в залежності від їх змісту.

Ключові слова: *Лисець, топоніміка, мікротопоніміка, топонімічний спектр, топонімічна метонімія, семантика, етимологія, топонім, мікротопонім, ойконім, ойкодонім, оронім, дромонім.*

Вивчення та збереження українських традицій, культури являється одним із факторів формування самодостатньої і самосвідомої нації. Відповідно до цього актуалізується проблема вивчення етнокультурної специфіки ойконімів та мікротопонімів населених пунктів загалом, і сучасного українського села зокрема. Мікротопоніміка, як наука про дрібні географічні об'єкти, в значній мірі розширює і деталізує знання про сільську та міську місцевість. Мікротопоніміка розкриває особливості природно-географічного, соціально-економічного і подекуди культурного становища населеного пункту на певному етапі його історичного розвитку. Врешті,

мікротопоніми служать своєрідним орієнтиром для місцевих жителів, а при потребі – для приїжджих або туристів.

Топоніміка і мікротопоніміка України стала предметом досліджень багатьох українських і зарубіжних науковців. Першими українськими дослідниками, які дотично торкалися цієї проблематики, були І.Вагилевич та І.Шараневич¹. Інтерпретацію низки назв українських карпатських населених пунктів знаходимо в праці І.Крип'якевича, у публікаціях польських дослідників А.Кучери, Е.Кухарського та ін. Проте першу спробу наукової класифікації і етимологізації ойконімів здійснив львівський історик М.Кордуба у праці «Що кажуть нам назви осель?» (Львів, 1923 р.)².

На території східноукраїнських земель слід відзначити працю професора Харківського університету М.Сумцова під назвою «Малорусская географическая номенклатура», яка побачила світ у 1886 р. У ній автор наголошував, що «українські назви населених пунктів та легенди про їх походження необхідно вивчати в тісному зв'язку з історією та побутом народу»³.

Проблемою української топоніміки та мікротопоніміки в радянський період займалися такі дослідники як В.Дяченко, Ю.Карпенко, О.Стрижак та ін. Вищеназвані науковці у своїх працях звертали увагу на загальні проблеми топоніміки та на окремі її аспекти⁴.

На сучасному етапі розвитку історичної науки дослідження топонімії України проводяться за певними територіями: історико-етнографічними регіонами, історико-географічними областями, адміністративно-територіальними одиницями тощо. Проблема походження назв Карпатського регіону, що походять від слов'янських автохтонних особових імен, присвячена праця М.Худаши та Л.Демчука⁵. Семантиці топонімів Покуття присвячена робота Д.Бучка⁶. Дослідженням мікротопонімів Західного Поділля займається Н.Лісняк⁷. Назви поселень та гідроніміка Івано-Франківської області висвітлюються в працях М.Габорака⁸.

Топоніміка смт. Лисця опосередковано заторкалась в працях Д.Бучка⁹, Р.Процака¹⁰, В.Харитона, Б.Гаврилів, В.Скоморського¹¹. Також мікротопоніміка Лисця частково висвітлюється у публікації В.Клюки¹².

¹ Худаш М., Демчук М. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімні утворення). – К., 1991. – С.44.

² Там само. – С.47.

³ Литвинчук Н. Ойконіми Сумщини як джерело історико-етнографічного вивчення краю // Народна творчість та етнографія. – 2008. – №3. – С.89.

⁴ Осінчук Ю. Мікротопонімія сіл Радехівського району Львівської області // Студентський науковий вісник. – 2002. – Вип.5. – С.10.

⁵ Худаш М., Демчук М. Назв. праця. – 268 с.

⁶ Бучко Д. Походження назв населених пунктів Покуття. – Львів, 1990. – 144 с.

⁷ Осінчук Ю. Мікротопонімія сіл Радехівського району Львівської області. – С.10.

⁸ Габорака М. Гідронімія Івано-Франківщини: Словник-довідник. – Снятин, 2003. – 284 с.; Його ж. Назви поселень Івано-Франківщини (Бойківщина, Гуцульщина та Опілля). Історико-етимологічний словник. – Івано-Франківськ, 2007. – 200 с.

⁹ Бучко Д. Назв. праця. – С.12, 85.

Об'єктом даної публікації є топоніміка та мікротопоніміка смт. Лисець, а предметом – походження, умови виникнення та модифікація локальних мікротопонімів селища. Метою даного дослідження є з'ясування семантики та етимології мікротопонімії селища. Дана публікація покликана вирішити наступні завдання: з'ясувати походження ойконіму Лисець; висвітлити усю багатогранність і колоритність номенклатури мікротопонімії селища, дослідити семантику місцевих назв; простежити умови виникнення та функціонування деяких мікротопонімів; з'ясувати причини «відмирання» багатьох локальних топонімічних одиниць. В ході проведення польових досліджень, на яких базується дана робота, були використані методичні посібники, що дають практичні поради по збору топонімічного матеріалу. Йдеться, зокрема, про посібники М.Паньківа¹³, А.Данилюка та О.Купчинського¹⁴, В.Супруненка¹⁵.

Лисець – це селище міського типу (з 1940 р.), що територіально належить до Тисменицького району Івано-Франківської області. Розташовується селище у передгір'ї Карпат на р. Бистриця Солотвинська за 11 км від залізничної станції Івано-Франківська¹⁶, південно-західніше обласного центру¹⁷.

Перша писемна згадка ойконіму Лисець відноситься до 1416 р., але як вважають науковці, цей ойконім стосується сусіднього села із подібною назвою – Старого Лисця. 1416 р. вважається офіційною датою першої писемної згадки с. Старий Лисець¹⁸. В «Історії міст і сіл Української РСР: Івано-Франківська область» зустрічаємо думку, що вперше топонім Лисець в писемних джерелах згадується під 1491 р.¹⁹. У 1628 р. фіксується перша згадка про містечко Мочар, яке, на думку більшості дослідників, знаходилося на місці сучасного Лисця. В 1652 р. Мочар-місто перейменовують на Лисець²⁰. Внаслідок цього сусіднє село з ідентичною назвою у 1658 р. корегує свою назву, додаючи до неї приставку «старий». В результаті

¹⁰ Процак Р. Назви населених пунктів. – Івано-Франківськ, 2001. – С.110.

¹¹ Харитон В., Гаврилів Б., Скоморовський В. Нариси історії Лисця: 1628-1998 рр. – Івано-Франківськ, 1999. – С.4.

¹² Клюка В. Віхи історії Лисця // Вперед. – 1998. – 26 вересня. – С.7.

¹³ Паньків М. Організація польових досліджень з етнографії (для студентів історичного факультету та краєзнавців): Посібник. – Івано-Франківськ, 2005. – С.26.

¹⁴ Данилюк А., Купчинський О. Методичні поради та питальник для збирачів пам'яток етнографії, фольклору і топонімії. – Львів, 1989. – С.38-43.

¹⁵ Супруненко В. Народознавчий запитальник: Споряджений словник народних назв і етнографічних термінів. – Мелітополь, 1994. – С.8.

¹⁶ Географічна енциклопедія України. – К., 1990. – Т.2. – С.268.

¹⁷ Харитон В., Гаврилів Б., Скоморовський В. Назв. праця. – С.4.

¹⁸ Пташинська Г. Мальовниче село понад річкою. Нарис історії села Старий Лисець. – Снятин, 2006. – С.14.

¹⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. – К., 1971. – С.239.

²⁰ Сіреджук П. Джерела до вивчення історії виникнення міст Галицької землі в XV – XVIII ст. ст. // Архіви України. – 1986. – № 1. – С.60; Його ж. Як і коли заселялось Прикарпаття// Жовтень. – 1984. – № 2. – С.102.

з'являється нова назва села – Старий Лисець²¹. Однак, слід зазначити, що більшість жителів селища Лисець не погоджуються з твердженням істориків про те, що попередньою назвою даного населеного пункту був ойконім Мочар.

Версії науковців стосовно походження ойконіму Лисець є наступними:

- від особового антропоніма Лисек, що є іменем поляка Матіаса Ліссека²²;

- від лісу Лисець, назва якого має відапелятивне походження («місце, в якому водилося багато лисиць»). Цей ліс розміщувався неподалік селища, що й стало основним чинником топонімічної метонімії (перенесення назви одного об'єкта на інший)²³;

- від ойконіму «Лисецоу (л)» – села у Молдавському князівстві (1455 р.)²⁴.

Ойконім Мочар науковці виводять від апелятиву «мочар», що означав мокру заболочену низовину²⁵. В народі ж побутують свої версії походження назви селища. Здебільшого усна народна традиція виводить назву селища від давньої місцевої назви двох горбів, які знаходяться на території с. Старий Лисець. У сиву давнину ці горби, на відміну від оточуючої лісистій території, були безлісні, «лісі», і їх називали «лисі»²⁶. Деякі жителі містечка стверджують, що першопоселенці Лисця, зіткнувшись із проблемою лісистій території, змушені були спочатку вирубувати деревину, а вже потім лагодити власні житла. Звідси й пішла назва Лисець, тобто «лиса» земля, очищена від лісу²⁷.

З'ясувавши дискусійність походження назви Лисець, можна приступити до висвітлення і пояснення мікротопонімії селища. В давнину селище ділилося на частини: горбисту місцевість зі сторони смт. Богородчан називали Горою (сучасний мікротопонім Горішній кінець), низинну – Долиною (сучасний Долішній кінець). Район селища понад річкою Бистрицею Солотвинською позначається відапелятивним мікротопонімом Луги, тому що саме в цій частині населеного пункту знаходяться луки чи луг²⁸. Центральна частина селища в давнину називалася Місто. Це пов'язано

²¹ Процак Р. Назв. праця. – С.110.

²² Бучко Д. Назв. праця. – С.85.

²³ Харитон В., Гаврилів Б., Скоморовський В. Назв. праця. – С.4.

²⁴ Бучко Д. Назв. праця. – С.85.

²⁵ Харитон В., Гаврилів Б., Скоморовський В. Назв. праця. – С.4.

²⁶ Там само. – С.4.

²⁷ Свідчення Шпіляревича Людвіга Томовича, 1930 р. н.; народився у смт. Лисець Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл.; освіта: середня; працював директором місцевого підприємства; пенсіонер; проживає за адресою: смт. Лисець Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл.; в. Стефаника 25. Записано Коломийчуком О. Ю. 20. 09. 2009 р. у смт. Лисець Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл.

²⁸ Свідчення Тацаковича Зіновія Андрійовича, 1938 р. н.; народився у смт. Лисець Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл.; освіта: середня; працював столярем;

з тим, що з самого початку свого існування Лисець розвивався як невелике містечко, і водночас як центр випалювання поташу і виробництва скла (скловаріння). В середині XVII ст. у Лисці поселяються вірмени і містечко перетворюється у «вірменське сап'янове місто» – значний економіко-ремісничий центр по виробництву сап'янових виробів (з козячої шкіри)²⁹. Пізніше в селищі розпочалось масове поселення представників єврейської общини, як наслідок – до середини XX ст. центральна частина Лисця була переважно єврейською. У селищі діяла єврейська синагога (приміщення теперішньої районної Санепідеміологічної станції)³⁰.

За місцевими переказами Горішню частину селища ще в часи І Речі Посполитої (1569 – 1795 рр.) називали Фільварком. В цьому районі Лисця знаходилися маєтки польської шляхти. Старожили села розповідають, що в кожному маєтку шляхтича стояли дві дерев'яні колоди, що служили місцем для покарання непокірних селян. Одного разу селянка-кріпачка не вийшла на панщину через те, що народжувала немовля. Проте пан не проявив ні краплі милосердя, наказавши покарати селянку 25 ударами буковою різкою по оголених сідницях³¹. Зараз цей мікротопонім вийшов з ужитку.

Верхівина – це значна частина Горішнього кінця селища, де розміщувався лісовий масив. В 40-х рр. XX ст. ця частина містечка була очищена від дерев'яної рослинності³².

Передміська гора – це тип рельєфу поверхні землі в Горішній частині селища. Походження назви цього своєрідного ороніму виводять від його локалізації: гора розташовується перед центральною частиною селища, що називалася в давнину Містом. Таким чином, оронім Передміська є похідним від слова «передмістя». Однак діалектні особливості містечка ставлять у залежність вимову деяких мікротопонімів. Ось чому оронім Передміська гора здебільшого номінують Міськовою горою³³.

Долішня частина селища також багата мікротопонімами. Тут фіксується мікротопонім відапелятивного походження Ксьондзівка. Ксьондзівка – це куток селища, що знаходиться поруч Лугів. За свідченнями місцевих жителів, ще у часи Австрійської, а згодом Австро-Угорської імперії (1772 – 1918 рр.) тут поселився католицький священик (по-польськи – «ксьондз»). Він викупив велику площу землі у місцевого польського шляхтича. Після смерті цього ксьондза земля перейшла у власність держави, а місцевість, де жив він, стали іменувати Ксьондзівкою³⁴.

пенсіонер, старший брат у місцевій греко-католицькій церкві; проживає за адресою: смт. Лисець Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл., в. Довга 6. Записано Коломийчуком О. Ю. 18. 03. 2009 р. у смт. Лисець Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл.

²⁹ Харитон В. та ін. Назв. праця. – С.9.

³⁰ Свідчення З.А. Тацаковича

³¹ Там само.

³² Там само.

³³ Там само.

³⁴ Свідчення Л.Т. Шпіляревича

Зарінки – давня назва урочища, що розміщується в долині, трохи далі від Ксьондзівки. Урочище дістало таку назву тому, що знаходилося позаду рівнинних полів, які в давнину називалися Рінню³⁵. Зарінки перебували у власності місцевої сільської громади, що експлуатувала ці поля в якості пасовиськ, тобто в такому разі можемо говорити про існування на території містечка толоки³⁶.

Недалеко від Зарінок розташувалася частина селища, яку в народі найчастіше асоціюють із бойнею. Відомо, що в 1923 р. тут справді було збудовано бойню³⁷. Сьогодні цього закладу вже не існує, однак місцеві жителі продовжують пов'язувати цей район селища із колишньою бойнею³⁸.

В період перебування Галичини під владою Австро-Угорської імперії центральну частину селища називали Фабрикою³⁹. Зонально вона охоплює відрізок автомобільного тракту, а точніше територію від автобусної зупинки до сучасного РЕМу. Специфіка назви цього мікротопоніму детермінована тим, що саме в цьому районі концентрувався значний відсоток промислового потенціалу містечка: тут виготовлялись фаянсові, шкіряні вироби, було достатньо добре налагоджене пошиття капелюхів для потреб населення⁴⁰.

Побут – ойкодонім, яким послуговуються для позначення споруди у центральній частині сучасного Лисця. Сьогодні це звичайна крамниця, проте в часи радянської влади тут розміщувалося підприємство «Побуткомбінат», що спеціалізувалося на виготовленні різноманітних речей для домашнього вжитку⁴¹.

Касарні – мікротопонім, що використовувався для позначення того кутка селища, де тепер знаходиться Центральна районна лікарня. За свідченням односельчан, деякий час, коли Лисець перебував під владою Габсбурзької монархії, тут розташовувались казарми австрійських солдатів⁴².

Перебування західноукраїнських земель під владою I та II Речі Посполитої, а також Австро-Угорської імперії не могло не позначитись на мікротопонімії краю. Іноземне панування наклало значний відбиток на топонімію Лисця. Беззаперечним доказом цього твердження являється той факт, що значна частина мікротопонімічного спектру селища походить від часів перебування в краї австрійської влади, яка здійснювала управління за

³⁵ Свідчення Мусійчука Петра Миколайовича, 1982 р. н.; народився у смт. Лисець Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл., освіта: вища; студент Юридичного Інституту від Прикарпатського університету ім. В. Стефаника; проживає за адресою: смт. Лисець Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл., в. В. Стефаника 33. Записано Коломийчуком О. Ю. 11. 03. 2007 р. у смт. Лисець Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл.

³⁶ Свідчення Л.Т. Шпіляревича.

³⁷ Харитон В. Назв. праця. – С.23.

³⁸ Свідчення П.М. Мусійчука.

³⁹ Клюка В. Вказ. публікація. – С.7.

⁴⁰ Свідчення З.А. Тацаковича.

⁴¹ Свідчення Л.Т. Шпіляревича.

⁴² Свідчення З.А. Тацаковича.

допомогою польського бюрократичного апарату. До цієї категорії можна віднести мікротопонім Цісарська дорога, що використовувався для позначення сучасної вулиці Січових Стрільців селища Лисець. Семантика цього мікротопоніму зрозуміла – дорога призначена для цісаря, а от етимологія назви потребує окремих пояснень. Старожили розповідають, що більш, ніж 100 років назад австрійський цісар Франц-Йосиф I (1848 – 1916 рр.) вирішив здійснити поїздку до Львова через тодішнє містечко Лисець. У Лисці ж на той час не було центральної дороги, яка б могла спростити імператору шлях до Львова. Ця обставина спонукала жителів містечка до прокладання немаловажної транспортної магістралі. Робота завершилась успішно, імператор Австро-Угорщини зумів дістатись до Львова проїздом через Лисець⁴³.

Грицева дорога – дромонім відантропонімного походження, що вживається на позначення стежини, яка прямує до лісу Мочари. За місцевими переказами, коли ділили землю в цьому районі, то кожний господар шкодував виділити частину території на дорогу. Врешті знайшлась людина на ім'я Гриць, що не пошкодувала шматка своєї землі⁴⁴.

Певне місце у мікротопонімічному спектрі Лисця займають назви лісових масивів – Березина і Мочари, які лише частково знаходяться на території селища. Березина – це мікротопонім відапелятивного походження, етимологія якого є цілком зрозумілою: від слова «береза»⁴⁵. Мочари – це лісовий масив, що є власністю Богородчанського лісового господарства. Назва, швидше за все, утворена від терміну «мочар», що означає мокру, заболочену низовину⁴⁶. Мікротопонім Мочари – це результат топонімічної метонімії, адже, як відомо, первинною назвою Лисця, на думку більшості науковців, був ойконім Мочар (назва містечка, на місці якого згодом виник Лисець).

Селище Лисець – це населений пункт, який включений у річкову сітку України, та Івано-Франківської області зокрема. Через північно-західну частину селища протікає один з рукавів Дністра – річка Бистриця Солотвинська, або, як ще її називають, Бистриця Золота. Подвійна назва цієї річки зумовлена наступним: ще у 20-ті рр. ХХ ст. одна із західноукраїнських газет помістила статтю, де зазначалося, що в басейні Бистриці Солотвинської є золото, однак видобуток його – це не прибуткова справа⁴⁷. Гідронім Бистриця (Солотвинська, бо протікає через смт. Солотвин) утворений від апелятива бистриця, що означає «швидкий стрімкий потік»⁴⁸. Через територію селища протікає своєрідний канал під назвою Радчанка. Цей гідронім утворений в результаті явища топонімічної метонімії, на користь

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Свідчення П.М. Мусійчука.

⁴⁶ Харитон В. Назв. праця. – С.4.

⁴⁷ Янко М. Топонімічний словник України: Словник-довідник. – К., 1998. – С.44-45.

⁴⁸ Габорак М. Гідронімія Івано-Франківщини: Словник-довідник. – Снятин, 2003. – С.26.

цього свідчить той факт, що Радчанка бере свій початок із сусіднього села Радча⁴⁹.

Водники – це район селища, де розміщується невелике озеро. В другій половині ХХ ст. в цій частині Лисця знаходилось Водне господарство. Звідси цей мікротопонім гідронімічного походження⁵⁰.

Отже, ойконімія та мікротопонімія селища Лисець становить невід’ємну частину номенклатури топонімічної науки загалом. Мікротопонімічний спектр Лисця формувался під впливом закономірних історичних, економічних, географічних, демографічних та інших процесів, що супроводжували весь хід розвитку світової цивілізації: частина мікротопонімії досліджуваного населеного пункту була міцно прив’язаною до специфіки історичної епохи, рівня економіки держави-метрополії, географічного ландшафту, що видозмінився. Ця сентенція підкріплюється такою цифрою: близько 50% мікротопонімів досліджуваного селища, які нам вдалося виявити, зникли зі зміною політичного та економічного становища країни. Назви деяких кутків, урочищ, доріг селища перестали існувати, що було наслідком наступних обставин:

- зникли об’єкти, які піддавались місцевому маркуванню (Касарні, Фільварок, Фабрика);
- зникли явища, що ототожнювались з певними кутками населеного пункту (Місто, Верховина) чи історичними персоналіями (Цісарська дорога);
- змінилась специфіка вживання певних мікротопонімів, тобто дещо модифікувався діалект краю (Гора, Долина).

The article analyses the toponymic peculiarities of the village in Ivano-Frankivsk region. Author gives different versions of the village’s name origin. He find out contradiction of installing first written recollection about the village. It is determined the village’s microtoponymic names origin on the base of respondent’s narrations. As a result author tries to group that microtoponyms, which have disappeared, according to their content.

Key words: *Lisets, toponymy, microtoponymy, toponymic spectrum, toponymic metonymy, semantics, etymology, toponym, microtoponym, oykonym, oykodonym, oronym, dromonym.*

⁴⁹ Свідчення Костюка Василя Михайловича, 1953 р. н.; народився у с. Старий Лисець Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл., освіта: повна середня; працював шофером, а зараз працює у лісовому господарстві; проживає за адресою: с. Старий Лисець Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл., в. Польова 25. Записано Коломийчуком О. Ю. 16.04.2007 р. у смт. Лисець Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл.

⁵⁰ Свідчення Никифорука Мирона Васильовича, 1964 р. н.; народився у смт. Лисець Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл., освіта: середня; працював токарем; зараз працює на будівництві; проживає за адресою: смт. Лисець Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл., в. Довга 18. Записано Коломийчуком О. Ю. 29.08.2009 р. у смт. Лисець Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл.

Автори

Гаврилишин Марія – студентка IV курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Спеціалізується на вивченні англо-шотландського протистояння доби середньовіччя та історії середньовічної Шотландії.

Галицька Юлія – магістр історії. У 2009 р. захистила магістерську роботу на тему «Розвиток середньої освіти польської меншини на Поділлі в період коренізації в 20-х рр. XX століття». Від 2008 р. студентка Інституту Європеїстики відділу Міжнародних відносин і політичних наук Ягеллонського університету (Краків, Польща).

Гладка Марта – студентка IV курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Спеціалізується на вивченні війни Червоної та Білої Троянд у Англії (1455 – 1485 рр.), історії Англії XV ст.

Калініченко Віталій – студент II курсу факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Вивчає історію м. Чернівців, загалом Буковини. Додаткова сфера інтересів – археологія, слов'янський світ ранньозалізного періоду.

Ковалець Тарас – студент V курсу факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Займається вивченням історії української козаччини 20 – 30-х рр. XVII ст.

Коломийчук Олександр – студент V курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Досліджує регіональну топоніміку прикарпатських сіл, етнографію краю.

Курін Мар'яна – студентка III курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Займається вивченням папської політики і дипломатії на Русі в XIII ст., історією Домініканського ордену та його діяльності в східнослов'янських землях.

Лісін Дмитро – студент III курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Вивчає історію кельтської релігії, друїдизму.

Малишев Олександр – студент III курсу факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія

Федьковича. Сфера наукових інтересів: антична та середньовічна історія християнства.

Мирончак Володимир – студент V курсу факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. проблематика гендерного співвідношення у сучасній та традиційній культурі, українська демонологія, медіаєтнографія, трансформація традиційної культури в умовах глобалізації.

Мосорко Мар'яна – студентка V курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Досліджує українсько-польські відносини в часи Другої світової війни.

Онуфрак Ірина – студентка V курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Вивчає історію Оттоманської Порти (Туреччини) в період Середньовіччя, етноконфесійні відносини, правове та матеріальне становище слов'янських народів.

Павлюк Андрій – студент V курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Займається дослідженням франко-ромейських відносин V – IX ст.

Павлючок Ярослав – студент III курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Досліджує історію Гуцульщини XX ст., біографії відомих гуцульських діячів.

Прокопчук Віта – студентка III курсу факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Наукові інтереси в галузі біографістики відомих діячів Буковини XIX – початку XX ст.

Прокопюк Надія – студентка III курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Сфера наукових інтересів: історія раннього християнства, середньовічна церква та єретичні рухи.

Свінцицький Дмитро – студент IV курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Займається вивченням «лемківського питання» в українській та польській історії.

Сковронек Лукаш – студент IV-го курсу Інституту Історії Ягеллонського університету, Краків, Польща. Наукові зацікавлення: історія Московської

держави XV – XVI ст., політична еліта і дипломатія Московської держави XV – XVI ст., литовсько-московські відносини XV – XVI ст.

Третьяков Олексій – студент V курсу факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Сфера наукових інтересів: язичництво дохристиянської та християнської Русі, системи знаків слов'ян Східної Європи.

Тутушка Агнеш – студентка V курсу Гуманітарно-природничого факультету з угорською мовою викладання фахових дисциплін (кафедра історії Угорщини та європейської інтеграції) Ужгородського національного університету. Сфера наукових інтересів: етноси Угорщини в національно-політичній системі Австро-Угорщини, національний устрій Австро-Угорської монархії, національні політика австрійських та угорських урядів періоду дуалізму (1867 – 1918 рр.).

ЗМІСТ

Переднє слово

Актуальні питання вітчизняної історії

Третьяков Олексій (Чернівці). Давньоруські гончарні клейма та їх інтерпретація

Ковалець Тарас (Чернівці). Збройний виступ козаків у 1625 р. в Україні: причини та передумови

Чорна Аліна (Кам'янець-Подільський). Діяльність професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів підросійської України у ХІХ ст.

Прокопчук Віта (Чернівці). Микола Василько: біографічний портрет

Галицька Юлія (Краків). Розвиток шкільної освіти польської меншини в період коренізації в Кам'янець-Подільському районі

Мосорко Мар'яна (Івано-Франківськ). Польсько-український конфлікт на Волині 1943 року: причини та передумови

Павлючок Ярослав (Івано-Франківськ). Громадсько-політична і культурно-просвітницька діяльність Степана Клочуряка у міжвоєнний період

Християнський світ та язичництво крізь віки

Лісін Дмитро (Львів). Друїди та їх роль у кельтському суспільстві (І ст. до н.е. – І ст. н.е.)

Малишев Олександр (Чернівці). Історико-теологічні особливості церковних розколів доби раннього християнства

Прокопюк Надія (Львів). Політика римських імператорів-аріан щодо християн у ІV ст.

Курін Мар'яна (Івано-Франківськ). Коронація Данила Романовича в політиці та дипломатії Інокентія ІV

Studia mediaevalia

Павлюк Андрій (Івано-Франківськ). **Франко-ромейські військово-політичні відносини (V – IX ст.)**

Гаврилишин Марія (Львів). **Клан Брюсів у англо-шотландських стосунках (1286 – 1306 рр.)**

Гладка Марта (Львів). **Війна Червоної та Білої Троянд (1455 – 1485 рр.) у творчості Вільяма Шекспіра**

Сковронек Лукаш (Краків, Польща). **Федір Куріцин: спроба характеристики дипломатичної діяльності посольського дяка під час першої литовсько-московської війни 1492 – 1494 рр.**

Онуфрак Ірина (Івано-Франківськ). **Релігійний аспект в колоніальній політиці Туреччини на Балканському півострові**

Сторінка молодого етнолога

Калініченко Віталій (Чернівці). **Етнічна інтерпретація та походження старожитностей культури карпатських курганів (історіографічний аспект)**

Тутушка Агнеш (Ужгород). **Національні прагнення етносів Угорщини у першій чверті XX ст.**

Свінціцький Дмитро (Івано-Франківськ). **Особливості української національної ідентичності лемків (на прикладі Підгаєцького району Тернопільської області)**

Мирончак Володимир (Чернівці). **Джерела демонізації образу жінки у традиційній українській культурі**

Коломийчук Олександр (Івано-Франківськ). **Топонімічні особливості селища Лисець Тисменицького району Івано-франківської області**

Автори

Зміст

Подяка

Студентський актив Інституту історії і політології та редакційна колегія «*Студентських історичних зошитів*» висловлює глибоку вдячність керівництву Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника за всебічну підтримку і допомогу у видавництві збірника студентських наукових публікацій.

Окрема подяка – завідувачеві кафедри спортивно-педагогічних дисциплін факультету фізичного виховання та спорту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, кандидатові педагогічних наук, професорові *Яціву Ярославу Миколайовичу* за надану меценатську допомогу.